

10

VII/1695, 1697

VIII/7A

Szakleltár 1951

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ÁLDÁSY ANTAL

XIII. ÉVFOLYAM

1928 - 29.

XIII - XIV

BUDAPEST

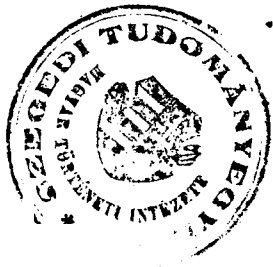
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1928.

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Történelmi Intézetének Könyvtára

Left. napi: ..... Sor: VI.

le csoport: 6. szám.

A XIII. ÉVFOLYAM TARTALMA.

Értekezések.

	Lap
<i>Balanyi György</i> : A római kérdés szerepe a hármasszövetség megkötésében.....	113
<i>Hankiss János</i> : Fráter György francia életírója.....	79
<i>Mahler Ede</i> : A kronológiai kutatás tudományos módszereiről.....	1
<i>Miskolcзы István</i> : A magyar Anjouk trónigénye Nápolyra.....	18

Kisebb közlemények.

<i>Áldásy Antal</i> : Adalékok az ipar és kereskedelem történetéhez Zsigmond király idejében.....	130
<i>Elek Oszkár</i> : János Zsigmond és egy olasz író.....	133
<i>Lukcsics Pál dr.</i> : Janus Pannonius magyar humanista levele Velencéből.....	143

Szakirodalom.

<i>Viktor Ehrenberg</i> : Neugründer des Staates. Ism. <i>Heinlein István</i>	145
<i>Friedrich Fuchs</i> : Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter. Ism. <i>Moravcsik Gyula</i>	158
<i>Franz Dölger</i> : Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts. Ism. <i>Moravcsik Gyula</i>	159
<i>Balanyi György</i> : Assisi Szent Ferenc. Ism. <i>Miskolcзы István</i>	161
<i>Lemmens Leonard O. F. M.</i> : Testimonia minora saeculi de S. Francisco Assisiensi. Ism. <i>Balanyi György</i>	163
<i>Φρειδερίκου Μουράτου</i> : Ὁ Οὐννάδης καὶ ἡ ἐπὶ Μωάμ-9 Β' τοῦ πορθητοῦ πολιορκία τοῦ Βελιγραδίου τῷ 1456. Ism. <i>Moravcsik Gyula</i>	165
<i>Albert Mathiez</i> : Autour de Danton. Ism. <i>Dr. Neumann Jenő</i>	166

*

	<i>Lap</i>
<i>Rheindorf Kurt</i> : Die Schwarze-Meer- (Pontus)-Frage vom Pariser Frieden von 1856 bis zum Abschluss der Londoner Konferenz von 1871. Ism. <i>Balanyi György</i>	170
<i>Granfelt Helge</i> : Das Dreibundsystem 1879—1916. Ism. <i>Balanyi György</i>	174
A legújabb kor történetének irodalma 1925—1928. Ism. <i>Horváth Jenő</i>	178
Folyóiratok szemléje	205
A magyar történettudomány halottai 1927—1928	219
<i>Idegennyelvi kivonat</i>	220

A KRONOLÓGIAI KUTATÁS TUDOMÁNYOS MÓDSZEREIRŐL.

A történelmi kutatásnak alig van ága, melyet oly mostohán és rendszertelenül művelnének, mint a történelmi kronológia. Különösen áll ez az ókori Kelet népeire vonatkozólag. Itt nem ritkán előfordul, hogy még a legkiválóbb történettudósok által végzett kronológiai kutatások számos eredménye több évszázaddal tér el egymástól, nemcsak ott, ahol a történelmi idők kezdetén lejátszódott eseményekről van szó, hanem még ott is, ahol a történet legfontosabb korszakainak sorsdöntő tényeit tárják fel. Így nemcsak az egyiptomiak és babiloniaiak őbirodalma történetének keretén belül bukkanunk olyan kronológiai adatokra, amelyek a leghíresebb kutatók eredményeiben több évszázaddal térnek el egymástól, de ugyanaz az eset sokszor még e népek későbbi korszakára vonatkozólag is, ahol pedig már biztos történelmi talajon állunk és e népek kultúrája — amint ezt számos ránk maradt emlék igazolja — a legmagasabb fokát érte el. Így fölmerültek oly vélemények,¹ amelyek szerint az egyiptomi *Ména* és az akkádi *Naramszin*: kortársak voltak, míg mások szerint e két uralkodó között csaknem félévezred időkülönbség van, amennyiben Naramszin Kr. e. 3750 körül uralkodott, Ména pedig *Borchardt* szerint² Kr. e. 4186., *Ed. Meyer* szerint³ Kr. e. 3315. évben. Itt tehát oly nagy idődifferencia

¹ Lásd: *Albright*, Menes and Naramsin. *Journal of Egyptian Archeology*. VI. 1889, 89 kk.

² *Die Annalen u. die zeitliche Festlegung des alten Reiches der ägypt. Geschichte*. Berlin, 1917. 60. o.

³ *Geschichte des Altertums*. 2. Aufl. 1909. 125. o.

áll fenn, mintha Szent István király uralkodását 1800. évre akarnók áthelyezni. De nem csupán csak az egyiptomi történet óbirodalmában merülnek fel olyan különbségek a kutatók adataiban, hanem a történet más időszakában is találunk hasonló, sőt még nagyobb eltéréseket is a különböző tudósoknál.

És ez nemcsak az ókori Kelet történetében van így, de a klasszikus népek történetének a területén is még néhány év előtt oly tátongó hézagok mutatkoztak, melyeknek kitöltésénél nem ritkán csaknem leküzdhetetlen nehézségekre bukkantak. Itt nem ritkán történt, hogy az egymásután következő események hosszú láncolatában hiányozni látszott egy szem, vagy nem a megfelelő helyen volt beillesztve. Amint azonban az archeológusok ásója által napfényre hozott anyag napról-napra gyarapodni kezdett, ezzel kapcsolatban szükségképpen nagyobb figyelmet kellett fordítani a kronológiai kérdésekre is és olyan módszereket kerestek, amelyek segítségével az egymásután következő események láncolatában esetleg hiányzó szem harmonikusan beilleszthető volna.

Így jutottak arra a szerencsés gondolatra, hogy különösebb figyelmet fordítsanak azokra a tudósításokra, amelyek az egyes történeti eseményeket egy megtörtént nap- vagy holdfogyatkozással összefüggésbe hozzák, amennyiben a fogyatkozásnak számítás alapján való rekonstrukciója lehetővé tette, hogy az azzal összefüggésben álló történeti eseményt kronológiailag meghatározhassák. És ez valóban sikerült is és így ezen az alapon a történeti események egész sorát határozták meg kronológiailag. Csak néhány példát!

Még a múlt század második felében az asszír történelem kronológiája gyenge alapokon állott. Egyes események bizonyos eponymátusokkal voltak kapcsolatban, ismeretesek voltak még a Kr. e. IX. század óta a minden Niszán 1-én (az asszírok polgári újévnapján) hivatalba lépő eponymok listái is, többek között egy olyan is, melyben nemcsak az egyes méltóságok viselőinek nevei voltak följegyezve, hanem oly fontos események is, amelyek minden egyesnek hivatali

éveiben esetleg megtörténtek.¹ Így *Pur-an-sa-gal-e* eponymos neve mellett ez a megjegyzés áll: «*ina arah Simani šamšu atalá ištakán*», azaz «Szivan hónapjában napfogyatkozás volt». Már *Schrader*² ezt a napfogyatkozást a Kr. e. 763. év június 15-iki totális napfogyatkozással azonosította. A vezető gondolat, mely ennek a napfogyatkozásnak közelebbi meghatározását lehetővé tette, az volt, hogy *Pur-an-sa-gal-e* az eponymkánonban mint «*Mannu-kí-Ašur-li*» 54. elődje jelenik meg, kik közül az utóbbi *Szárgon*-nak, mint asszír királynak 13. urakodási évében = Szárgonnak, mint babiloni királynak 1. uralkodási évével, tehát Kr. e. 709. év Niszán 1-étől viselt eponymosi méltóságot. E szerint tehát *Pur-an-sa-gal-e* Kr. e. 763. év Niszán 1-én foglalta el hivatalát. Ebben az évben pedig 2 napfogyatkozás volt, melyek közül azonban az egyik (azaz a Kr. e. 763. év december 10-iki gyűrűs napfogyatkozás) Ninivében egészen láthatatlan volt; csak a Kr. e. 763. év június 15-ike totális napfogyatkozás volt Ninive számára csaknem teljes és Assziriának Ninivétől északra elterülő részén totális. És minthogy azonkívül az asszír naptár Sziván hónapja a tavasszal kezdődő asszír polgári év 3. hónapja volt, úgy egészen logikus, hogy a megfontolandó napfogyatkozást a Kr. e. 763. év június 15-iki napfogyatkozással azonosítsuk. És ezzel biztos támpontot nyertünk, mely lehetővé tette az egyes eponymátusok és így az ezekhez a nevekhez kapcsolt történeti események *kronológiai* meghatározását.

És így végleg megdőlt *Oppert*-nek az az állítása is,³ hogy az eponymkánon Kr. e. 792 és 745 között, tehát 46 éven át meg van szakítva, s e szerint *Pur-an-sa-gal-e* nem 709 + 54. évben, de 709 + 54 + 46, azaz 809. évben viselte volna az eponymosi tisztséget. Igaz ugyan, hogy Kr. e. 809.

¹ L. «Die Eponymenliste mit Beischriften» *Schrader* «Keilinschrift. Bibliothek»-jában. I. k., 208–215. o. — *Rawlinson*: The cuneiform inscriptions of Western Asia. II. 52. o. — *Delitzsch*: Assyr Lesestücke. II. kiadás, 93. o.

² Keilinschriften u. Geschichtsforschung g. 1878. 338. kk.

³ Compt.-rendus de l'Acad. des sciences, séance du 26. août 1898.

évben centrális napfogyatkozás volt és pedig ez év június 13-án, ez azonban nem volt teljes, hanem csak gyűrűs (azaz a napkorong egy gyűrűs részét nem fődte el a hold), tehát magában véve kevésbbé feltűnő és Ninivére nézve csupán csak kb. 10 hüvelyknyi (azaz a napkorong $\frac{1}{6}$ része látható volt). A középső zóna déli határa Ninivétől 6 foknyi távolságban volt és így nem idézhetett elő oly pánikszerű hatást, hogy indítatva érezték volna magukat ennek az eseménynek az eponymosi hivatalnokok jegyzékében való külön kiemelésére, hogy ilyen módon ezt az utókor számára megörökítsék. Amint Oppolzer «Canon der Finsternisse»¹ című munkájához csatolt térképekből látható, az itt tekintetbe jöhető időközben az előbb említett napfogyatkozásokon kívül volt még egynéhány, melyek Assziriában láthatók voltak (t. i. a Kr. e. 857 július 4-iki; a 832 március 2-iki; a 824 április 2-iki); és így az a kérdés marad nyitva, vajjon miért található éppen Pur-an-sa-gal-e eponymusnál és nem a többiek-nél is ez a megjegyzés: šamsu atalá ištakan? Bizonyára azért, mert egyéb napfogyatkozások közül egyik sem volt oly jelentős Assziriára nézve, mint az, melyet éppen Pur-an-sa-gul-e eponymatusának Sziván hónapjában észleltek! És minthogy az összes tekintetbe vehető napfogyatkozások közül a Kr. e. 763 június 15-iki az egyetlen, mely olyan nagyjelentőségű volt, hogy Asszírnia lakóira olyan benyomást gyakorolhatott, hogy az eponymusok jegyzékében való megörökítését szükségesnek tartották és a feliratban megjelölt dátumnak («Sziván hónap») is tökéletesen megfelel, így csak logikus, ha Pur-an-sa-gal-e eponymátusát a Kr. e. 763. évre tesszük és ennek megfelelően meghatározhatjuk a jegyzékben felsorolt többi 95 eponymosnak a hivatali évét is.

Már ez a példa is mutatja, milyen nagyfontosságú lehet valamely történeti eseménnyel kapcsolatban álló napfogyatkozás a történeti kronológia számára. Éppúgy tette lehetővé a peloponnesosi háború idejének a meghatározását *Tukydides*² által említett napfogyatkozás, mely a peloponnesosi

¹ Denkschriften der kais. Akad. d. Wiss. Wien, LII. köt.

² *Tuk.* II, 18.

háború első évében volt (ez a Kr. e. 431 aug. 3-iki napfogyatkozás), és ugyancsak ötöle feljegyzett¹ második is, mely ennek a háborúnak 8. évében volt (ez a Kr. e. 424 március 21-iki); amennyiben azonban ő feljegyzi azt is, hogy ennek a háborúnak melyik évében ünnepelték az olympiai játékokat, így ezek a napfogyatkozások az olympiádok korszakának a kiderítésére is szolgálnak, amint ezt már *Petauius*² és *Ideler*³ is megmutatták.

Más történeti napfogyatkozások:

A *Thales-féle napfogyatkozás*,⁴ mely a médek és lídek csapatai között a Halys folyónál fekvő Caesarea mellett volt ütközet dátumának a megállapítására szolgált. Ez a K. e. 585 május 28-iki totális napfogyatkozás.⁵

Továbbá a *Herodes-féle eklipsis*,⁶ melyet a Kr. e. 4 március 13-iki holdfogyatkozással azonosítottak, és a *nicaei* napfogyatkozás,⁷ mely megfeleljen a Kr. u. 29 november 24-iki totális napfogyatkozásnak.

Ezek közül különösen a két utóbbi élénk vitára adott okot, mert általuk véltek támpontokat találni Krisztus születési és halálévének a közelebbi meghatározására. És nem alaptalanul, mert, amint *Josephus*⁸ értesít, Herodes utolsó betegsége alatt lázadás tört ki, melyet az írástudó *Mathias* szított. Herodes a bűnösöket megégettette, ugyanazon az éjszakán azonban holdfogyatkozás volt. Már *Petavius* és *Kepler* ezt a holdfogyatkozást a Kr. e. 4 (750 a. u. c.) március 13-ikivel azonosították és *Kepler* ebből arra következtetett, hogy Krisztus születése a 748 a. u. c. év végére he-

¹ *Tuk.* IV, 52.

² *Opus de doctrina temporum.* Paris, 1627.

³ *Handbuch der mathem. und techn. Chronologie.* I. 373.

⁴ *Herod.* I, 74. — *Plinius* H. N. II. § 53.

⁵ V. ö. *Des-Vignoles*: *Chronologie de l'histoire sainte* II, 245 kk. — *Mahler*: *Sitzber. d. kais. Akad. der Wiss. Wien.* XCIII. 1886.

⁶ *Josephus antiqu.* XVII. 6, 4.

⁷ *Eusebios-Synkellos.* 614, 7.

⁸ *Antiqu.* XVII. 6, 4.

lyezendő.¹ Azóta alig van kronológus, aki nem kísérlette volna meg e kérdés megoldását. Ideler² is behatóan foglalkozott e kérdéssel, hasonlóképpen Ginzel,³ ez mindenesetre csak annyira, amennyire csillagászattani álláspontból lehetséges volt, de elég alaposan ahhoz, hogy a történészeknek elegendő anyagot nyújtson kutatásaikhoz.

Igy sorolhatnók fel még az események egész sorát, melyeket pusztán az autentikusan rendelkezésünkre bocsátott nap- és holdfogyatkozások segítségével lehetett kronológiailag meghatározni. Mindenesetre itt is bizonyos kritériumokra kell tekintettel lennünk, mert igen könnyen tévútra juthatunk. Hogy mily nagy elővigyázatra van szükség, bizonyítja a következő példa:

Chwolson «Syrische Grabinschriften aus Semirjetschie»⁴ címen 1886-ban közzétett értekezésében egy sírfeliratot magyaráz, mely szerinte így hangzik: «*Das Jahr 1027 (1316), das ist das Jahr der Eclipsis, türkisch Luu (der Drache). Dieses ist das Grab des Schelicha, des berühmten Exegeten u. Predigers . . .*»

És a hozzá fűzött magyarázatban Chwolson így nyilatkozott: «*Feltűnő, hogy a török Luu, a sárkány, nem a megfelelő szír, de a homályos szó által van visszaadva, mely a szír lexikográfusok szerint nap- vagy holdfogyatkozást jelent. S 1316. év április 22-én valóban volt is olyan napfogyatkozás, mely azon a vidéken, ahol a feliratokat találtak, észlelhető volt. Lehetséges, hogy ez az égi tűnemény e vidék lakosaira oly hatalmas benyomást gyakorolt, hogy azok jónak látták ennek az eseménynek az évét emlékkövön megörökíteni.*»

Igaz, hogy 1316. év április hó 22-én volt napfogyatko-

¹ De Iesu Christi servatoris nostri vero anno natalitio. Frankfurt, 1606. 4.

² Handb. d. math. u. techn. Chronologie. II. 391—410.

³ Spezieller Kanon der Sonnen- u. Mondfinsternisse. Berlin, 1899.

⁴ Mémoires de l'Académie imp. des sciences de St.-Pétersbourg. VII. Série, T. XXXIV. No 4.

zás, de ez csak részleges volt és ott, ahol látható volt, semmiesetre sem kelthetett olyan hatást, hogy az illető évet mint «eklipsis évét» megjelölhették volna. *Különben is e napfogyatkozás Semirjetschie vidékén* (földrajzi hosszúság: 65—80° keletre Greenwich-től; földrajzi szélesség: 40—50°) *eggyáltalában nem is volt észlelhető.*

Chwolson a következő hibát követte el: Azokat a pontokat, amelyekben a holdpálya a nappályát (= ekliptika) metszi, tehát azokat a pontokat, amelyeket ma a holdpálya *csomói*-nak nevezünk, valamikor «*sárkánypontoknak*» jelölték meg és pedig azt a csomópontot, amelyben a hold az ekliptika fölött északra emelkedik (tehát az emelkedő csomópontot), a «*sárkány fejé*-nek nevezték, a másikat a «*sárkány farká*»-nak mondták. És minthogy napfogyatkozások csak abban az esetben következhetnek be, ha a hold a sárkánypontok valamelyikében, vagy a sárkánypontok valamelyikének közelében áll, több népnél a napfogyatkozásokat ugyanazzal a szóval fejezték ki, mely «a sárkány» fogalmának a megjelölésére szolgált. A kínai naptárban napfogyatkozást még ma is oly képpel jelölnek meg, mely a sárkányt ábrázolja, amint elnyeli a napot. És így a különféle nemzeti nyelvekben (szír. asszír stb.) eklipsist ugyanazzal a szóval fejeznek ki, mely a sárkány megjelölésére szolgál. Ámde a törököknek, mongoloknak és más közép- és keletázsiai népeknek egy 12-éves ciklusuk volt, melyben minden évet valamely állatról neveztek el (és így a ciklusnak minden 5-ik évét a sárkány évének neveztek, törökül *Lü* = a sárkány). A szóbanforgó sírfelirat tehát így fordítandó: «*Az 1267. év* (szeleucid. éra) *a sárkány éve, törökül Lüu . . .*» és így az eklipsissel semmiféle összefüggésben nem áll.

Itt Chwolson azt az ügyetlenséget követte el, hogy tájékoztatás céljából asztronómushoz fordult és egyszerűen azt a kérdést intézte hozzá, vajjon 1316-ban (szeleucid. 1627-ben) volt-e napfogyatkozás, mire ez igenlőleg felelt. Ha azonban a közelebbi körülményeket is közölte volna vele és azt kérdezte volna tőle, volt-e ebben az évben «Szemirjetsi vidé-

kén» oly nagy napfogyatkozás, hogy ezt az évet mint «ek-lipsis évét» jelölhették volna meg, bizonyára tagadó feleletet kapott volna.

* * *

Egy másik segédeszköz, mely különösen a legutolsó években az ókori egyiptomiak kronológiájának a rekonstruálásánál volt nagy szolgálatára a tudománynak és meglepő eredményekhez vezetett, a Sirius-nak az egyiptomi naptár bizonyos napjaival kapcsolatos heliakus felkeléseinek az adatain nyugszik. *Brugsch* volt az, aki az egyiptológusok figyelmét erre a segédeszközre felhívta és e sorok írója volt az, aki ennek a felhívásnak eleget téve, megkísérelte az egyiptomi történet egyik legkiemelkedőbb korszakának az idejét kronológiailag meghatározni. Mint hogy a Nilus áradásainak a magassága a földműveléssel foglalkozó egyiptomiak jólétére döntő fontosságú volt, természetes, hogy nem kerülhette el figyelmüket az a körülmény, hogy az a nap, amikor a Nilus áradni kezdett, egyszersmind a Sirius heliakus felkelésének is a napja. És így ez a nap kiinduló pontja lett egy új időkörnek, az ú. n. Sirius-évnek, mely azonban — mint a gondos megfigyelés megmutatta — nem állott 12 harmincnapos hónapból és öt taldaléknaphból (azaz 365 naphból), mint a polgári év, hanem az egyiptomi történet egész tartama alatt egy emberöltőn át alig észrevehető kis differenciában tért el az ú. n. Július-féle (365 $\frac{1}{4}$ naphból álló) évtől, úgyhogy ha ennek a Sirius-évnek az újévnapja egyszer a 365 napot számláló polgári évnek x -edik napjára esett, akkor ugyanaz volt az eset még az utána következő 3 éven át is, de 4 év múlva már nem esett többé az x -edik napra, hanem a polgári év $(x+1)$ -edik napjára, 8 év múlva az $(x+2)$ -ikre, 12 év múlva a polgári év $(x+3)$ ik napjára stb. És ha egyszer a Sirius (az egyiptomiaknál Szopdet-nek, a görögöknél Sothisnak nevezve) heliakus felkelésének napja, tehát a Sirius-év újévnapja a polgári év újévnapjára esett, úgy e két újévnapnak az összeesése nagy ünnepekre adott alkalmat; ez volt egy *Sothisperiodus* kezdetének az ünnepe.

Az első kérdés itt az: Kr. e. melyik évben volt ilyen ünnep és mely módszerek segítségével találjuk meg a Sirius heliakus felkelésének egyiptomi naptári dátumához hozzátartozó Julius-féle évet?

Ezekkel a kérdésekkel a tudósok régóta foglalkoztak; studiumuk kiindulási pontjául «Censorini, de die natali» ismert szövege szolgált, amelyből következik, hogy *Ulpus* és *Pontianus* konzulsága alatt, azaz Kr. u. 238. évben, amikor Censorinus írt, a Thoth-hónap 1-je (tehát a polgári naptár újévnapja) június 25-ére (a. d. VII. Kal. Jul.) esett, de *Antoninus Pius* és *Bruttius Praesens* konzulsága alatt, azaz Kr. u. 139-ben, abban az évben, amikor ez a Thoth 1-je egyszermind a Sirius-év újévnapja volt, a vatikáni és a darmstadt-i Censorinus-kódexek szerint ez a nap a. d. XII Kal. Aug., azaz július hó 21-ike volt, míg Hultsch, Scaliger egy javítását és a későbbi kronológusokat (ezek között Ideler is) követve, ezt a. d. XIII Kal. Aug.-ra (azaz július 20-ra) helyezi.

1884-ben Theodor *Oppolzer*, hazája határain túl is ismert wieni asztronómus, alapos asztronómiai vizsgálatnak vetette alá ezt a problémát¹ és a következő eredményre jutott:

Minden egyes Sirius-évnek, éppúgy minden egyes Sothis-korszaknak a kezdete úgy tekintendő, mint közvetlen megfigyelés eredménye. A déli vidékeken általában korábban, az északi vidékeken pedig később látták a Sิริust az égen feltűnni, és ez a változás minden szélességi foknak megfelelően körülbelül egy napot tesz ki. Ennek a megfigyelésével valószínűleg a heliopolisi papitestület volt megbízva; és így a következő évek szerepelnek mint olyanok, amelyekre egy-egy Sothis-korszak kezdete esik; azaz az asztronómiai számítások alapján csak a következő években lehetett a Sirius heliakus felkelését először a polgári év újévnapján megfigyelni: —4235=Kr. e. 4236; —2775=Kr. e. 2776; —1317=Kr. e. 1318; Kr. u. 139; Kr. u. 1591. *Oppolzer* megadja

¹ Über die Länge des Siriusjahres u. der Sothisperiode. Sitzber. d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien, Bd. XC. 1884.

egszersmind azokat a formulákat is, melyek segítségével bármely kérdéses év számára a Sirius heliakusi felkelésének Julius féle dátuma kiszámítható.

Azt gondolná az ember, hogy ily szigorú tudományos vizsgálat után, mint az Oppolzeré volt, amelyben ez a tisztán asztronómiai kérdés minden részletében kritikus módon lett kezelve és megvilágítva, a Sirius heliakus felkelésével összefüggő problémák teljes megoldáshoz jutottak. És a dolog mégsem áll úgy. Különösen Ed. Meyer az, aki Oppolzer tételeit nem fogadja el és azt hiszi,¹ «hogy az összes Sothis-dátumok egy *normálnapra* esnek és nem alapszanak a megfigyelésen, hanem ciklikusan értelmezendők.» Mint normálnapot a Július-féle naptár július hó 19-ik napját veszi fel és ezzel kapcsolatban hivatkozik a kanopus-i dekrétumra. Pedig a kanopus-i dekrétumban ez a dátum (július hó 19-ike) seholsem fordul elő, ami egészen természetes is; a kanopus-i dekrétumban a «*Payni*»-hó 1-je van említve,² mint a Sirius-felkelés dátuma. És ha ezt a dátumot vesszük fel a számítás kiindulási pontjául, akkor úgy találjuk, hogy az Opp. által asztronómiai úton meghatározott — 1317 = Kr. e. 1318. év valóban egy Sothis-korszak első éve volt.

Ebben a dekrétumban, melyet *Ptolemaios Euergetes uralkodásának 9. évében* (tehát — 237-ben — Kr. e. 238-ban) adtak ki és — mivel ez *egyiptomi*, tehát *nemzeti* forrásból származva — hitelesnek tekintendő, elrendeli a király, hogy a Sirius heliakus felkelésének a napja, mely most Payni-hó elsejére fog esni, az ünnepi naptárban mint újév napja szerepeljen.

Ha azonban a — 237. évben a Payni 1-je (azaz a polgári naptár 271. napja) a Sirius heliakus felkelésének napja, akkor ez a tünemény négy év előtt, azaz a — 241. évben a

¹ Aegyptische Chronologie. 18 o.

² Nem lesz fölösleges az egyiptomi naptár 12 harmincnapos hónapját megnevezni: 1. Thoth; 2. Paophi; 3. Athyr; 4. Choïak; 5. Tybi; 6. Mechir; 7. Phamenoth; 8. Pharmuthi; 9. Pachon; 10. Payni; 11. Epiphi; 12. Messori. Ezekhez járul még a polgári évben 5. a Sirius-évben 5 v. 6 toldaléknappal.

Pachon-hó 30-ára, azaz az év 270. napjára, a —245. évben a polg. év 269. napjára, a —249. évben a polg. év 268. napjára . . . esett; kérdés most már: melyik évben esett a Sirius heliákus felkelése a polgári év 1. napjára. A számítás a következő:

$$\begin{aligned} -237 &= -237 - 0 = -237 - 4 \cdot 0 = -237 - 4 (271 - 271) \\ -241 &= -237 - 4 = -237 - 4 \cdot 1 = -237 - 4 (271 - 270) \\ -245 &= -237 - 8 = -237 - 4 \cdot 2 = -237 - 4 (271 - 269) \\ -249 &= -237 - 12 = -237 - 4 \cdot 3 = -237 - 4 (271 - 268) \\ -253 &= -237 - 16 = -237 - 4 \cdot 4 = -237 - 4 (271 - 267) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{tehát:} \quad x &= \dots \dots \dots -237 - 4 (271 - 1) \\ \text{azaz:} \quad x &= -237 - 4 \cdot 270 = -237 - 1080 \\ \text{vagyis:} \quad x &= -1317 = \text{Kr. e. } 1318 \end{aligned}$$

tehát a kanopusi dekrétum ugyanahhoz az eredményhez vezet, amelyhez Opp. asztronómiai úton eljutott.

Meyer azonban ezek ellenére is szilárdan kitart állításai mellett és ezeket két teljesen tarthatatlan föltevessel támasztja alá, melyekre már másutt rámutattam.¹ Mindenekelőtt szigorúan ragaszkodik ahhoz, hogy *mindig a július 19-ike jön tekintetbe mint normálnap* a Sirius-év újévnapja számára: és minthogy, amint Censorinus tudósít, Antoninus Pius és Bruttius Praesens konzulságának évében (azaz Kr. u. 139-ben) tényleg ünnepelték egy Sothis-korszak kezdetét (azaz a Sirius-évnek összeesését a polgári naptár újévnapjával), az esemény azonban ebben az évben a. d. XIII Kal. Aug.-ra (azaz július 20-ára) esett és nem július 19-ére, melyhez, mint ezzel az eseménnyel kapcsolatos normálnaphoz, Meyer² annyira ragaszkodik, ő ennek alapján azt hiszi, hogy a 139. év nem az első, de az utolsó éve volt annak a tetraeteris-nek, melyben a Sirius ugyanarra az egyiptomi naptárnapra esett, és csak a következő év (azaz Kr. u. 140), amikor a Sirius hel. felkelése július 19-ére (azaz normálnapra)

¹ Das Siriusjahr u. die Sothisperiode der Alten Aegypter. Oriental. Lit.-Zeitung, 1905. Sp. 473—483, 535—541. — 1906. Sp. 34—40.

² Aegyptische Chronologie. 1904. 24. o. és 28. o.

esett, volt az új tetraëteris első éve. E szerint mint az első tetraëteris évei, csak a Kr. u. 140., 141., 142. és 143. évek jöhetnek tekintetbe, miként Ptol. Euergetesnek a kanopusi dekrétumban említett 9. éve (azaz —237=Kr. e. 238) sem az első, hanem a 4-ik év, amikor a Sirius heliak. felkelése Payni 1-jére esett és ennek megfelelően a Kr. e. 1318. év sem az első, hanem a 4-ik éve a tekintelbe jövő tetraëterisnek, és ez okból a megfelelő Sothis-korszaknak *kezdeté* nem a Kr. e. 1318., de a Kr. u. 1321. évre helyezhető.¹

Hogy, mily logikátlan és tarthatatlan Meyernek ez az ellenvetése, azt *éppen* a kanopusi dekrétum bizonyítja. Ebben Ptol. Euergetes király uralkodásának 9. évében (=Kr. e. 238) elrendeli, hogy «a Sothis felkelésének a napja», melyet «a szent írások újév napjául (*hib wp ronpit*) állapítanak meg», ezentúl mint újév napja ünnepeltessék meg. Így mégis csak lehetetlen, hogy ez az év (Kr. e. 238) az *utolsó* és nem az első éve volna annak a tetraëterisnek, amelyben a Sothis-csillag (Sirius) Payni 1-jén heliakusan felkelt. Mégis csak lehetetlen dolog feltételezni, hogy a királynak már három egymásután következő évben (Kr. e. 241-, 240- és 239-ben) erről az eseményről tudomása lett volna és mégis csak Kr. e. 238-ban, tehát ennek az eseménynek negyedik megismétlődésénél határozta volna el magát az erre vonatkozó dekrétumnak a kiadására.

És annak az igazolására, hogy a Kr. u. 139. évet és nem — mint Meyer hiszi — a 140. évet kell egy új Sothis-korszak kezdőévének tekintenünk, szolgálnak Antoninus Pius császár uralkodásának II. és VI. éveiből (tehát a Kr. u. 138/139. és 142/143. évekből) való érmek, így tehát egykorú tanuk, melyek jelentőségére már Ludwig *Borchardt*² utalt. Az érmek egy sorozatán, melyek Antoninus Pius uralkodásának II. évéből (tehát Kr. u. 138 aug. 29-től 139 aug. 28-ig való időből) származnak, sugárkoronás főnix van ábrázolva

¹ *Meyer*: Nachträge zur ägypt. Chronologie. Abhdl. d. kön. preuss. Ak. d. Wiss. 1907. 43. old. 3. megjegyzés.

² *L. Borchardt*: Die Annalen u. die zeitliche Festlegung des alten Reiches der ägypt. Geschichte. Berlin, 1917.

AION felirással; vannak aztán olyan érmek is, melyeken a királynevek nélkül csak a II. év van feltüntetve és sugárkoronás főnix ábrázolva, a másik oldalon pedig Ápis bika jelenik meg. Vannak azonban sugárkoronás és *AION*-feliratos érmek Antoninus Pius uralkodásának VI. évéből (tehát a Kr. u. 142 aug. 29—143 aug. 28. időből). És minthogy a főnix — amint Borchardt erre nagyon helyesen rámutat — ebben a késői időben valószínűleg a főnix-periódus és a Sothis-korszak közt fennálló eszmei kapcsolatra vonatkozik, hasonló érmek azonban e császár uralkodásának III., IV. és V. évéből ismeretlenek, így hát kénytelenek vagyunk szükségképpen elfogadni, hogy Antoninus Pius II. évéből származó érmek az új Sothis-korszaknak ebben az uralkodási évben (és pedig Kr. u. 139 júliusában) *kezdődő első évre* vonatkoznak, míg a négy évvel később, azaz a VI. uralkodási évben megjelenő érmek azt az évet örökítik meg, melyben a 142. év júliusában kezdődő és a 143. évben végződő Sirius-év negyedszer esett össze a polgári évvel. Antoninus Pius uralkodása VI. évének végén (azaz Kr. u. 143 júliusában) *végződött tehát a 4-ik év*, amelyben a Sirius-év újévnapja a polgári év újévnapjával összeesett, úgy hogy ettől fogva a Sirius-év újévnapja többé a polg. évnek nem az 1., de a 2. napjára, a további 4 év után a 3. napra stb. helyezhető; Meyer téved tehát, ha a Kr. u. 139/140. évet mint egy tetraeteris utolsó évét veszi fel és az új Sothis-periódus első évét a Kr. u. 140/141. évre akarja áttenni.

Ennek további következménye pedig az, hogy az összes értesítések a Sirius heliakus felkeléseiről vagy a Sothis-korszakok megújulásairól közvetlen megfigyeléseken és nem ciklikus számításra alapszanak. Mindenesetre e megfigyelés számára *meghatározott hely* (valószínűleg Heliopolis) volt mérvadó. És ezen az alapon most már könnyű, Oppolzer módszereinek és formuláinak segítségével a Sirius heliakus felkelésének hónap és nap által megjelölt valamely dátumát számításal rekonstruálni és így ennek a Julius-féle dátumát (év, hó, nap) meghatározni. Ha már most valamely történeti esemény kapcsolatos volna az egyiptomi polgári naptár dá-

tumával, amikor a Sirius heliakus felkelése megtörtént, akkor ezt a történeti eseményt négyévi megközelítéssel kronológiai-lag meghatározhatnók. Ha ehhez — amint ez pl. III. Thutmoszisznál előfordul¹ — még holddátumok is hozzájárulnak, akkor elegendő eszköz áll rendelkezésünkre, hogy ezt a történeti eseményt teljes biztossággal meghatározhassuk.

Csak a következőkre kell itt ügyelnünk; hogy a megjelölt holddátumok reális számítás alapjául szolgáljanak, mindig a valódi konjunkciótól kell kiindulni és sohasem az új holdtól, mert ez oly sok tényezőtől függ, hogy számítás útján sohasem pontosan rekonstruálható és ezért kronológiai célokra nem értékesíthető. Szerencsére maguk az ókori egyiptomiak különbséget tettek a hold valódi konjunkciójának és az újholdnak a napja között. A valódi konjunkció napját «*háru en hib enti paut*»-nak nevezték, azaz «a konjunkció ünnepnapja»-nak; azt a napot pedig, amikor az újhold látható volt, «*hib abud*» = «a hónap ünnepé»-nek hívták.² És így vált lehetségessé III. Thutmoszisz uralkodásának a kronológiai megállapítása. Egyfelől tudomásunk van arról, hogy az ő uralkodása alatt a Sirius heliak. felkelését Epiphihó 28-án ünnepelték; tudjuk továbbá, hogy III. Thutmoszisz Páchon-hó 4-én lépett trónra és hogy 23-ik uralkodási évének Páchon-hó 23-ik, valamint 24-ik uralkodási évének Mechir-hó 30-ik napja «*háru en hib enti paut*» volt, tehát a valódi konjunkció napja. És így jutottunk arra az eredményre, hogy III. Thutmoszisz Kr. e. 1503 Páchon-hó 4-én lépett trónra.

Hasonló alapelveken épülnek fel II. és III. Ramses, továbbá I. Amenophis és a XII. dinasztia uralkodási éveinek a meghatározásai.³ És ezzel egyszersmind támpontot nyertünk ama babilóni és asszír királyok uralkodásának a

¹ V. ö. *Mahler*: König Thutmosis III; chronolog. Bestimmung seiner Regierung. Zeitschrift für ägypt. Sprache u. Altertumskunde. 1889.

² Lásd *Mahler*: Ein Wort zur Astronomie u. Chronologie der alten Ägypter. Oriental. Lit.-Zeitung, 1900. Sp. 202—207.

³ Zeitschr. für. ägypt. Sprache. Bd. XXVIII. és XL.

megállapítására, akiknek a synchronismusa egyes egyiptomi királyokkal az El-Amarna-i leletek alapján biztosítva van; és hasonló módon állapítottuk meg némely mitanni-i és több hetita-i király uralkodásának idejét.¹

* * *

Hogy milyen fontos a kronológiában bizonyos kritériumok figyelembevételre, arról tanuskodnak az assuáni aramaeus papiruszokban előforduló kettős dátumok is. Ezeknek az 1904-ben Assuan-ban napfényre került aram. papiruszoknak a jelentősége nyelvtudományi és kultúrtörténeti szempontból eléggé ismeretes. Nemcsak első kiadói Sayce és Cowley² és más kiváló szakemberek, így Nöldeke,³ Schürer,⁴ Lidzbarski,⁵ Schulthess,⁶ Freund⁷ és mások vetették ezeket alapos vizsgálat alá, de nem hiányoztak olyan tudósok⁸ sem, akik az itt előforduló kettős dátumokra irányították figyelmüket, hogy ezek segítségével meghatározzák a kereszténység előtti zsidó naptár jellegét, köztük asztronómusok is (így Ginzel,⁹ Fotheringham¹⁰), akik szaktudományos felkészültséggel fogtak hozzá ezeknek a kettős dátumoknak a rekonstruálásához. De mindezek a kutatások helytelen előfeltételekből indultak ki. S így történt, hogy bár ezeknek a dátumoknak a rekonstruálásánál a legnagyobb apparátussal jártak el, ennek a következménye mégis az volt,

¹ Scripta Universitatis atque Bibliothecæ Hierosolymitanarum. 1923. Zur Chronologie der Amarna-Zeit.

² Aramaic Papyri discovered at Assuan. London, 1906.

³ Zeitschrift für Assyriologie. XX. 130—150.

⁴ Theolog. Lit.-Ztg. 32. Jahrg. 1907. 1—7.

⁵ Deutsche Lit.-Ztg. 1906. 3205—3215.

⁶ Götting. Gel. Anzeigen. 1907. No 3.

⁷ Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes. XXI. 169—177.

⁸ *Belleli*: An independent examination... London, 1909. — *Westberg*: Die bibl. Chronologie nach Jos. Flavius. Leipzig, 1910. — *Sidersky*: Journ. Asiat. 1910. 587. kk.

⁹ Theol. Lit.-Ztg. 32. Jahrg. 65—69.

¹⁰ Monthly Notices of the Roy. Astron. Soc. Nov. 1908.

hogy a különféle szaktudósok által megállapított eredmények többé-kevésbé eltérnek egymástól, egyáltalában nem kifogástalanok s így a kronológiai következtetéseikben is vesztek értékben. Így Ginzél annak a helyes mérlegelésénél, hogy az egyiptomi naptáradatok mellett előforduló zsidó dátumoknak alapját a holdév képezi, kutatásainak kiindulási pontjául az újhold napját vette tekintetbe. Itt bizonyosodott be leginkább, hogy kronológiai kérdések megfejtésénél az asztronómia kiváló szolgálatokat tehet, de ez a tudományág egymagában más kultúrtörténeti momentumok segítségével még nem elégséges ahhoz, hogy kifogástalan eredményeket állapítson meg. Mindenekelőtt a Ginzél által tekintetbe vett dátumoknál a Julius-féle naptárnak azt a napját vették a zsidó hónap első napjául, amelyen minden valószínűség szerint az újhold legelőször volt látható, míg tekintettel arra, hogy a zsidó naptárban a polgári nap az estével kezdődik és nem — mint a Julius-féle naptárban — éjféltől éjfélig, de estétől estig tart, a Julius-féle naptárnak az a napja szolgál a zsidó naptár első napjául, amelynek *megelőző* estéjén az újhold látható volt. Amennyiben azonban az ilyen föltevések, amelyekre a további állításokat és kutatásokat fölépítették, nem voltak egészen kifogástalanok, be kellett látnunk, hogy az Assuánban és Elefantinében fölfedezett aramæus papiruszokban előforduló zsidó naptáradatoknál sem az újhold, sem a valódi konjunkció meghatározása, sem az ú. n. új zsidó naptár nem szolgált a számítás alapjául. *Itt csak a babilóniaiak ciklikus meghatározási módszere a maga 19-éves ciklusával a mérvadó.* Amikor a zsidók Kr. e. 587-ben Nebukadnécár száműzetési parancsa folytán Babilóniába jöttek, itt oly kultúrelemeket találtak, amelyek a hazájukból hozott kultúrával több vonatkozásban megegyeztek. Különösen a naptárukról áll ez. Az év itt is lunisoláris év volt, a hónapok tehát holdhónapok voltak és a tavaszi újhold volt a polgári év kezdete. Csakhogy a zsidók a száműzetés előtti időben hónapjaikat sorszámokkal és nem külön nevekkal jelölték meg és a szökőéveket is csak észlelés alapján határozták meg. Hiszen

ismeretes dolog, hogy a zsidó naptár hónapjai az Ótestamentum számúzetés előtti részeiben sorszámok által vannak megjelölve; csak a számúzetés utáni időben tüntették azokat külön nevekkel föl, amelyek a babilóni naptár neveivel teljesen megegyeznek. És így a zsidóknak a számkivetés óta nem volt többé szükségük arra, hogy évük hosszát megfigyelésük alapján állapítsák meg, hanem ebben a tekintetben egyszerűen a babilóni szokáshoz alkalmazkodtak. És ezt az assuáni papiruszokban teljesen igazolva találjuk. Ha az ezekben a papiruszokban található egyiptomi naptáradatoknak megfelelő zsidó dátumokat mint a babilóni naptár adatait használjuk fel, semmi nagyobb fáradságot, sem különösebb számolási mechanizmust nem igényel, hogy az e papiruszokban előforduló kettős dátumokat verifikálhassuk. A babilóni és a Julius-féle időszámítás összehasonlító tábláinak segítségével megtaláljuk a bonyolultnak látszó problémának az egész megoldását.¹ *Az assuáni aramaeus papiruszokban előforduló zsidó naptáradatokat teljesen megfelelnek a babilóni naptárnak, tehát dátumai a babilóni naptárnak.*

* * *

Azt hiszem, hogy már az eddig felhozott esetek eléggé igazolják, mily nagy elővigyázatra és széleskörű tanulmányra van szükség bizonyos kronológiai kérdések tisztázásánál.

Budapest, 1928 március 14.

MAHLER EDE.

¹ V. ö. *Mahler*: Zur Chronologie der Babylonier. Denkschriften d. kais. Akad. d. Wiss. LXII. köt. Wien, 1895.

A MAGYAR ANJOUK TRÓNIGÉNYE NÁPOLYRA.

I. András király haláláig.

Az úgynevezett «Két Szicília» királysága vészes örökség volt, amely pusztulást hozott a Hohenstaufokra és, mikor Károllyal az Anjou-család lépett a trónra, veszedelmét jelentett erre a családra is.

Hosszú tárgyalás után jött létre a szerződés IV. Kelemen, mint a szicíliai királyság hűbérura és Károly anjoui gróf, IX. Lajos francia király legifjabb testvére, között. Ebből a szerződésből bennünket ez alkalommal csak az örökösödésre vonatkozó rész érdekel. E szerint Benevent és tartozékai kivételével az egész ország Károlyra és örökösire hárul.¹ Az örökösödési rend megállapítása a rendes hűbéri örökösödési törvény szerint történt: csak törvényes leszármazott örököl, a fiúk megelőzik a lányokat és több fiú közül mindig az elsőszülött (primogenitus), lányok közül a primogenita örököl.² Ha Károlynak egyenes leszármazói nincsenek, az esetben Alfonz poitou gróf lesz az örökös s ha az nem élne túl Károlyt, akkor IX. Lajos egyik fia örököl, de nem a trónörökös, s ez az örökösödés csak személyre szól.

Az új király teljes címe: «rex Siciliae, ducatus Apuliae,

¹ «totum regnum Siciliae et totam terram, quae est citra Pharum usque ad confinia terrarum ecclesiae». Del Giudice: Codice diplomatico del regno di Carlo I e II. d'Angiò. 6—27. l.

² «Descendentes autem ex vobis et vestris heredibus Siciliae regibus mares et feminae in eodem regno succedent: sic tamen quod de liberis duobus maribus eodem gradu per eandem lineam concurrentibus primogenitus et de duabus feminis primogenita; et de mari et femina in eodem gradu similiter concurrentibus, masculus omnibus aliis praefertur.» G. Del Giudice: Codice diplomatico del regno di Carlo I. e II. d'Angiò. Napoli. 1863. 12. l.

principatus Capuæ, almæ Urbis senator, Andegaviæ, Provincia et Forcalquerii comes» volt. Apulia hercegség és Capua fejedelemsége volt a «terra citra Pharum», Szicilia szigete volt a «terra ultra Pharum», ebből lett a «terra citra et ultra Pharum», majd a «regnum utriusque Siciliae».

A hűbériség fénykorában a hűbérek osztatlanok voltak, a legidősebb fiú örökölt s ez a többiről rendszeren akként gondoskodott, hogy a hűbéreknek csak egy részét tartotta meg közvetlen birtokában, a többi részt pedig testvérei közt osztotta ki hűbérként, mintegy apanázs gyanánt (freragium vagy paragium). Ugyanezt látjuk a középkori uralkodóknál is: a királyi család tagjai egy-egy hűbért kapnak hercegi ellátásul. Így kapta Károly, a francia királyi ház tagja, Anjou-hercegséget. Provence viszont Rajmond Berengár birtoka volt, aki a szép örökséget legifjabb leányára, Beatrixra, hagyta, aki Károly neje lett. A szenátorság csak személyre szóló és ideiglenes méltóság volt.

Később Károly felvette a Jeruzsálem királya címet is és pedig nem mint örökséget a Hohenstaufok után, hanem Mária antiochiai hercegnő révén, kire örökségképpen szállt ez a cím és aki azt ünnepélyesen Károlyra ruházta (1277).¹

Az ő uralkodása alatt még annyiban történt eltolódás a birtok terén, hogy a sziget maga a szicíliai vecsernyével de facto elveszett, míg Piemontban újabb tért nyert az Anjou-uralom, bár a ghibellin Asti mindent elkövetett annak visszaszorítására.²

Anjou Károlynak egy fia maradt. Sánta Károly, aki atyja

¹ Durrieu szerint csak 1277 júl. 15-től kezdte a jeruzsálemi királyi címet használni, amikor hírt kapott, hogy Ruggiero di Sanseverino elfoglalta számára Saint Jean-d'Acret. Les archives Angevines de Naples. (Bibl. des écoles françaises d'Athènes et de Rome. f. 46. t. 1. 1866.) Ruggiero aztán az egész terület megszerezte Arábiától a Libanonig és Galaad hegyétől és Ammontól a Földközi tengerig, de csakhamar veszendőbe ment az egész hódítás, csak a cím maradt meg belőle. M. Camera: Annali delle due Sicilie. Napoli. 1841 I. k., 324. l.

² C. Merkel: Un quarto di secolo di vita comunale e le origini della dominazione Angioina in Piemonte. 142—70. l.

halálakor aragon fogságban volt s az atya úgy intézkedett, hogy unokája, Martell Károly, örökölje a trónt. Ebben némelyek az engedetlen fiú kitagadását látják. — atya parancsa ellenére megütközött és csatát veszített — pedig csak arról volt szó, hogy fia bizonytalan jövője esetére családjának biztosítsa a trónt. Mikor II. Károly a fogságból kiszabadult, megkoronáztatta magát. Uralkodása alatt elveszett Anjou és Maine, melyeket leánya, Margit, kezével Valois Károlynak adott hozományul, illetve a pápától Károlyra ruházott Aragonia ellenértékéül (1290).¹

Ezzel szemben Mária királyné IV. László magyar király halála után új címet adott családjának, mikor trónörökösödési igényét legidősebb fiára ruházva, őt nyugati hűbères formák szerint a magyar királyságba investálta, s ettől kezdve Martell Károly a «rex Hungariæ» címet viselte. A primogenitus mint trónörökös, örökös hűbérül kapta a salerno hercegséget és a Honor Montis sancti Angeli-t.²

Avignon közös birtok volt, illetőleg fele a francia király tulajdonát képezte, fele pedig II. Károlyé volt. 1290-ben Szép Fülöp átengedte az ő tulajdonában levő részt II. Károlynak, ki így egész Avignon birtokába jutott.³ Végre 1306-ban Piemontot egyesítette Provencevel és Forcalquierrel.⁴

¹ Lünig: Codex Italiae Diplomaticus. II. 1041—44. l.

² A salerno hercegség a következő földekből és báróságokból állt: Salerno Stratigoziával, Policastro, Nocera de' Cristiani, Castellamare di Stabia, Sorrento, Vico a hozzájuk tartozó majorokkal, a salerno és sorrentoi érsekségek, a cavai apátság és egész sereg világi báróság.

A Honor keletkezése összefügg Szt. Mihály megjelenésével a monte Garganon, hol a templom épült, mely híres búcsújáró hely lett, majd város keletkezett Mons sancti Angeli néven. A Honor részei: Monte s. Angelo, Pesquici, Vieste, Codi, Varano, Manfredonia a sóbányákkal, San Quirico, Casalnuovo és Campomarino. Minieri Riccio: Genealogia di Carlo I. d'Angiò. Napoli. 1857. 95. l. és Camera: Annali II. 388. l. j.

³ Ms. Vat. Lat. 1290 szeptemberről datálva, tehát Baronius helytelenül említi az 1291. évnél. 23. k. ad annum 1291. 61. §.

⁴ «cum vis congregata sit fortior et colligatus funiculus diffici-

Martell Károly a két trón várományosa 1295-ben meghalt, s a kis Károly Róbert, atyjának általános örököse, árván maradt. Jog szerint ő volt a nápolyi és a magyar trón örököse, valamint a salerno hercegség és a Mons ura. Ekkor azonban a nagyatyja egy jogi ténnyel megfosztja az árvát örökségétől. Nincs adatunk rá, hogy a pápától vagy a királytól indult-e ki a gondolat, de majdnem biztosan állíthatjuk hogy Károlytól, mert a pápa érdeke — legalább egyelőre — nem kívánta, hogy a fiatal herceget ilyen kiméletlenül kizárják Nápolyból.¹

1296 február 13-án Károly nagy tanácsot tartott, melynek eredményeként a harmadszülött Róbert megkapta a calabriai hercegséget és a primogenitus jogait.² Ez természetesen csak a 7 éves Károly Róbert kizárásával történhetett. II. Károly megnyerte a hűbérúr hozzájárulását is VIII. Bonifác 1297 február 27-iki bullájával. A bullában elmondja a pápa, hogy el akarja kerülni az esetleges kellemetlenségeket, melyek Károly utódainak viszálykodásaiból származhatnak s tekintettel arra, hogy Károly az uralmat *nem őseitől örökölte*, hanem a *szent-széktől nyerte*, a pápa úgy intézkedik, «hogy az ugyanazon fokon levő s ugyanazon ágbeli fiúkból az elsőszülött és két nő közül szintén az elsőszülött s ugyanazon fokon férfi s nő közül a férfi a nőt megelőzze. A mondott gyermekekből pedig az értendő elsőszülött alatt és azon országban az legyen utódod és örökösöd, aki haláloed alkalmával közelebbi fok és e fokon idősebb található».³

lius dissolvatur, comitatum Pedemontis . . . cum omnibus terris, castris villis, casalibus et locis aliis ac pertinentiis suis, Comitatus nostris Provinciæ et Forcalquerii . . . incorporandum et uniendum duximus». Lünig II. 1057—3. l. 1306. febr. 14-ről.

¹ Baddeley is úgy véli, hogy Károlytól indult ki a dolog. Robert the Wise and his heirs 1278—1352. London. 1897. 16. l.

² Az a vád, mintha Róbert mérgeztette volna meg bátyját. Károlyt, hogy a trónt megnyerje s hogy ő bírta rá Lajos bátyját, hogy szerzetbe lépjen (Summonte: Historia della città e regno di Napoli. Napoli. 1675. II. t. 353. l.) minden alapot nélkülöz, mert Róbert bátyja halálakor túszként Cataloniában volt.

³ « . . . declaramus, quod de prætatis liberis maribus in eodem

Az a kérdés merülhet itt fel, vajjon jogos volt-e ez az eljárás és Károly Róbert iránt való szeretetlenség, illetőleg Róbert iránt való előszeretet sugallta-e Károlynak ezt a tényt. Az első kérdésre nehéz a felelet. Itt egy szerződésről van szó, amelynek egy pontján változtatást eszközölnek, mivel pedig a változtatás a két szerződő fél megegyezésével történik, az jogosnak látszik. Azonban figyelembe veendő, hogy itt egy harmadik személy érdeke forog szóban: *negotium in favorem tertii*. A hűbértörvények szerint az örökösödési sorrendet csak a hűbérúr és az örökösödésre jogosult személy hozzájárulásával lehet megváltoztatni, minden egyéb rendelkezés, tehát a végrendelet is érvénytelen.¹ Itt pedig a kis-korú érdekelt féltől nem kérték a hozzájárulását az örökösödési rend megváltoztatásához.

Ha arra a kérdésre akarunk válaszolni, hogy méltányos volt-e a jogfosztás és nem meríti-e ki a szeretetlenség tényét, figyelembe kell vennünk az ország érdekét. Nápolyban — főleg a szicíliai vecsernye óta — az Anjouk trónja háborgó vulkánon állt, amelyről sohasem tudhatták, mikor fog kitörni s mikor fogja őket elsöpörni. A jogrend, amelyet I. Károly erős keze annyira-amennyire helyreállított, II. Károly fogsága és hosszú távolléte következtében nagyon megingott, s ezt hosszú uralkodása alatt még Róbert sem volt képes helyre-

---

gradu per eandem lineam concurrentibus primogenitus et de duabus feminis primogenita et mare et femina in eodem gradu similiter concurrentibus, masculus omnibus aliis præferatur. Is autem predictis liberis primogenitus intelligatur et in eodem regno tibi sit successor et heres, quem mortis tuæ priorem gradu et maiorem natu reperiri continget.» Baronijs: *Ann. Eccl.* 23. t. 1299. 53. §. és Fejér: *Cod. dipl.* vl. 2. 59—60. l.

¹ «testamentarische Verfügungen über das Lehn sind dem Vasallen gänzlich verboten und für schlechthin nichtig erklärt». K. W. Pätz: *Lehrbuch des Lehnrechtes.* 347—8. l. Majd ismét: «bey dem letzten Willen zum Besten eines Gliedes der Lehnfamilie genügt der blosser Beytritt der näheren Successoren, so das seine testamentarische Abänderung der Folgeordnung zu ihrer Gültigkeit der lehnsherrlichen Concurrenz gar nicht bedarf». U. o. 350—51 l. Itt azonban a pápa hozzájárulása szükséges.

állítani. Ilyen körülmények között egy gyermek uralma vagy ha az uralkodó állandóan távol van az országtól, nagy veszedelmet jelenthet a dinasztia jövője szempontjából. Pedig ez csak az éremnek az egyik oldala. A gyermek-király mellé kormánytanácsot kell állítani, s hogyan fogja ez a kormányzó testület akaratát keresztülhajtani az ifjú király ambiciózus nagybátyjaival szemben? Ez az a zavaró körülmény, amelyre a pápai bulla célzást tesz. A pápai politikának különben sem felelt meg, hogy Nápoly és egy északi állam kormánya egy kézben egyesüljön, mert ez esetben féltették az Egyházi Állam függetlenségét és az a veszedelem is fenyegetett, hogy a hatalmas hűbéres kivonja magát a hűbéri függő viszonyból. A pápa részéről tehát megvolt az ok, hogy Károly tervét támogassa. A nehézség csak abban van, hogy Károly Róbert esetében csak lehetőségéről van szó, s ennek a nagyon is kétes lehetőségnek — az ő magyar királyságának — elcseje vágnak egy reparálhatatlan jogi ténnyel. Súlyosbító körülmény még az örökösödésre jogosult kiskorúsága, ami lehetetlenné teszi, hogy akár pro, akár contra akaratát kinyilvánítsa.

Azt el kell viszont ismernünk, hogy VIII. Bonifác pápa 1299-ben Károly Róbertet magyar királynak nyilvánította és nagy erőfeszítéseket tett, hogy akaratának érvényt szerezzen, de törekvése hajótörést szenvedett a magyarok ellenállásán, akik nem voltak hajlandók elismerni a pápa rendelkező jogát Magyarország felett.¹ Ha pedig nem sikerül megszerezni Károly Róbertnek a magyar trónt, Nápoly súlyos belső bizonyodalmak elé néz. Ez magyarázza meg a pápák erőfeszítését Magyarországhban Károly Róbert érdekében.²

II. Károly komolyan meg volt győződve Róbert fiának

¹ Minieri Riccio : Genealogia di Carlo II. d'Angiò etc. Arch. stor. Nap. VII. 33. 1.

² Pontifex non solum procerum efflagitatione, sed instigante Siciliae rege . . . Carolum . . . vix annum adhuc natum undecimum Pannonibus mittendum esse censuit.», Baronius Ann. Eccl. 23. t. ad annum 1299. 13. §.

kiváló képességeiről s csak vele látta biztosítottnak a dinasztia és Nápoly jövőjét.¹

Szeretlenséget az 1304-iki rendelkezésben látunk, mely Róbertre ruhazza a salerno hercegséget és a Honort, amivel az ifjú Károly Róbertet teljesen kizárta Nápolyból és megfosztotta atyai örökségétől.² Ez a tény mutatja, hogy a pápa és a király elhatározták Magyarország és Nápoly teljes különválasztását akkor, mikor még a magyar királyság csak pium desiderium volt, sőt a jelek szerint az ifjú trónkövetelő távolabb állt tőle, mint 1299-ben.

Károly király említett célját még jobban bizonyítja 1309 március 16-án kelt végrendelete, amelyben Róbertet általános örökösévé teszi, de ha ez gyermek nélkül meghalna, az következik Károly fiai közül, akit az örökösödés atyja végrendelete értelmében megillet. Ha a szerződés értelmében leány következik, bármelyik fiától származott is, Jeruzsálem és Szicília királyságán kívül minden birtokban fiával Fülöppel, Tarent és Achaia fejedelmével, helyettesíti, ha pedig Fülöp már akkor nem volna életben, eggyel a Fülöp után következő fiai közül s ha a fiúk közül egy sem lenne életben, helyettesíti a *most élő fiúktól* származó fiunokáival³ oly módon, hogy egy fiától származó fiunokái közül a legidősebb következék s ha idősebb fiának csak leányai volnának, a következő fiú gyermeke örököljön. Ha pedig Róbert atyja életében meghalna gyermekek hátrahagyásával és az az eset állna fenn, hogy a mondott átruházás értelmében nem kö-

¹ Egyik oklevelében pl. így beszél: Sperantes, quod Robertus primogenitus . . . qui debito naturæ ordine in eodem regno successurus est nobis, cum ex sciencie et sapiencie dotibus, aliarumque virtutum donis, quibus eum gracia divina dotavit etc. Nápolyi kir. levéltár. Reg. Ang. 131. t.

² «. . . civitatem Salerni in nostre Curie manibus existentem cum hominibus, iuribus etc. eidem primogenito nostro . . . concedendam ac donandam duximus.» Syllabus membranarum ad regiæ sicilæ archivum pertinentium. Neapoli. 1824—45. III. 2. 111. l.

³ «descendentibus scilicet ex viventibus nunc filiis nostris.» A végrendelet közölve Lünignél II. 1065—76. l. és Cameránál: Anali II. 174—82. l.

vetkezhetnének a trónon, az esetben a hercegségben örökösödnének a primogenitura alapján. Károly Róbertnek 2000 arany unciát hagy.¹

Míg tehát Róbert örökösei mindenesetre megkapják a hercegséget, illetőleg megkapja a legidősebb, ki köteles testvéreiről gondoskodni,² addig Károly Róbertnek semmi követelése sem lehet Nápolyban.

II. Károly azután nemsokára meghalt (1309 május 5-én) s Róbert még azon a napon felvette a király-címet és utasította a községeket, hogy küldjék el syndicusaikat, kik a hűségesküt letegyék.³ Mivel királyi pecsétje még nem volt, rendeletét a vicariusi pecséttel erősítette meg. Amint a legfontosabb teendőket elvégezte, sietett Avignonba, hogy letéve a hűbéresküt a pápától megnyerje a koronát s ezzel megtámadhatatlanná tegye a koronához való jogát. Azonban résen volt Károly Róbert is.⁴

Károly Róbert, mint magyar király csak Károly néven szerepelt, — már ekkor *intra dominium* volt s az *actoratus tertii* jogánál fogva fellépett igényével a pápánál. Mivel Magyarország szomorú állapota nem engedte meg, hogy az imént megkoronázott király elhagyja az országot és személyesen lépjen fel jogai védelmében, csak követei útján emelhetett óvást a pápánál. Erre a lépésre el volt készülve Róbert és ő, valamint Mária özvegy királyné II. Károly halála és a koronázás közt lefolyt rövid idő alatt két ízben is küldtek köve-

¹ «Item relinquimus iure institutionis, Carolo nepoti nostro. . . duo millia unciarum auri semel et in regno nostro solvendarum». U. o.

² «iuxta consuetudinem et constitutionem regni in talibus observatas.» U. o.

³ «ut vero heredi et legitimo successori» Minieri Riccio: Genealogia di Carlo I. d'Angiò. Napoli. 1857. 186. l.

⁴ Pray szerint (*Historia regum Hungariæ*. Budæ. 1801. 19. l.) Károlynak, mikor magyar királlyá koronázták, meg kellett esküdni, — szokás ellenére — hogy a római egyház jogait védi, birtokait meg nem támadja, sőt azok visszaszerzésére segílyt nyújt. «Hæc regni Neapolitani . . . causa credo adiecta esse». Ezzel szemben Fraknoi szerint Károly a régi koronázási esküszöveget mondta el. Magyarország . . . összekötetései a Szent-székkal. I. k. 129. l.

teket Magyarországra, kétségtelenül az örökösödés ügyének békés elintézése érdekében.¹ Miként a következmények mutatják, a megegyezés nem sikerült s a vitás ügy a pápai konzisztórium elé került. Itt Károly ügyvédei a kor leghíresebb jogászaival: Niccolò Ruffoloval, Bartolomeo di Capua-val állottak szemben s bár helyüket jól megállották, eleve le kellett mondaniok a győzelemről, mert Róbert mellett állt a pápa, a francia király, őt támogatták hitelezői, a firenzei bankárok és előnye volt az is, hogy *intra dominium* volt.

Maga a pápa teljesen VIII. Bonifác álláspontjára helyezkedett.

A konzisztórium előtt Bartolomeo fényes beszédben rámutatott, hogy nemcsak a törvény, hanem az ország és a kereszténység közjava is azt kívánja, hogy Róbert, a bölcs és tapasztalatokban gazdag férfiú, legyen Nápoly királya, nem az ifjú magyar király, ki nem ismeri Itália viszonyait, idegen környezetben nevelkedett fel, másokkal kellene kormányoznia az országot s békét nem tudna teremteni, mert befolyást engedne a magyaroknak, ezt pedig a nápolyi urak nem tűrnék és ebből az áldatlan helyzetből sok viszály keletkezne. Különben is Nápoly pápai hűbér — ez volt az utolsó ütő kártya — és nem örökösödés, hanem pápai adományozás útján nyerhető el.²

Mazzella is megerősíti, hogy a pápát ítéletében az ország közjava, Róbert nagy bölcsesége és az a meggyőződés vezérelte, hogy Károlynak elég Magyarország és képtelen lesz egyszerre Nápolyt is kormányozni.³ Mindenesetre több mél-

¹ Anjoukori Dipl. Emlékek. I. k. 188. l.

² A. Costanzo: *Istoria del regno di Napoli*. Napoli. 1544. I. k. 211. l. Az ő nyomán Summonte i. m. II. k. 369—70. l. «non si havea per successione, ma per concessione del padrone e cosi poteva il papa sentenziare in favor di Ruberto.»

³ S. Mazzella: *Le vite dei re di Napoli*. 1596. 106. l. «illa potissimum aderat ratio, quod regnum illud tunc non tam successione hereditaria devolvebatur in posteros, quam concessione Romani Pontificis, ad quem pleno iure spectabat, commendabatur principibus feudatariis.» Fejér. VIII. I. 340. l. L. még W. Goetz: *König Robert von Neapel*. Tübingen. 1910. 13. l.

tányossággal mondotta ki most V. Kelemen ezt az ítéletet, mint annak idején VIII. Bonifác.

Károlyt a pápai ítélet és Róbert megkoronázása befejezett tények elé állították s bizonyára nem is gondolt arra, hogy erőszakkal érvényesítse Nápoly trónjára való jogigényét. Róbert mégis ideges nyugtalansággal figyelte a magyar király minden mozdulatát. Mikor arról értesült, hogy János cseh király és Károly találkoztak és szövetséget kötöttek, meg volt győződve, hogy unokaöccse hadat akar ellene vezetni, amiről természetesen Magyarország belső viszonyai mellett szó sem lehetett.¹

Ha kénytelenségből belenyugodott is Károly a nápolyi trón ideglenes elvesztésébe, nem volt hajlandó lemondani az atyja révén őt illető hűbértokokról, a salerno hercegségről és a Honorról. Erre vonatkozó igényét időről-időre fellevenítette.

Mindjárt uralkodása elején egy esemény adta elő magát, mely a pápai ítélet dacára reményt nyújtott Károlynak, hogy nápolyi igényeit érvényesítheti. Ugyanis VII. Henrik a középkori császárideal utolsó képviselője. Rómába indult a koronázásra s Róberthez felszólítást intézett, hogy itáliai tartózkodása idején jelenjék meg előtte és tegyen hűségesküt Provence és Forcalquier grófságokért és mint császári hűbéres vegyen részt a római koronázáson. Róbert hajlandó volt két megbízottat küldeni, kik nevében a hűségesküt letegyék és a római koronázáson részt vegyenek, de Henrik ragaszkodott a személyes megjelenéshez, ami viszont Róbertnek, mint államfőnek, a presztizsét sértette volna. Az ellentétek kiegyenlítése céljából felmerült egy házassági terv is, de ez a kölcsönös bizalmatlanságon hajótörést szenvedett, sőt mikor Henrik a koronázásra megjelent Rómában, János herceg Róbert parancsára megakadályozta, hogy a császár a szent Péterbe vonulhasson.

A hűbéres ezen eljárása Henriket arra indította, hogy

¹ Fraknoi V.: Vencel király megválasztása. Századok. 1914. 2. sz. 88. l.

szokatlan fegyverhez nyúljon. Rendes jogi eljárást indított Róbert ellen ugyanakkor, mikor Frigyes szicíliai király szövetségében fegyveresen készült betörni az országba. Phillips úgy véli, hogy, mivel a pápa egyházi átkot mondott Nápoly megtámadójára, ez indította Henriket arra, hogy Róbertet szabályszerűen háromszor Pisába, kúriája elé, idézze, amit Róbert vazallusi viszonya alapján megtehetett.¹ Ezzel szemben tény az, hogy Henrik nem riadt vissza a fegyveres beavatkozástól sem.

Róbert az idézésre nem jelent meg, mire Henrik kibocsátotta a «*Quomodo in lesæ maiestatis crimine procedatur*» és «*Qui sint rebelles*» konstitúcióit, melyekben felsorolja a birodalom jótéteményeit élvező Róbert bűneit s őt mint felségsértésben bűnöst, minden birtokától, méltóságától, kiváltságától, joghatóságától megfosztottnak nyilvánította s mint lázadót, a birodalom árulóját, ellenségét és felségsértőt a birodalomból száműzte, őt, ha a birodalom területére lép, fejvesztéssel sujtandónak jelentette ki, alattvalóit pedig a hűségeskü alól felmentette (1313 ápr. 25.)²

Henrik szokatlan eljárása nagy visszhangot keltett. Andrea d' Isernia, a híres nápolyi jogtudós, kifejtette, hogy Nápoly sohasem tartozott a császársághoz s így a császárnak semmiféle joghatósága sincs a nápolyi király mint ilyen felett.³

Róbert szintén közrebocsájtott egy emlékiratot, melyben különösen két pontra támaszkodott: 1. a császárság földi hatalom és ezért nem szükséges, 2. a nemzetek függetlenek a császártól.⁴ Ez az érvelés mutatja, hogy a középkori császárideál többé nem létezik.

¹ Kirchenrecht. Regensburg. 1848. III. k. 283. 1. A házassági tervre I. Die Relation Nikolaus von Butrinto. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. XIV. Jahrb. II. B. 65—66.

² Albertini Mussali: De gestis Henrici VII. Cæsaris. Muratori Ss. t. x. 325 s köv. II. Lünig II. 1075—80. I. és Baronius i. m. 23. k. ad a. 1313. 11—13. §. A szövegben némi eltérések.

³ Siragusa: L'ingegno, il sapere, e gl'intendimenti di Roberto d' Angiò. Torino—Palermo. 1891. 96. 1.

⁴ U. ott 171. 1.

A pápa sem mellőzhette hallgatással e fontos és az egyházat hűbérese révén oly közelről érintő eseményt. Muratori Giovanni da Cermenate alapján azt mondja, hogy a pápa eredetileg Henrik pártján állt, de Szép Fülöp, mikor erről tudomást szerzett, azokat a pribékeket küldötte Avignonba, akik Bonifác pápa ellen eljártak s Kelemen pápa hasonló sorstól félve, meggyőződése ellenére Henrik ellen fordult és tehetetlen eszköz lett a francia udvar kezében.¹ Kelemen tényleg gyenge jellemű, félénk, könnyen befolyásolható ember volt,² de ennek az előadásnak mégsem adhatunk hitelt. Kelemen kezdettől fogva Róbert érdekeinek a hordozója volt, s nem tételezhető fel róla, hogy Henrik kedvéért ellene fordult volna, mikor a féltékenyen őrzött hűbérbirtok érdeke is azt kívánta, hogy a király pártjára álljon. Azt sem hihetjük el, hogy Szép Fülöp még egyszer meg merészelt volna ismételni az anagnii jelenetet, ami egyszer sikerült ugyan neki, de másodszor könnyen trónjába kerülhetett volna, hiszen a császár sem nézte volna ölbe tett kezekkel az ő érdekét védő pápa bukását. Azt sem kell felednünk, hogy e kockázat idegen érdekekért történt volna. Az azonban igaz, hogy IV. Fülöp felkérte a pápát, hogy találjon módot VII. Henrik támadásának leszerelésére.³

Tény az, hogy a Kúria élesen leszögezte álláspontját a «Pastoralis cura» bullával. A bulla elmondja, hogy, mivel a császári ítélet nagy veszedelmekkel járhat, a pápa szükségesnek látja, hogy azt kellő értékére szállítsa.

Először is teljesen érthető, hogy a király a császári idézésre nem jelent meg Pisában, mert köztudomás szerint a császár ott

¹ Muratori: *Annali d' Italia*. 7. XI. p. 367. — Cermenate szerint Fülöp megbízottai berontottak a pápai kancelláriába, hol magukhoz vették a pecsételés alatt álló Henriknek kedvező bullákat, ezeket a pápa lábai elé dobták és őt Bonifác sorsával fenyegették meg. *Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit*. XIV. Jahrb. I. B. 61. 543—45. Bl. Leipzig. 1882. — L. még: *Die Relation des Bischofs Nikolaus von Butrinto*. I. h. 100—01. l.

² «impressionable, faible de caractère, diplomate ondoyant, l'homme des demi-mesures.» Mollat: *Les papes d'Avignon*. 331 l.

³ Lünig II. 1079—82. l.

nagy sereggel állt és vak gyűlölettel viseltetett a király és hívei iránt s Pisa, hol a császár az ítéletet hozta, a királynak régi halálos ellensége. Ilyen körölmények közt — még ha fel tesszük is, hogy törvényesen citáltatott meg, — kérdés, kötelező volt-e megjelenni az erős, ellenséges sereggel körülvevett bíró előtt.

Az idézés sem volt törvényes, mert a király a birodalom határain kívül a szicíliai királyságban tartózkodott.¹ A nápolyi királynak a pápa a törvényes bírója, mint hűbérúr, s a császár nem kérte őt fel, hogy idézze meg a császári törvényszék elé. Állítólag Róbert bizonyos birtokok miatt hűbéri függésben van a császártól, de nem a császári hűbérbirtokon van a domiciliuma, hanem Sziciliában, tehát nem volt joga megidézni. Ami Róbert bűnös voltát illeti, a király nem is volt soha ilyen értelemben vett alattvalója a császárnak, hogy fel ségsértést követhetett volna el. Így az ítélet jogtalan.² Még ha feltételezzük is, hogy elkövette a király a bűnököt, amelyekkel a császár vádolja, akkor sem a császár jogosult ítélni felette s feltéve, hogy a király alattvalója a császárnak, akkor sincs joga a súlyos bűnnel vádoltat megfosztani a védelem lehetőségétől, mely természetes jogon megilleti. Ezen okokból a pápa, mint aki a birodalom felett áll, megsemmisíti az egész ítéletet.³

Henrik fegyverrel akart érvényt szerezni akaratának, de ebben megakadályozta a halál. Az általa indított processus nagy hullámokat vert fel és a jogtudósok még sokáig vitatkoztak felette, de természetesen e vitáknak Henrik halála

¹ «nec citatio, si quam forsitan de ipso infra imperii fines fecit, citatum extra imperium constitutum arctavit». Corpus iuris canonici. Lipsiæ. 1881. II. 1. XI. t. 2. c. 1151—53. l.

² Sicque nedum non iure, immo nec iuris colore tulit imperator sententiam supradictam in regem ex causa, quæ veritatis subsistentiam non habebat. U. o.

³ «sententiam et processus omnes prædictos et quicquid ex eis secutum est . . . declaramus fuisse ac esse omnino irritos et inanes, nullumque debere aut debuisse sortiri effectum seu nocumentum, vel notam afferre cuiquam, vel quomodolibet attulisse». U. o.

után csak akadémikus jellegük volt.¹ Ezekben a vitákban nagy szerepet játszott Cino da Pistoia, a kiváló jogtudós és költő, sőt De Blasiis szerint egyike volt azoknak, akik Henriknek a Róbert ellen indítandó processzust tanácsolták.²

Az bizonyos, hogy erős ghibellin állásponton védte a császári jogokat s a sienai nagy vitatkozáson a főtémája volt: An iudex domicilii possit in processu inquisitionis inquirere de delicto alibi commisso? Ő a császári idézés érvényességét azzal az állítással támasztotta alá, hogy Nápoly nem pápai, hanem császári hűbér. Ezzel szemben a legisták kifejtették, hogy Nápoly igenis pápai hűbér, de ha császári hűbér volna, ez sem sokat változtatna a dolgon, mert a birodalom függő viszonyban van a pápaságtól.

Bennünket az érdekel elsősorban a vitában, hogy, míg Dante bitorlót látott Róbertben, a császári jogokat védő Cino egyet értett Bartolomeo di Capuával, Andrea d' Iserniával és Niccolò Ruffoloval, hogy Róbert legitim uralkodó és Károlynak semmi igénye sincs Nápolyban.³ Cino esetében is rá kell mutatnom arra, amit már másutt kifejtettem, hogy a XIV. századbéli olaszban feltalálhatók a nemzeti szellem csirái s ez a nacionalista szellem dolgozik Cinoban is, mikor megtagadja az idegennek tekintett s idegen befolyást jelentő Károlyt.

Szép Fülöp halála után ideig-óráig megint kedvezőbben

¹ L. Bajor Lajos hívének, a híres Marsiliusnak és a pápa álláspontját védő Albertus Pighiusnak vitáját Baroniussnál 24. k. ad a. 1313. 19. §.

² Cino da Pistoia nell' università di Napoli. Arch. stor. Nap. XI. k. 140. l. Cinora vonatkozólag l. még Chiappelli: Vita e opere giuridiche di Cino da Pistoia. Pistoia. 1881. l. — L. még Ed. Will: Die Gutachten des Oldradus de Ponte zum Prozess Heinrichs VII. gegen Robert von Neapel. Berlin—Leipzig. 1918.

³ Costanzo i. m. l. k. 204. l. Cino a Lectura in codicem című munkájában is tárgyalja ezt a kérdést, maga a munka azonban elvesztett, csak a legisták műveiből ismerjük a tartalmát. Chiappelli i. m. 127. l. Cino 1329-ben kibékült a pápával s valószínűleg a következő évben ment Róbert meghívására a nápolyi egyetemre. De Blasiis i. h. 143. l.

alakult a helyzet Károlyra nézve. Nővére, Clemenza, mint X. Lajos neje, francia királyné lett, s így arra a támogatásra, amelyben a francia udvar részéről eddig Róbertnek volt része, most joggal számíthatott a magyar király. Azonban az ifjú király már 1316-ban meghalt, az özvegynek sok megaláztatásban volt része sógora, az új király, részéről s befolyását teljesen elvesztette¹.

XXII. János, az új pápa, — Villani János szerint — foltozó varga fia volt, kit II. Károly taníttatott ki s ő segítette püspöki székbe is, Róbert pedig kancellárrá tette és benső baráti viszony fejlődött ki köztük,² tehát természetes, hogy a nápolyi érdekek szószólója volt, de Károly mégis kísérletet tett nála. 1317-ben, éppen abban az időben, mikor Róbert öccsére, János achaiai hercegre, ruházta a salerno hercegséget, megújította követelését az atyai örökségre. Rokonát, János dauphint, prokurátorává és követévé nevezte ki a salerno hercegség és a Honor visszaszerzésére.³ Célt most sem ért, de felszólalása legalább nem hagyta elaludni az ügyet. 1317 után egy ideig nem is használta a Salerno hercege és a Honor ura címet, míg 1323-ban ismét felelevenítette azt.⁴

Más fordulatot adott a dolognak Károly calabriai hercegnek, a trónörökösnek halála (1328). Károlynak nem maradt fiú-gyermeke és az öregedő Róbert két leány-unokájának akarta biztosítani a trónt. Ez azonban nagy gondot okozott a királynak. Látnia kellett testvérei törtetését, hogy családjuknak megszerezzék a koronát, másrészt tudta, hogy

¹ A. M. Huffelmann : Clemenza von Ungarn, Königin von Frankreich. 1911.

² Historie. Venetiä. 1560. l. t. IX. l. 79. c. — L. még F. de Stefano cikkét Arch. stor. per la Sicilia Orientale a. 18. fasc. 1—3. 1921.

³ «fratrem nostrum . . . constituimus et creamus nostrum certum procuratorem et nuncium specialem et generalem . . . ad petendum, exigendum et recuperandum a . . . Roberto . . . Rege, vel a quopiam alio possidente seu tenente principatum Salerni et iura dicti principatus, nec non et honoris ac montis sancti Angeli et iura eiusdem» etc. Fejér VIII. 2. 41—2. 1.

⁴ Fejér VIII. 2. 419. 1.

a magyar király sem mond le igényéről. Eddig nem tudták eldönteni, hogy a pápától, Róberttől vagy a magyar királytól indult-e ki a házasság eszméje, de mi határozottan kimondhatjuk, hogy Róbert vetette fel az eszmét, hogy egyrészt leszerelje a vetélkedő Tarentoiakat és Durazzokat, másrészt, hogy Nápoly nyugalmát Magyarország részéről biztosítsa.

A krónikások -- egy provencei költőnek, ki Bartsch véleménye szerint Róbert utolsó óráinak szemtanúja, de mindenestre kortársa volt, -- elbeszélése alapján érzelmi okot is említenek. Szerintük, Róbertet lelkiismeretfurdalásai indították arra, hogy bátyja gyermekét, kit ő fosztott meg atyai örökségétől, így kárpótolja. Ez a megokolás erősen magán hordja ugyan a középkori krónikás sablonos gondolkodásmódját, de ez esetben mégis feltételezhetjük, hogy ez is az okok közt volt, mert Róbertet fia halála teljesen megtörte és az addig életvidám férfi mindinkább elfordult a világtól és valósággal pietisztikus roham vett rajta erőt. Így lehetséges, hogy ez a lelkiállapot hozzájárult a fontos lépés megtételéhez.¹

Itt két ténymegállapítást kell megállapítanunk: 1. hogy a magyar

¹ Erzsébet királyné később így ír a pápának: «quod ambe sorores . . . debuerunt *ex consilio et ordinatione* . . . *Johannis papae XXII* . . . duobus filiis matrimonialiter copulari». Ebből tehát azt lehetne következtetni, hogy a pápától származott az eszme, de a pápa válasza viszont Róbertet állítja elének, mint a házasság megpendítőjét: «*Ordinationem* autem, *quam praefatus Robertus* rex Sicilie super duabus sororibus . . . matrimonialiter duobus natis tuis fecisse dicitur copulandis» etc. Theiner: Mon. 1. 716—18. 1. 1083. sz.

A pápa és Erzsébet ellentétes állítása nem bizonyítottá mellett, hogy a házasság eszméje Róberttől indult ki, de az a körülmény, hogy így ment az át a köztudatba és később is hivatalos aktákban többször történik erre hivatkozás, bizonyossá teszi, hogy Róbert volt a kezdeményező. Például a Genealogia című okmány többek közt azt mondja: Item et pour ce que le Roy Robert savoit bien que il navoit nul droit ou Royaume de Cezille, Il fit en sa vie mariage du second ney filz du dit Roy Charles dongrie . . . et de la dite Royne Jehanne . . . affin que le Royaume revenist aux hoirs du dit Roy Charles de Ongrie». Óvári L. közlése Tört. Tár XXIII. k. és Arch. stor. Nap. 1877. évf. IX. doc. — Piacenzai Lajos Memorialéjáj-

Anjouk, miként a következőkből is kitűnik, tényleg sohasem mondtak le a nápolyi örökségről és 2. ha Róbert nyíltan soha be nem vallotta is, de a házassággal implicite elismerte a magyar Anjouk trónigényének jogos voltát.

Róbert 1330 november 4-én a Castel Nuovoban nagy tanácsot hívott össze s közölte akaratát, hogy Johannát, ennek halála esetére Máriát, teszi örökösévé.¹

Már ekkor javában folytak a tárgyalások a két udvar közt, amit bizonyítanak a követjárások az 1330., 1331. és 1332-ik években,² ami egyszersmind azt is mutatja, hogy hosszas tárgyalások előzték meg a két udvar megegyezését. Közben Károly újból fellépett a salerno hercegségre és a Monsra vonatkozó igényével, s mikor Róbertnél meghallgatásra nem talált, a pápához fordult. A pápa kérte is Róbertet, hogy, ha csak valami ő előtte ismeretlen fontos ok nem áll útjában, teljesítse Károly kérését és kártalanítsa valamivel János achajai herceget a Monsért, nehogy annak tagadja meg

ban azt mondja, hogy Róbert «conscientia ductus» vetette fel a házasság eszméjét. U. ott. VIII. doc.

A provencei költő e szavakat adja a haldokló Róbert ajkára:

nos meravilhes,
si ay revestit lo rey Andrieu c' ũey es
Del realme, car dreg es e rason,
Carle Martel lo sien avi que fou ;
E mon frayre de mi fou premier nat,
Degra regir miels que yeŭ lo regnat.
Consiensa del tort per cert avia,
Per que yeŭ (cre) que als sieŭs tornat sia.

K. Bartsch : Denkmäler der provenzalischen Literatur. Stuttgart. 1856. 55. l.

Maga Károly Róbert a Csór Tamás számára kiállított adomány-levélben szintén Róbertet jelöli meg kezdeményező fél gyanánt: «cum nos «ad . . . petitionem . . . Roberti . . . regis . . . Andream . . . Neapolim . . . personaliter ducere . . . disposuissemus ibi postea feliciter Deo propitio regnaturum». Fejér: Cod. dipl. VIII. 4. 58. l. 4. sz. 1335-ről!

¹ Caggese R.: Roberto d' Angiò e i suoi tempi. Firenze. 1922. I. k. 663. 64. l.

² Anjou-kori Dipl. Eml. I. k. 281., 283., 285. l.

öröksége kiadását, kinek fiát egész birtokának örökösévé akarja tenni. (1331 jan. 19). Ebből tehát az látszik, hogy már 1330 végén a pápa is tudott Róbert szándékáról.¹

XXII. János, ha nem is tőle eredt a magyar házasság gondolata, teljes erejével felkarolta azt, mert csak így látta Nápoly békéjét biztosítva. Mindent elkövetett, hogy a meg egyezés minél előbb létrejöjjön annál is inkább, mert félt, hogy az elkeseredett Károly Bajor Lajossal lép összeköttetésbe. Bizonyára nyugtalanította a pápát is és Róbertet is az a körülmény, hogy 1323-ban Péter szicíliai trónörökös nőül vette János cseh király leányát, a szicíliai király, Frigyes, jó viszonyban volt Bajor Lajossal s 1325-ben, majd 1327-ben Károly szövetséget kötött János cseh királlyal s így az a látszata volt a dolognak, hogy itt egy liga készül a nápolyi király ellen. Ez a veszedelem még most is fenyegetett.

A pápa örömét fejezte ki Róbertnek, hogy «bizonyos józan okokból» létre hozza a házasságot,² majd Sanciát, Róbert nejét, kérte, hogy tekintettel a házasság nagy jelentőségére, a két család jövőjére, legyen rajta, hogy a házasság minél előbb létrejöjjön.³

A nápolyi hercegek felháborodással értesültek Róbert tervéről, mely az ő reményeiket kilátástalanokká teszi s főleg

¹ Katona I.: *Historia crit.* VIII. 464—48. — L. a pápa levelét Károly Róberthez: Fraknoi Vilmos: *Oklevelek Endre és Johanna házasságkötésének történetéhez.* Tört. Tár. 1898. évf. A pápa sürgeti a magyar királyt: «ut hac petitione (t. i. a salerno hercegségre vonatkozó), si obtineri, quod petis, nequeat, prætermissa, ad consummandum ceptum tractatum moras succindere studeas» (1331. febr. 15-ről.) 385—86. l. Kiadva Fejérnél is VIII. 3. 358.

² «certis ex causis rationabilibus que ad id tuum monent animum». *Reg. Vat.* 116. 240. l.

³ «quam sit expediens Sicilie et Ungarie regum illustrium unio, tuam prudentiam credimus non latere. Saneque hoc procurari nequit nostro iudicio melius, quam si tractatus ceptus de matrimonio contrahendo inter primogenitam . . . ducis Calabrie et primogenitum regis Ungarie prout est ad presens possibile, compleatur.» 1331. jan. 19. *Reg. Vat.*; 116. 92. r.

a Tarentoiak mindent elkövettek, hogy a tervet meggyőztessék. A francia király, Valois Fülöp, közeli rokonuk volt Katalin címzetes konstantinápolyi császárnő révén, s a király nápolyi rokonai unszolására fel is lépett a pápánál, de XXII. János kijelentette, hogy diszpenzációt adott a magyar királyfiak és a nápolyi hercegnők házasságához s ezeket csak Károly fiai vehetik el.¹

Közben t. i. folytak a tárgyalások s 1332 június 10-én kelt levelében a pápa beajánlja Róbertnek Humbert de Cholat, ki Károly megbízásából jött Avignonba és akit ő Róberthez küld.² Cholat küldetése bizonyára a végső akadályokat volt hivatva elhárítani, mert jún. 16-án már megadta a pápa a diszpenzációt³ s a következő napon már sürgette a házasságot.⁴ Június 30-án már megelégedéssel állapítja meg, hogy bár a házassági tárgyalás egy kissé elhúzódott, de végre Róbert és Piacenzai Jakab, Károly megbízottja, megegyeztek, hogy Lajos herceg nőül veszi Johannát, az idősebb leányt s ha Lajos a törvényes kor és a házasság consummálása előtt meghalna, András lép a trónörökösnyel házasságra. Ha Johanna halna meg, Mária lép házasságra Lajossal vagy a magyar király más életben maradt fiával.⁵

1332 június 27-én a magyar követek missziójukat bevégezve vissza is tértek Magyarországra Róbert kamarásának, Bandonio Bassianonak, kíséretében.⁶

Róbert külön követséget is küldött Magyarországra Be-

¹ Baddeley i. m. 215. l.

² Theiner I. 588. l. 870. sz.

³ «pro confovendis et augendis . . . inter te, fili carissime, dictumque regem Sicilie ac utramque domum regiam pacis et caritatis federibus tractatus hactenus est inceptus». Theiner I. 589. l. 872. sz.

⁴ «consideratis honoribus et utilitatibus innumeris exinde utrique domui regie proventuris». Reg. Vat. 116. 247. l. Theinernél (l. 1589. l. 873. sz.) hibás.

⁵ Theiner I. 590. l. 875. sz.

⁶ Minieri Riccio: Genealogia di Carlo II. d' Angiò Re di Napoli. Arch. stor. Nap. VII. t. 43. l.

rardo d' Aquino, Loreto grófja, vezetésével.¹ Károly kitüntető szívességgel fogadta a követeket, gazdagon meg is ajándékozta őket és kijelentette, hogy fiával, Andrással, rövidesen útra kel Nápolyba. (András 1327 nov. 30-án született.)

1332 augusztusában a pápa káplánját, Bertrاندot, Magyarországba és Nápolyba küldte, valószínűleg a házasság sürgetésére.²

Károly 1332 őszén meg is indult Nápolyba, de — állítólag csúszos fájdalmai miatt — kénytelen volt visszafordulni,³ valószínű azonban, hogy Róbert nem volt hajlandó elfogadni Károly valamelyik föltételét. Erre enged következtetni a pápának rövid időközökben Róberthez küldött két követség és az a körülmény, hogy mindkét alkalommal kéri Sancia közbenjárását is.⁴ Az akadályt sikerült is elhárítani, mert a következő évben Károly fényes kísérettel megérkezett Nápolyba megával vive András fiát is.

A végleges szerződés szerint András fogja elvenni Johannát, ha pedig Johanna meghalna a házasság előtt, András elveszi Máriát, míg ha András halna meg, Johannát elveszi Károly Róbert másik fia, kit atyja kiválaszt. Ha a jegyespár meghalna a házasság előtt, Károly most élő fiai közül egyik elveszi Máriát.

A szerződést a királyok, Sancia és a környezetükben levő urak esküvel erősítették meg, s a szerződéshez, amely szerint az új pár együtt fog uralkodni, a pápa is hozzájárult. (1333 nov. 8.)⁵

¹ A házasságra vonatkozólag mondja a Chron. Suessinum: pro quibus exequendis comes de Lorito pluries ivit apud Ungariam ex mandato Regis Roberti. i. h. 162. l. Róbert követe Károlynál, ki a Nápolyból visszatérő Sems Miklóssal utazik: Óvári L.: A magy. tud. Akad. tört. bizottságának oklevélmásolatai. Budapest 1890. I. 45. sz.

² «super eodem negocio . . . et certis aliis.» Reg. Vat. 117. 5. l.

³ Fejér VIII. 6. 125. l.

⁴ Szeptemberben Philippus de Cambarlhaco kanonokot küldte Nápolyba «certis per nos eidem impositis regie prudencie fideliter inferendis». Decemberben Johannes de Amelio főesperes a pápa követe. Reg. Vat. 117. 141–2. és 152. l.

⁵ Theiner I. 593–94. l. 883. sz.

Az eljegyzés szept. 26-án volt fényes ünnepségek kíséretében.¹ Ezzel elzárult a trónhoz vezető út a nápolyi hercegek előtt, s ettől kezdve feszült volt a viszony a király és Fülöp tarentoi herceg, Katalin császárnő férje, között.

A szerződésben szó volt Lajos magyar herceg és Mária hercegnő házasságáról is, de ezt erősen befolyásolta a lengyel aspiráció. A lengyel trón biztosítása Károlyt közelebb vitte a Luxemburg-érdekkörhöz. Már a nápolyi szerződés megkötése előtt gondolt Károly arra, hogy János cseh királlyal szemben Lajos fiának biztosítsa a lengyel trónt és eljegyezze őt János unokájával, de István herceg születése megint előtérbe állította a Lajos—Mária kombinációt. A visegrádi kongresszus után mégis a cseh-magyar viszony kiépítésének a gondolata győzött és Lajos el is jegyezte Károly morva őrgróf leányát, Margitot. A nápolyi hercegnő egy azon korban gyakori önző terv áldozata volt, amely szerint őt függőben hagyták, hogy ha Margit meghalna, akkor Lajos elveszi Máriát. Szóba került ugyan Mária és István herceg házassága is, de István több, mint négy évvel fiatalabb volt Máriánál.

Nápolyban a kis András helyzete éppen nem volt irigylésre méltó. Úgyszólván megérkezése pillanatától megindult ellene az intrika. A nápolyi hercegek, kik egy fokkal közelebb álltak Róberthez, mint András, kezdettől fogva az idegen betolakodót látták benne, minden eszközt felhasználtak, hogy András helyzetét tarthatatlanná tegyék. Fülöp tarentoi herceg ugyan nemsokára meghalt (1332), néhány év múlva követte János durazzo herceg is (1335), de özvegyeik: a gonosz Valois Katalin és Perigord Ágnes valóságos hadjáratot indítottak a kis herceg ellen. Igaz, hogy a két család halálosan gyűlölte egymást és viszálykodásuk sok keserűséget okozott a királynak is és a pápának is, de mégis találkoztak a magyar herceg iránt való gyűlöletben.² Céljuk az volt, hogy Johannát minél inkább elidegenítsék jegyesétől s a hercegnők kezét és ezzel a koronát saját családjuk tagjai-

¹ Camera: Annali II. k. 387—89. l.

² Baronius i. m. 24. k. ad a. 1332. 18. §.

nak biztosítsák. Az öregedő Róbert mindinkább elfordult a világtól és nem tudta kivonni magát a hercegnők befolyása alól. Céljukat részben el is érték. Részben, mert nem sikerült András és Johanna házasságát megakadályozni, de a királyt András ellen tudták hangolni.

Az olasz írók valósággal versenyre kelnek egymással, hogy a boldogtalan fiatal herceget minél feketébb színben tüntessék fel és tragikus sorsát a saját rovására írják. Elmondják, hogy Róbert király látva az ifjú csúnya jellemét, kellemetlen természetét, másrészt a környezetükben levő magyaroknak az uralomra való törekvését, összehívta a királyi család tagjait és a bárókat s előadta nekik, hogy András durvalelkű, kellemetlen ember, kinek nyolc év alatt sem nemesült meg a lelke az olasz mesterek hatása alatt s látja azt is, hogy a magyarok az ő elnyomásukra kezükbe akarják keríteni a hatalmat, ő pedig ezt meg akarja akadályozni. Most azért gyűjtötte őket össze, hogy lelkükre kösse, hogy csak Johannának esküdjenek hűséget, András pedig csak «a királyné férje» címet viselje. Ha Johanna meghalna, Mária következék a trónon, s ha Johanna gyermek nélkül halna meg, András a salerno hercegi címhez évi 2000 scudi apánaszt kap.¹

Ezzel szemben a magyar párti Gravinai Domonkos szerint Róbert betegágyához hívatta Andrást, Johannát, a Tarentoiakat, Durazzokat s kijelentette végakarátát, amelynek értelmében halála után András legyen a király, Johanna a királyné s kötelezte őket, hogy a fiatal királyi párnak hűséget esküdjenek.²

A valósághoz az előbbi tudósítás áll közelebb, miként

¹ András kizárására: ne altro modo à cio fare trovai, fuorchè giurate obbedienza e fedeltà alla Regina Giovanna . . . ed Andrea sara senza potere e titolo di re, non rimanondogli che quello di marito della Regina. Camera: Annali II. k. 464. l. W. Goetz politikai bölcseséget lát Róbert intézkedésében, mert teljes korú kipróbált trónörökös hiányában így akarta biztosítani a birodalom jövőjét. I. m. 23. l.

² Chronicon de rebus in Apulia gestis. Muratori XII. 111. p.
• Carducci—Fiorini kiadás. 1903. 7—8. l. — A provencei költő szerint is melegen búcsúzott el Róbert a fiatal hercegtől. Bartsch i. m. 54. l.

ez Róbert végrendeletéből kitűnik. Ennek értelmében összes birtokaiban Johannát rendelte általános örökösévé, s ha ő utódok nélkül halna meg, Mária legyen az örökös, András pedig a salerno hercegségen kívül évi 2000 uncia arany apanázt kapjon. Mária Lajos magyar király neje legyen, ha pedig ezt megakadályozná a cseh házasság, menjen férjhez János normandiai herceg elsőszülött fiához vagy a francia király másodszülettségéhez.¹ Erre megesküdték András, Johanna és Mária.²

A cselszövő hercegnők egyik céljukat elérték, Róbert a Károllyal kötött szerződés ellenére kizárta Andrást a trónörökösödésből, most még módot kellett találni arra, hogy András eltávolításával a trónhoz vezető út teljesen szabaddá legyen, illetőleg, hogy Johanna visszanyerje szabadságát. A Durazzok egy merész sakkhúzással közel jutottak a trónhoz, mikor Károly herceg nőül vette Máriát. A házasság családsággal történt. Taleyrand bitoros, a durazzo hercegnő fivére, megkísérelte, hogy diszpenzációt eszközöljön ki a házassághoz, de VI. Kelemen — bár lekötelezettje volt Taleyrandnak, kinek nagy része volt az ő megválasztásában. — nem merte maga ellen ingerelni a magyar királyt és csak általánosságban adott diszpenzációt egy rokonnal kötendő házassághoz.³ A házasság révén Károlynak Johanna gyermektelen

¹ «instituit sibi heredem universalem illustrem et spectabilem dominam Johannam . . . item voluit et mandavit idem dominus rex, quod in casu, quod absit, quo prefatam dominam Johannam ducissam decederet (sic!) contingeret quodocunque liberis ex suo corpore legitimis non relictis vel illis superstibus sive legitimis heredibus decedentibus succedat sibi prefata domina Maria etc. Item statuit et voluit quod in casu . . . Johanna . . . decedere contingeret liberis legitimis ex suo corpore non relictis . . . Andreas . . . vir eius habeat et habere debeat principatum Salerni sibi que subpleri dictum principatu computato usque ad cantitatem integram annui redditus unciarum auri duorum milium» etc. Ms. Bibl. Vat. Ottob. 2140. Részben Lünignél 11. 1101—10. l.

² L. Mária és Durazzo Károly házassági szerződése. Nápolyi kir. levéltár, Reg. Ang. 335. 25—29. l.

³ Reg. Ang. 335. 25—29. l.

halála esetére kilátása nyílt a trónra, de viszont sértette Nagy Lajos érdekét, ki Mária kezére vonatkozó jogát nem adta fel.¹

A Tarentoiakat nagyon felingerelte a házasság s míg egyrészt — a krónikások szerint — Katalin császárnő boszszúja idézte elő Ágnes durazzoi hercegnő halálát, másrészt most már mindenáron azon dolgozott, hogy Andrást eltávolítsa az útból és Johanna kezét egyik fiának megszerezve, a Durazzok tervét keresztül húzza. Míg így András körül mindinkább összébb húzódik a gyűrű, a magyar udvar mindent elkövet, hogy a pápa az eredeti szerződés értelmében rendelje el András megkoronázását. A pápa azonban Taleyrand és a Valoisok, a Tarentoiak rokonai, befolyására tartózkodó álláspontra helyezkedett annál is inkább, mert tudomása volt Róbert végrendeletéről.² Különbén a pápa viselkedésének megértésére ismernünk kell az ő jellemét. Mollat, az avignoni pápák történetírója szerint, ügyes teológus, kitűnő szónok hírében állt, modora kellemes, hajlékony, grand seigneuri, ki mindenkit ki akar elégíteni.³ Ez a felfogás mindenesetre tiszteletreméltó a közönséges emberben, de a fejedelemben gyengeségre, megalkuvásokra és félrendszabályokra vezet.

Mivel Gergely császári prépost küldetése nem vezetett kellő eredményre,⁴ Erzsébet királyné a nápolyi hírek hatása alatt vagy fia hívására,⁵ útra kelt, hogy személyesen győződjék meg a viszonyokról s esetleg fiát haza hozza. Nápolyban arról kellett meggyőződnie, hogy Johanna legfeljebb a királyi címet hajlandó megosztani, de nem a hatalmat. Johanna írt is Hugo de Balzonak Provencebe, utasítva őt, hogy szerezze

¹ Lajos 1342-ben kötelezte magát, hogy négy év múlva elveszi Margitot. Fejér IX. 1. 47.

² Velence is András ellen dolgozott, mert félt a Capetek óriási hatalmától. J. Lucii: De regno Dalmatiæ et Croatiae. Vindobonæ. 1758. 210. l.

³ Les papes d' Avignon. 82—83. l.

⁴ E. Déprez: Les registres de Clément VI. Bibl. d. écoles fr. etc. II. s. l. f. 147. reg.

⁵ Gravinai Domokos szerint fia hívására. i. h. 10. l.

be a pápától a hűségeskü-mintát, de hangsúlyozza, hogy férje nem lehet király, csak királyi férj.¹

Helyesen mutat itt rá Fraknói, hogy Durazzoi Károly is befolyásolhatta Johannát, mert, ha «Endre társuralkodó lesz, Johanna magtalan halála esetén Máriát az örökösödésből képes lesz kizárni».²

Erzsébet Nápolyból Vid nyitrai püspök vezetésével követseget küldött a pápához s ugyanakkor András és Johanna is küldtek követeket, kérve a koronázás elrendelését.

A magyar követek előterjesztették úrnőjük kérését, amelynek értelmében a pápa rendelje el, hogy Johanna és András Szicilia királyaivá koronáztassanak, «hogy a nevezett ország területén koronáztassanak meg és kenettessenek föl, azután pedig az ország teljes korlátlan igazgatását és alattvalóik hódolatát átvehessék». Kéri ezt a «János pápa tanácsára és óhajtására» kötött eljegyzés alapján, melyet azon szándékkal kötöltek meg, hogy «majdan együtt viseljék a koronát.» Hivatkozik a királyné arra is, hogy, ha fia meg nem koronáztatik. «személye veszélyben forog».³

Ebben az előterjesztésben két dolog ragadja meg a figyelmünket: az egyik, hogy a királyné nem a Martell Károlytól való leszármazás jogán, hanem a házassági szerződés alapján kéri fiának megkoronáztatását és hogy a tulajdonképpeni hatalmat fiának akarja biztosítani.⁴

A levél tartalma nagy felháborodást váltott ki a nápolyi követekből, kik tiltakoztak is ellene a pápai konzisztóriumban, mire némi változtatás történt a szövegen.

Ebben az időben küldött követet Károly morva örgróf is, hogy a magyar udvar kérését a maga részéről támo-

¹ Baddeley: Robert the Wise. 285—86. l.

² Magyarország egyházi és politikai összeköttetése a római szent-székkal. 1901. l. k. 173. l.

³ Theiner l. 664—65 l. 992. Fraknói közli magyarul i. m. l. k. 174—75. l.

⁴ «a tisztességgel és illendőséggel összhangzó, hogy az ország ügyeiben a rendek inkább a férjhez, mint a feleséghez forduljanak.» U. ott.

gassa,¹ de a pápa egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett, mert Johanna, míg nyíltan férje megkoronáztatását kérte, titokban annak megakadályozásán működött. Azok a nehéz kérdések, amelyeket Fraknói említ,² a valóságban nem léteztek, legalább azok előtt nem, akik szigorúan a jogos állásponton voltak. András jogviszonyát a két király közt kötött, esküvel megerősített szerződés szabályozta, amelyhez a hűbérúr, a pápa, is hozzájárult, tehát Róbertnek egyoldalúan nem volt joga azt megváltoztatni. Itt a pápa határozatlanságán múlt a dolog, aki nem mert állást foglalni a két fél viszályában s átmeneti megoldásul a IV. Kelemen és Anjou Károly közt kötött szerződésre támaszkodva az ország kormányzását Johanna és András kiskorúsága idejére Aymerik bíboros-legatusra bízta.

Johanna 1343 december 1-én tiltakozott a pápánál a kormányhatalom megosztása ellen, majd pedig határozottan kijelentette a pápának, hogy nem hajlandó férjének átengedni a kormányt. Ennek a nyilatkozatnak a hangja legjobban mutatja, mennyire sülyedt VI. Kelemen erélytelensége miatt a pápai tekintély.³

Végre a pápa nem térhetett ki a döntés elől s az 1344 január 19-iki bíborosi konzisztóriumban határozatba ment, hogy András királyi címet kap s ha a feltételeket teljesíti és nevével együtt a legatusnak engedelmeskednek, «a mondott király a nevezett királynővel, *mint annak férje*, megkoronáztassék és felkenessék ugyanazon legatus által.⁴»

András tehát megkapta az üres királyi címet, mely egye-

¹ A pápa válaszában többek közt ezt mondja: «negotium . . . Andreæ, ducis Calabriæ . . . quod coram nobis presentialiter agitur, habemus et habebimus, quantum cum Deo et honestate fieri poterit favorabiliter commendatum.» 1343. nov. 17. Mon. Bohemiae Vat. I. 263. sz.

² I. m. I. k. 176. l.

³ «Méltóztassék kegyelmességed tudomást venni azon változhatatlan szándékom felől, hogy tisztelt férjem urannak a kormányt nem engedem át.» Fraknói i. m. I. k. 176—77. l. Latinul Baddeley i. m. 316. l.

⁴ Theiner I. k. 664—65. l. 992. sz.

lőre helyzetén nem sokat változtatott, míg a koronázás lényeges változást idéz elő a jogi helyzetben, tehát ezt kellett mindenáron megakadályozni. Erzsébet királyné elutazása és az öreg Sancia királynénak kolostorba vonulása után a bűn-
szövetkezet működését még egy körülmény befolyásolta: a legatus jelenléte. Mikor ennek a hatáskörét is sikerült a gyenge pápával megszoríttatni és félévi határidőre korlátozni, a szövételkezet döntő rohamra indult. Közbejött azonban Johanna súlyos betegsége, amelyben férje — feledve a sérelmeket — önfeláldozó szeretettel ápolta, s amely után rövid időre létre jött férj és feleség közt a jó viszony, amiről a jólelkű pápa a legnagyobb örömmel értesült. Johanna engedékenységében nagy része volt annak, hogy Máriának gyermeke született, ami irigységgel töltötte el a királynőt, ki már látni vélte, hogyan ülnek be a Durazzok az ő örökébe. De ugyanez a gondolat bántotta Katalin császárnőt is, ki — főleg eszköze, Filippa de Cabanis révén — a buja királynőt ismét elidegenítette férjétől, s Johanna kieszközölte a koronázás elhalasztását és a hűbéresküt csak ő maga tette le.

A pápa, ki mindenkinek eleget akart tenni, több ízben intette Johannát, hogy férjének engedjen beleszólást az ország ügyeinek intézésébe, de intelme eredménytelen maradt. Végre az országban eláradt bajok és a királyi udvarban folyó viszályok arra indították Kelement, hogy 1345 januárjában Amici Vilmos chartresi püspököt legatusként Nápolyba küldje. Ugyancsak ez év tavaszán történt, hogy Gergely császári prépost és követársai a magyar király megbízásából bizonyos pénzösszeget szállítottak Avignonba. Erre vonatkozólag Küküllei János nyujt felvilágosítást. Nagy Lajos életírója elmondja, hogy Erzsébet követei nem tudtak eredményt elérni s azon tudatban, «hogy ajándékok és megvesztegetések a bölcsek eszét is megnyerik . . . Lajos úrnak és anyjának, a királynénak, tudtán kívül megígérték s erre esküvel is erősen lekötötték magukat, hogy, ha Sziciliában Endre királynak átadják a kormányt, 44,000 márkát fizetnek a pápa úr kincstárába.»¹

¹ Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum*. t. I. p. 176.

Elmondja továbbá, hogy Nagy Lajos nagyon felháborodott, mikor értesült, hogy követei pénzen szerezték meg az országhoz való jogot, amely «Isten és emberek szerint őket illeti meg». Követcit mégsem akarta cserben hagyni és megküldte a pénzösszeget. Ez volt tehát Gergely küldetésének célja.

Fraknói ezt az adatot iparkodik meggyengíteni és Küllői János elfogultságával magyarázni, érvei azonban nem helytállóak. Elsősorban arra hivatkozik, hogy az összegnek a pápai számadáskönyvekben semmi nyoma sincs, bár azért ő is elismeri, hogy Lajos küldött pénzt Avignonba. Itt figyelembe veendő, hogy a pápai számadáskönyvek gyakran nevetéségesen csekély összegről beszámolnak, máskor jelentős összegeket hiába keresünk bennük. A mellett egyes kötetek rendszertelenül vannak összekötve úgy, hogy az eligazodás néha szinte lehetetlen. Hogy pénz ment Avignonba, abból is kétségtelen, hogy a pápa intézkedett, hogy az akadálytalanul eljusson a kúriába.¹

Talán az sem véletlen dolga, hogy Sancia halála után Johanna is pénzzel iparkodik ellensúlyozni a magyar követek működését.²

A két fontos forrás kizár minden ellentétes kombinációt. Még arra is hivatkozhatunk, hogy VI. Kelemen fényűző és pazarló volt, bár az ő idejében a kúria jövedelme emelkedett, mégis többször volt pénzszükségben, mert a pápa jövedelmi forrásai közül kevés volt az állandó és biztos.³

¹ Reg. Vat. 138. reg. 636—38.

² Durazzo Lajos a királyné és a Durazzok megbízásából a pápához ment, «cum unciis plus, quam 100 m. a. et impetravit, ut domina Regina haberet Baliaum . . . totius regni et dictum fuit etiam coronationem regis Andreae per eamque impeditam fuisse et quod voluit, obtinuit pecunia mediante». Chronicon Suessanum, A. Pellicia: Raccolta di varie croniche etc. Napoli. 1780—82. I. k. 64. l.

³ Kelemen pl. aranyszöveteit Damaszkusban készítette. Sok pénzt emésztett fel a királyi vendégek (a francia, ciprusi királyok, majd IV. Károly római király) fogadása is. Mollat i. m. 84. l. és E. Müntz: L'argent et le luxe à la cour pontificale d'Avignon. Revue des Questions historiques. t. 68. 1899. 381—84. II.

Felhozza még Fraknói, hogy a források, melyek a pénzről említést tesznek, mind más-más összeget mondanak és a jelzett összegről Küküllei János nem mondja meg határozottan, hogy miért ajánlották azt fel, mert az eredmény oly csekély, hogy azért ekkora összeget nem ajánlhattak meg.

Ami az első ellenvetést illeti, tény, hogy Küküllei Jánossal szemben, Cola Rienzi 60.000 uncia aranyat említ,¹ a strassburgi krónika pedig 80.000 aranyforintot. Ha azonban feltételezzük, hogy a magyar krónikás nem budai márkát ért, hanem erdélyi, úgynevezett könnyű márkát, lényegesen redukálódik az összeg és közeledik a strassburgi krónika 80.000 arany forintjához.² Különben, hogy nagy összegről volt szó, bizonyítja az a körülmény, hogy a király kénytelen volt az egész országból behajtani az összeget.

A cél elárulja Küküllei János, mikor azt mondja, hogy ezzel a pénzzel akarták kieszközölni, hogy András részesedjék a kormányhatalomban. Ha ezzel most összevetjük a Chronicon Suessanum adatát, amelynek értelmében Johanna meg éppen azt akarta elérni, hogy az egész hatalom az ő kezébe kerüljön, bizonyosnak vehetjük, hogy főleg a kormányban való részesedés a vitás pont.

Valószínűnek látszik, hogy a kormányhatalomban való részesedésre vonatkozólag is kaptak a magyar követek ígéretet. — hiszen erre a pápa már fel is szólította Johannát — de a nápolyi közbelépésre Kelemen habozó természetének megfelelően egyelőre a középutat választotta s elrendelte András megkoronáztatását, de csak mint a királynő férjéét, minden hatalom nélkül. A határozat fontos azért, mert a pápa ezzel jelezte, hogy a magyar Anjouk örökösödési jogát nem ismeri el.³

Kelemen 1345 június 10-én kelt levelében sürgette a koronázást és kifejezte óhaját, hogy Johanna férjével jelenjék

¹ Anjoukori Dipl. Eml. II. k. 393. l. 319. sz.

² Hóman B.: Magyar pénzlörténet 1000—1325. Budapest. 1926. 100—01. l.

³ Fraknói: Magyarország... összeköttetései a római szentszékekkel. I. k. 181—84. l.

meg Avignonban, hol ő vagy megbizottja megkoronázza őket, s ez esetben «a kitüntetés . . . kétségkívül nagyobb lenne» és *Johannával* megbeszélhetné az ország ügyeit.¹

A királyné látszólag belenyugodott férje megkoronáztatásába, csak azt kérte a pápától, hogy az út fáradalmainra és a nagy költségekre való tekintettel mentse fel az avignoni utazás alól. VI. Kelemen ezt a kérést is teljesítette és Amici Vilmost, a chartresi püspököt, az ő akadályoztatása esetére pedig Rajmond reatei püspököt bizta meg a koronázással, azonban ismételten kikötötte, hogy András köteles előbb elfogadni az előírt feltételeket és biztosítékot adni, illetőleg arra vonatkozó ígéretet tenni. A jelzett feltételek közül legfontosabb volt, hogy a király a kormányhatalomban részt nem vesz.

A koronázás híre megdöbbenetete és gyors cselekvésre bírta András ellenségeit, mert a középkorban — ez oxymoronnak látszik — a hatalom nélküli királyi cím is hatalmat jelentett. A szerencsétlen király követei Gaetába érkeztek a pápai bullával, mikor bekövetkezett az aversai katasztrófa (1345 szept. 18).²

II. András halálától Nagy Lajos haláláig.

A szörnyű bűntény teljesen feldúlta a magyar udvar nyugalalmát s erős küzdelem indult meg a magyar királyi család és a pápai udvar közt. A közvélemény Johannát bűnrészesnek tekintette és maga a pápa is kénytelen volt elismerni, hogy Johanna viselkedése férje halála után éppen nem volt korrekt,³ a magyar diplomácia tehát állandóan hangoztatta a királyné bűnös voltát, ezen alapon a koronára méltatlannak hirdette és bejelentette a magyar királyi család

¹ Déprez: Clément VI. 139. reg.

² Camera: Elucubrazioni storico-diplomatiche su Giovanna I. etc. Salerno, 1889. 43. l.

³ «et quamquam modus, quem dicta Johanna mortis tempore et post mortem dicti Andree regis viri sui scribitur observasse, commendandus procul dubio non existat» etc. Theiner I. k. 716—18. l. 1083. sz.

jogigényét Nápoly trónjára. Ezzel szemben a pápai kúria Johannát nem volt hajlandó törvényes ítélet nélkül hűnösnek nyilvánítani, de viszont hiába várta a világ a komoly vizsgálat lefolytatását. Igaz, hogy a pápa kiküldte a vizsgálat megtartására és a bűnösök megbüntetésére Bertrand de Bauxot, kiről azt hihette, hogy teljes mértékben élvezi Lajos bizalmát, mint kedves rokonának, Humbert dauphinnak apósa. Mivel ez mint a nápolyi királyság justiciáriusa s így a királyné alattvalója nem ítélkezhetett Johanna és a királyi család tagjai felett, külön e célra Bertrand S. Marci kardinálist küldte ki, ennek eljárását azonban nem tudjuk más-ként jellemezni, mint egy modern és nem irodalmi kifejezéssel, hogy amerikázott.

Nagy Lajos a fájdalom hatása alatt már 1346 jan. 5-én értesítette Humbert viennei dauphint, hogy követei útján kéri a pápát, hogy Johannát, mint férjgyilkost fossa meg koronájától, gondoskodjék a bűnösök megbüntetéséről és őt, mint jogos örököst, koronáztassa meg Nápoly királyává. Ez esetben kötelezi magát az évi adó megfizetésére. Arra kéri Humbertet, hogy kísérje el követeit Avignonba, vagy, ha akadályozva volna, küldjön ő is követet a pápához.¹

Még mielőtt Johanna fiának, Martell Károlynak, születéséről értesült volna, Lajos tényleg azt kérte a pápától, hogy Nápolyt, amely visszaszállt a pápára, ajándékozza «sebzett szívének megvigasztalására» neki és István öccsének, úgyis ő az elsőszülött utóda s ő kész minden kötelezettséget teljesíteni, sőt nagyobb mértékben is, mint az előbbi királyok tettek. Kérését még azzal idokolja meg, hogy mind a Duraz-zok, mind a Tarentoiak bűnösök öccse halálában.²

Csodálatos, hogy Lajos ilyen lehetetlen kérésekkel fordulhatott a pápához. Igaz, hogy ő fiatal ember volt, aki nem bibelődött jogi fejtegetésekkel, nem is értett azokhoz és levelet a fájdalom hatása alatt írta, de ott voltak mellette a

¹ Óvári: A magy. tud. Akadémia tört. bizottságának oklevél-másolatai. I. k. 45–46. l.

² Közli Fraknoi a marseillei levéltárból: Magyarország... összeköttetései stb. I. k. 189–92. l.

tapasztalt politikusok, kiknek tudniok kellett volna, hogy törvénylátás nélkül senkit elítélni nem lehet és hogy a pápának még a legjobb akarat mellett sem lehetett módjában lefolytatni a vizsgálatot. Az is különös, — miként Fraknoi is megjegyzi, — hogy «sebzett szíve megvigasztalására» kéri az országot. Az ilyen felfogás kissé anachronizmus számba megy már a XIV. században és a korai középkor kompozicionális rendszerére emlékeztet. Érdekes az is, hogy először a pápa kegyétől várja a koronát, azután megint visszatér az örökösödési elmélethez, amelyet a család Róbert koronázása után már feladott.

Közben értesült a király Martell Károly születéséről s követei útján átnyújtott előterjesztésében a változott viszonyokhoz alkalmazza követeléseit. Martell Károlyt elismeri András törvényes fiának, következőleg elismeri örökösödési jogát is, de nem akarja ledér anyja környezetében hagyni, talán az életét is félti a bűnös udvarban s azért azt kéri a pápától, hogy vegye el a gyermeket anyjától és bizza Erzsébet királynénak nevelésére, Szicília kormányát pedig adja át a gyermek nagykorúságáig neki és István öccsének. Végül arra törekszik rávenni a pápát, hogy ne adjon Johannának diszpenzációt a királyi család egy tagjával kötendő házassághoz.

A pápa válaszában kifejezte, hogy maga is szívesen veszi, hogy a gyermek nevelését nagyanyja irányítsa s ebben az értelemben fog majd követének utasítást adni. A második kérdésre egyelőre nem adhat határozott választ. A korona Johannára szállt, «attól megfosztva nincs, miért is a jog kijátszása nélkül az ország kormányzásától el nem mozdítható». Arról biztosítja a királyt, hogy a gyilkosság részeinek kinyomozására legátust küld Nápolyba. A királynénak «alapos, előrelátó és érett megfontolás nélkül» újabb házasságra engedélyt nem ad.¹

A pápa azonban érezte, hogy a kilátásba helyezett rendszabályok nem elégítik ki a királyt s félt annak fegyveres

¹ Theiner I. k. 712—13. l. 1075. sz. 1346 május 6-ról.

támadásától annál is inkább, mert tájékoztatták a Nápolyban uralkodó anarchiáról, mely kizárja az eredményes ellenállást. A pápai diplomácia két irányban dolgozik: iparkodik visszafartani Lajost az egyház ellenes táborral való szövetkezéstől és a fegyveres támadástól.

Lajos tényleg szövetségesek után nézett. A magyar királyi család kezdettől fogva abban a meggyőződésben volt, hogy a pápa hűnös András halálában, mert az ő halogató politikája bátorította fel a gyilkosokat s előrelátta azt is, hogy hiába vár Johanna ügyében részrehajlatlan ítéletet, azért a király maga akart elégtételt venni öccse haláláért. Hogy a bosszuló hadjáratral két évig várt, annak oka részint a velencei hadjárat volt, amely kudarcral végződött, részint a diplomáciai előkészítés, ami sok időt vett igénybe. Szövetségeseket és jó barátokat kellett szerezni s itt természetesen az egyház ellenes táborra számíthatott.

Bajor Lajos, a római császár, elkeseredett ellensége volt a pápának, tehát a magyar király vele hozott létre először szerződést. Megkérte a császár leányának, Johannának, kezét öccse, István számára, s a császár hajlandónak mutatkozott a bosszuló hadjáratban résztvenni. Eduárd angol király, ki a francia király mellé szegődött pápával szintén ellenséges viszonyban volt, hasonlóképpen természetes szövetségesnek kínálkozott. Szicília (Trinacria) királyával is folytak tárgyalások. A szicíliai király 40 hajót ígért Johanna elűzésére, de ennek fejében le kellett volna Lajosnak végleg mondani a szigetre vonatkozó jogigényről és végleg átengedni Sziciliának Reggio és Calabria azon részeit, melyeket Frigyes szicíliai király Róbert uralkodása alatt elfoglalt. Lajos súlyosaknak találta a feltételeket és megszakította a tárgyalást.¹

VI. Kelemen nagy aggodalommal kísérte Lajos készülődéseit és követeket küldött a magyar királyi udvarba, kiknek feladata volt Lajos terveiről beszámolni. A követek személyének megválasztása is mutatja, hogy küldetésükre a pápa nagy súlyt helyezett. Bertrand aquilejai patriarchára

¹ Baronius i. n. 25. k. ad a. 1346. 58. §.

azért esett választása, mert már Károly Róberttel örök szövetséget kötött és Nagy Lajost is segítette Velence ellen, tehát, ha valakinek a küldetésétől eredményt lehetett remélni, ez a patriarcha volt. Mellette a trieszti püspöknek mellékes szerep jutott, s talán egyik feladata volt, hogy a magyar Anjouk barátjának, a patriarchának, működését ellenőrizze. A pápa lelkére kötötte Bertrandnak, hogy ha észreveszi, hogy Lajos hadjáratot akar vezetni Nápoly ellen, amely az egyház tulajdona, legyen rajta, hogy a királynál vigye keresztül a mellékelt cédulán foglaltakat.¹

Sajnos, főleg VI. Kelemennél nagyon gyakori az utalás a levélhez zárt külön papirosra, amely a lényegét tartalmazta, s amelynek fennmaradásáról nem gondoskodtak és tartalmát nem regisztrálták. Ezek ránk nézve vagy teljesen elvesztek, vagy csak a levelekben előforduló gyenge utalásokból szerezhetünk némi fogalmat azoknak tartalmáról.

A pápa nemcsak követei útján iparkodott visszatartani Lajost, hanem felkérte IV. Károlyt és Erzsébet királynét is. Ez alkalommal felelt Erzsébet levelére is. Különösnek találja, hogy Erzsébet megbotránkozik a pápa eljárásán, ki Johannát még mindig «Regina Sicilie»-nek nevezi, pedig ez természetes. Amíg Johanna elítélve nincs, a királynő-cím megilleti. Ugyancsak ezt felelheti Erzsébet és fiai ama kérelmére is, hogy Nápoly kormányát Martell Károly nagykorúságáig bizza a magyar királyné fiaira és Martell Károly halála esetére ajándékozza neki az országot. Erzsébet «viricida»-nak, férjgyilkosnak, nevezi a nápolyi királynőt, de ezt törvénylátás nélkül kimondani nem szabad.²

A pápának a jog álláspontjáról tekintve igaza volt, de tekintsük azokat általános emberi szempontból. Johannának erkölcstelensége, férje iránt való gyűlölete, a gyilkosság alkalmával tanusított gyalázatos magatartása közismert volt és ez a minden emberi érzésből kivetkőzött nő elég szemérmetlen volt, hogy férjének szörnyű halála után pár héttel,

¹ Theiner I. k. 715. l. 1089. sz. L. még Pór A.: Nagy Lajos viszonya az aquilejai patriarchához. 1900. 11—12. l.

² Theiner I. 716—18. l. 1083. sz.

mikor az anyaság előtt állt, a pápától engedélyt kért a Róbert tarentói herceggel való házassághoz, holott köztudomás szerint már férje életében szerelmi viszonyt folytatott többek közt a herceggel is. Lehet-e ilyen körülmények közt csodálkozni, ha a magyar királyi család férjgyilkosnak nevezte a királynőt. Kelemenben több jóízlés volt és megtagadta a diszpenzációt és pedig több esetben is. Intette Johannát, ne izgassa a házassággal is a magyar királyt és különösen óvakodjék Róbert hercegtől, kit Lajos szintén bűnrészesnek tart.¹

Johannát nem ejtette kétségbe a pápa akadékoskodása, Róbertet egyszerűen kizárta a Castel Nuovóból és kegyeivel Róbert öccse, Lajos herceg, felé fordult. Kelemen csak az esetre volt hajlandó megadni a diszpenzációt, ha a magyar király tényleg támadást intéz Nápoly ellen, mert nem akarja, hogy ez esetben védő nélkül maradjon az ország. Kifogásolta a pápa Johannának azon tervét is, hogy a kis Károly herceget eljegyezze Durazzoi Károly leányával. Johanna a házassággal ki akarta békíteni Durazzoi Károlyt, ki egy Tarentoival kötendő házassága miatt elfordult tőle, mert a házasság elzárja a Durazzok előtt a lehetőséget, hogy a trónt elnyerjék. A pápa bizonyára félt, hogy Martell Károly eljegyzése Durazzoi Johannával izgatni fogja a magyar királyt s azért helyesebbnek tartaná, ha várnak az eljegyzéssel, hátha a magyar királynak leánya születik s ezt el lehet jegyezni a kis herceggel, amivel ki lehetne békíteni a magyar királyi udvart és a fenyegető veszedelmet elhárítani.²

A pápa gondolkodása egészen helyes volt, mert Nagy Lajos leveleiből azt lehetett kiolvasni, hogy a bosszú gondolata mindinkább háttérbe szorul ama törekvés mellett, hogy családjának egy tagja a nápolyi trónra jusson. Lajos türelmetlensége azonban keresztülhúzta a pápa tervét.

A magyar király a pápa intelmei ellenére erősen készülődött a nápolyi hadjáratra, amelynek diplomáciai előkészítése valóságos mestermű volt s oly nagyszerűen sikerült,

¹ Reg. Vat. 140. 10. l.

² Theiner I. 722—23. l. 1090. sz. 1346 szept. 22.

hogy előreláthatólag semmi akadályozó körülménytől nem kellett tartani Nápolyig. Kevésbé sikerült a szövetségesek szerzésére való törekvés. A sziciliai szövetség — miként láttuk — meghiusult, az angol segítség de facto elmaradt, Bajor Lajost pedig a halál akadályozta meg a hadjáratban való részvételben.

Johanna maga részéről szintén készülődött. 1347 január 15-re berendelte az ország előkelőit és a városok köveit, hogy fiának hűségesköt tegyenek azon megszorítással, hogy ez a tény a királynő életében semmiféle jogi következményt nem vonhat maga után.¹ Ez év szeptemberében pápai engedély nélkül férjhez ment Tarentoi Lajoshoz igazolva Petrarca szavait: «az apostoli szék intéseit nagyobb tisztelettel fogadnák a szaracénok Susában és Damaskusban, mint fogadják a keresztények Nápolyban».² A pápa szemrehányást tett ugyan a királynőnek engedetlenségeért, de Nagy Lajos hadjáratára való tekintettel a szigorúbb eszközök alkalmazásától, mely úgy sem felelt meg jellemének, tartózkodott. Tarentoi Lajosnak azonban meg kellett ígérnie, hogy Martell Károly életében sem Szicilia, sem Apulia királyának, sem Capua, vagy Salerno, Provence, Forcalquier és Piemont grófjának, sem az ország (citra Pharum) urának nem nevezi magát és semmi olyant nem igényel, a mi a kis trónörökös jogait sérti. Ha Johanna meghal, Lajos nem akadályozza meg, hogy Károly herceg nagykorúságáig (18 éves kor) az egyház kormányozza az országot. Ha Károly is meghal és Johannának nem maradnak gyermekei, Lajos nem áll útjában, hogy arra szálljon a korona, akit az egyház és I. Károly közt kötött szerződés értelmében megillett. Végre a királyné kötelezte

¹ Ita quod huiusmodi prestatio homagii et juramentum effectum habeat post nostrum ab hac vita decessum et non ante nullumque proinde nobis, donec vixerimus circa proprietatem, usufructum, gubernationem et administrationem aliique jura regnorum, terrarum et bonorum predictorum prejudicium generetur. Minieri Riccio: Saggio di Codice diplomatico formato sulle antiche scritture dell'archivio di Stato di Napoli. Napoli. 1878—82. II. k. 23—24. l.

² Idézi Fraknoi: Magyarország . . . összeköttetései stb. I. k. 192. l.

magát, hogy az egyház különös engedélye nélkül semmiféle donációt nem ad férjének az ország demaniumából.¹

Johannának sikerült kieszközölni a diszpenzációt Martell Károly és Durazzoi Johanna, valamint Durazzoi Lajos és Tarentoi Margit, Durazzoi Róbert és Tarentoi Mária házasságához, s így az ellentéteket elsimitva a Durazzok és Tarentoiak közt egyesült erővel és a siker nagyobb reményével szállhatott szembe Nagy Lajossal.²

Itália szívében, Rómában, még volt egy hatalom, amelynek erejét túlértékelték és mind a két fél iparkodott annak támogatását a maga részére biztosítani. Ez a hatalom a felfuvalkodott tribun, Cola di Rienzi volt.

A magyar király két ízben küldött hozzá követeket, kik engedélyt ~~kértek a tribuntól~~, hogy Róma területén 1000 fegyverest toborozhassanak a király részére, a király keresztül vonulhasson a római területen s Róma népe és a tribun mondjanak ítéletet András meggyilkolása ügyében. Ezek ellenértékéül a gazdag ajándékokon kívül a király 500 fegyverest ígért Cola támogatására.

A tribun szívesen fogadta a követeket, amint szívesen fogadta a szintén ajándékokkal jövő nápolyi követeket is, kötelező ígéretet azonban egyik félnek sem tett, de el sem utasította egyik felet sem, bár ő a pápának, kinek jóindulatát meg akarta nyerni, azt jelentette, hogy a magyar ajánlatot elutasította. Habozó magatartásával azt érte el, hogy Lajos többet nem törődött vele s menet Róma területét elkerülte. Röviddel ez esemény után bekövetkezett a tribun bukása, ki Nápolyban Lajos királynál keresett menedéket s hajlandónak mutatkozott őt elismerni Nápoly királyának, ha Rómába visszaviszi, de a király elutasította kérését.³

¹ Reg. Vat. 244. K. 174. l.

² Reg. Vat. 141. 606. sz. Kelemen Martell Károly házasságához megadja a diszpenzációt, mert «ez az ország védelmére és közjávára szolgál».

³ La vita di Cola di Rienzo... scritta da incerto autore nel sec. XIV. ed. Zefirino Re Cesenate. Forli. 1826. XXII. c. 117. l. — E. Rodocanachi: Cola di Rienzo. Histoire de Rome de 1342 à 1354. Paris 1888. 115 s köv. ll. — F. Papenkorrdt: Cola di Rienzo e il suo tempo. Torino. 1844. 137—38. l.

Lajost nem tudták sem a pápa intelmei, sem Bertrand legátus fenyegetései visszatartani. A folignoi találkozás alkalomával ismét arra hivatkozott a legátussal szemben, hogy őt a nápolyi királyság örökös jogon illeti meg s arról lemondani nem hajlandó. Itt feltűnő, hogy Lajos unokaöccséről teljesen megfeledkezett, akinek jogát pedig előzőleg elismerte, míg a jövőben teljesen mellőzi, ami azt mutatja, hogy a politikai cél mindinkább háttérbe szorítja az érzelmi momentumokat.

Érdemes a megjegyzésre, hogy mikor a nápolyiak Beneventbe Nagy Lajos elé követeket küldtek, kijelentették a királynak, hogy hajlandók neki, mint Károly törvényes örökösének engedelmeskedni.¹

Nagy Lajos az országot hatalmába kerítette, Kelemen atyailag sajnálkozott a Provenceben menedéket kereső Johanna szomorú sorsán s kifejezte reményét, hogy az Isten visszaadja trónját, amin ő is dolgozni fog,² de a magyar királlyal szemben nemcsak elődei szigorú fegyvereit nem alkalmazta, hanem leveleiben az erősebb kifejezéseket is kerülte, jöllehet Lajos, de főleg Erzsébet leveleinek hangja néha szinte kihívta az erélyes kifakadást. Olyan esetekben, mikor nehéz volt elkerülni az összeütközést, rendszeren a legátus bölcsességére és politikai iskolázottságára bízta az ügy elintézését, bizonyára azon hátsó gondolattal, hogy ha a király érzékenységtől a legátus megsértené, a kúria a legátus menesztésével kiköszörülheti a csorbát, s a felelősség nem oly súlyos, mintha a pápa nevében történik a sértés. Azt sem szabad elfelejteni, hogy mindig utasítja Kelemen a legátust, hogy az ügyet a kellő formában intézze és minden elhamarkodott lépéstől óvakodjék. Ezeket azért tartom szükségesnek elmondani, mert az eddigiekből valaki azt a benyomást szerezhetheti, hogy a pápa előszeretettel viseltetett Johanna személye iránt s elfogulttá tette őt vele szemben, holott az ok részben az ő jó lelkében és energiátlanságában keresendő, mely

¹ Palmerii : De vita et rebus gestis Nicolai Acciajoli etc. Muratori Ss. XIII. 1208.

² Reg. Vat. 141. 1653. sz.

a durva eszközök alkalmazásától visszariad és mindenki számára talál mentséget, részben Nápoly jogviszonyában. Nápoly ugyanis pápai hűbérbirtok, s e hűbér után fizetett adó egyike a pápaság legjelentősebb és legbiztosabb jövedelmeinek. A nápolyi Anjouk pedig, ha gyakran késve is, de eleget tettek kötelezettségüknek, megfizették az adót és sohasem szövetkeztek a pápaság ellenségeivel. A hatalmas magyar királyról bizonyos kétségei voltak s azért ragaszkodott annyira a régi családhoz, azért volt hajlandó mindent felajánlani Nagy Lajosnak, hogy Nápolyból eltávolítsa, csak az országot nem akarta ráruházni.

Mikor a magyar király Nápoly birtokában s annak királyi címét használva azt kérte, hogy a pápa Bertrاندot vagy valamelyik másik bíborost bizza meg koronázásával, Kelemen kijelentette, hogy ezt «Isten megbántása és lelkiismeretének sérelme nélkül» nem teheti. Johanna törvényes uralkodó, bűnös volta bebizonyítva nincs s még ha elítéltetnék is, toldja meg a sokszor hangoztatott elvet, a korona vagy Martell Károlyra vagy az egyházra szállna. Lajos a hűbérúr jogának megsértésével kerítette kezébe a hatalmat, tehát bitortlónak kell őt tekinteni. A magyar követek azt is elárulták, hogy Lajos szívesen elmenne Avignonba, a koronázásra, ha a pápa meghívná, de a király megfontolhatja, «mi szabad és mi illik nekünk ebben a dologban». Utasítja a legátust, hogy fejtse ki Nagy Lajosnak, miszerint András gyilkosai felett a bírói joghatóság a pápát illeti, tehát a hercegeket adja át neki.¹

Miként ebből a levélből kitűnik, Nagy Lajos teljesen figyelmen kívül hagyta öccse árvájának jogigényét, ami bizonyára sokakban — talán a pápában is — azt a gyanút keltezte, hogy a bosszú csak ürügy, az igazi cél a nápolyi korona megszerzése.

VI. Kelemen az előbbi levél után pár nappal újabb levelet intéz Bertrاندhoz, amelyben utasítja követét, hogy törekedjék a királyt rávenni, hogy Sziciliát adja a pápa kezébe

¹ Theiner I. 756—58. I. 1142. sz.

s esetleges követeléseit terelje törvényes útra, erre rávennie a pápa Johannát is és így létre lehetne hozni a békét, főleg ha a király szabadon bocsájtaná a hercegeket. A pápa látva Nagy Lajos makacs törekvését Nápoly megszerzésére, előtérbe akarta állítani Martell Károly jogigényét azon reményben, hogy a királyt a méltányosság engedékennyé teszi. Azt az ajánlatot tette Lajosnak, hogy ha unokaöccsének akarná megszerezni a koronát s ennek nagykorúságáig az ország kormányát a pápára bízna, erre is iparkodnék rávenni a királynét. Ha azonban a király kitart a mellett a követelése mellett, hogy a királyságban megerősítsék és királlyá koronáztassék, jelezze neki a legátus kellő formában, hogy ebben lelkiismerete megakadályozza. Lajos kérte a pápát, hogy semmi változtatást se eszközöljön Provence körül, a bibornok megnyugtathatja, hogy nem tervez semmiféle «szükségtelen . . . újítást.» Azt suttojják, hogy a király Provencebe készül, tehát érdeklődjék a legátus, mi igaz a hírből és mi a király terve Provencevel és a pápával? Erre adjon minél előbb választ. A pápát sokan erélyes eszközök alkalmazására akarják rávenni a királlyal szemben, azért titokban puhatolódzék a legátus, milyen érzülettel viselkedik a nemesség és a nép a király iránt és milyen hatást lehetne várni a kúria energikus fellépésétől? De mintha maga is megijedt volna ettől a hangtól, mindjárt hozzáteszi, hogy ha Lajos hajlandó lenne megfizetni Nápolyért az adót és tartózkodnék az egyház birtokainak megtámadásától, talán adományozás és megerősítés nélkül meg lehetne tűrni az ország birtokában.¹

A pápa engedékenysége mellett létre jöhetett volna a

¹ «ac ubi vellet nobis et eidem ecclesie pro eodem regno de censu solito respondere et abstinere effectualiter ab offensione qualibet ipsius ecclesie, ac terrarum subditorumque suorum, posset memoratus rex, absque tamen confirmatione seu concessione aut donatione aliqua sibi de regno facienda predicto et sine conventionione qualibet utrumque forsitan tolerari, ne procederemus ex officio contra ipsum, sic tamen ut parti, cum sic ageret, justitiam faceremus.» Theiner I. 760—61. l. 1143. sz.

béke, ha Bertrand becsületesen megőrzi a semleges álláspontot, melyet mint bírónak, kötelessége lett volna megőrizni, ennek azonban ellenmond egész viselkedése, főleg a Johanna ellen folytatott vizsgálatban való magatartása. A pápa hiába intette őt több ízben is, hogy folytassa le a vizsgálatot, különböző ürügyek alatt kivonta magát a kétségtelenül nem kellemes kötelezettség alól.

A pápa a fentebb közölt levélben említést tesz Provence-ről is, ami mindenesetre összefügg azon tárgyalásokkal, melyeket Johannával folytatott Avignon megvétele tárgyában, s amely tárgyalások eredménnyel is végződtek (az okmány 1348 jún. 9-ről). Ez az esemény nagy visszatetszést szült és sok gyanúsításra adott okot, úgy, hogy még később is szükségét látták illetékes tényezők, hogy a pápa eljárását igazolni megkíséreljék.¹

Két dolog mindenesetre megjegyzésre érdemes: 1. a mi izlésünkkel nem egyeztethető össze, hogy a bíró a pör folyama alatt üzleti összeköttetésbe lépjen az egyik peres féllel, még akkor sem, ha a fél ajánlotta fel az üzletet s olyan fontos okból, mint amilyen a nápolyi királyság visszavétele. 2. Éppen a pápák hivatkoznak a magyar Anjoukkal szemben azon rendelkezésre, mely szerint a birtokokat sem szétválasztani, sem elajándékozni, sem elidegeníteni nem szabad. Nálunk Pray jogtalannak tartotta Avignon eladását, mert ez Provence része, Provence pedig Károly Róbert öröksége volt, míg Katona azt vitatja, hogy a magyar Anjouknak semmi joguk sem volt Provencere.²

Lajost kétségtelenül izgatta a tárgyalás, de később semmi nyomát nem találjuk annak, hogy az elidegenítés valami nagyobb felháborodást és tiltakozást váltott volna ki nála. Előtte a nápolyi királyság lebegett s az avignoni ügygel nem akart kellemetlenkedni annak a pápának, kinek hozzájárulását terveihez még mindig remélte.

A szörnyű pestis arra kényszerítette Lajost, hogy Nápoly-

¹ L. Vatikáni könyvtár: Ms. Vat. Lat. 8227. II. p. 355 s. köv. II.

² Pray: Annales regum H. 11. p. 75. I. Katona: Hist. crit. IX. 546. I.

ból távozzák (1348 május), de a tárgyalások ezután sem szakadtak meg, mert Kelemen egy bíbornokot küldött a magyar udvarba, Guidót, ki rokonságban állott Nagy Lajos nejevel is és Johannával is. Lajos először bizalmatlanul fogadta, de később rokonszenvesnek találta a legátus egyéniségét. Még mielőtt a bíbornok megkezdte volna működését, ismét megjelentek Lajos követei, Miklós nyitrai püspök és György hevesi ispán, Avignonban. Küldetésük mutatja, milyen makacsul ragaszkodott a király terveihez. Ugyanazon pontokkal jön elő, melyekre vonatkozólag a pápa több ízben kifejtette álláspontját. Elsősorban azt kéri, hogy erősítse meg a pápa a nápolyi királyság birtokában, s ő minden kötelezettségének eleget tesz. Erre a pápa kijelenti, hogy az országot Lajosnak nem engedheti át. Csodálkozik a pápa, hogy a király okos ember létere olyan dolgot kér, ami minden joggal és méltányossággal ellenkezik. Ismét lezárja a sokszor hangoztatott tételt, hogy Johanna teljes joggal birtokol, esküt tett, elítélve nincs és még az ítélet után is kérdéses, kire száll a korona.

Kijelenti továbbá, hogy Johanna felett ítélkezni fog, s ha a király valami adatot tud szolgáltatni, szívesen veszi. A követek ama kérésére, hogy vegye a pápa tényleges birtokába az országot, Kelemen felszólította őket, hogy foglalják e kérésüket írásba. A követek eleget tettek a felszólításnak, de azt kellett látnia, hogy az írás teljesen eltért szavaiktól, ami nagyon felingerelte a pápát.¹ Az írásban ugyanis követelték Johanna és Tarentoi Lajos eltávolítását Nápolyból és kijelentették, hogy semmi esetre sem egyeznek bele, hogy a pápa Mária hercegnőnek vagy a királyi család valamelyik más tagjának adja az országot. Végül a királynak lehetővé kívánják tenni, hogy ajánlatát tisztessége megóvásával valósíthassa meg.

Arra a kérdésre, hogy tehetnek-e valami változtatást előterjesztésükön, tagadólag válaszoltak, de Hugo kardiná-

¹ «quod verbis eorum non consona. sed dissona videbatur potius, vehementi nos multipliciter ammiracione et turbacione commovit.» Reg. Vat. 142. 889. sz. 1349 márc. 23.

lisnak mégis más írást adtak át, mely kevésbé eltért az előzőtől. A bíborosi consistorium szerint ez az ajánlat is elfogadhatatlan volt, amit tudattak Nagy Lajossal és Erzsébettel, de Guido bíboros élő szóval is terjessze elő a pápa válaszát. Ha Nagy Lajos hozzájárul, hogy az ő és Johanna kezében levő részt az egyház vegye át, rajta lesz a pápa, hogy a királynő is beleegyezését adja a dologba.

Kelemen említést tett a követeknek egy István herceg és Mária hercegnő vagy legidősebb leánya közt kötendő házasságról és felajánlotta, hogy ehhez megadja a diszpenzációt, «amihez ők semmiképpen sem adták beleegyezésüket». Titkos jelentés szerint, amit Guidonak is titokban kell tartania, Lajos megelégednék akár egy pénzüsszeggel, akár bizonyos sziciliai birtokokkal, melyeket ő és utódai örökös jogon bírnának. A pápának kellemes volna pénzzel elintézni a dolgot, azért a legátus legyen rajta egy ily értelmű megegyezésen. Végül jelzi a pápa, hogy Lajos kifogásolta Guido küldetését, mert Johannának rokona, de rokona a magyar királynénak is. Különben a pestis annyira megcsappantotta a bíborosok számát, hogy mást nem tudna küldeni.¹

Guidonak tehát az volt a főfeladata, hogy Lajosnál a sziciliai királyságból elfoglalt részek kiadatását eszközölje ki, viszont a pápa három tagú vizsgálóbizottságot küldött ki Johanna ügyében és sürgette az ügy befejezését.

Guido működése eredménnyel járt. Megegyezett a magyar királlyal, hogy átengedi Lajos az elfoglalt területeket a pápának azon feltétel alatt, hogy azok nem jutnak Johanna kezébe. Megállapodtak a Mária hercegnő és István herceg közt kötendő házasság ügyében «a sziciliai királyságra vonatkozó jog hozományával».²

A pápa örömmel fogadta a megegyezés hírért, a legátussal tudatta megelégedését a fegyverszünet miatt, de a 2-ik cikkely, amely a házasságról és a hozományról szól, már

¹ U. o.

² «cum dote juris Regni Sicilie.» Reg. Vat. 143., 1349. sz. A király is ez értelemben ír az ügyről a velenceieknek. Anjoukori dipl. Emlékek. 11., 351. l.

nehézségbe ütközött. A házassághoz természetesen szükséges Mária hozzájárulása is. Ő a dispencziót már Miklós nyitrai püspöknek és György ispánnak is felajánlotta és a hercegnőnél hathatósan közbenjár, hogy a maga részéről nehézséget ne támasszon. Ami az ország birtokára szóló jog hozományát illeti, erre közvetlenül nem tud válaszolni. Johanna ugyanis mint törvényes örökös birtokolja az országot, Aymerik átvette tőle a hűségesküt, s ezt most nem lehet semmisnek tekinteni. Még ha bűnös volna is Johanna, akkor is törvényes eljárással lehetne csak megfosztani, miként az ügy fontossága megkívánja, s az esetben is, ha a királynét elítélik, még mindig kérdéses, hogy a hercegnőre száll-e a korona vagy az egyházra. A királyné ellen egy bizottság folytatja a vizsgálatot s a bűnösökön szigorúan fog ítélni. Arra a cikkelyre, amely szerint a királyné behörtözzése esetén Lajos visszaadja az elfoglalt földeket, az a válasza, hogy a legátus törekedjék keresztülvinni, hogy feltétel nélkül tegye meg ezt a király. Lajos a királyné felmentése esetére a salernói hercegséget és a Monst kéri, amelyről azt állítja, hogy az őt illeti meg. Ez Johannát és Tarentoi Lajost érinti, de a pápa rajta lesz, hogy — bár az ország becsületének kisebbitésével jár és ellenkezik a Károllyal kötött szerződéssel — a kérés teljesítéséhez hozzájáruljanak. A magyar király azt is kívánja, hogy Johanna elítéltetése esetén az ország az egyházra szálljon és a pápa bizonyos cenzus fejében engedje át a királynak, bár kétséges, hogy az egyházra száll-e, de ha ez megtörténik, a katolikus fejedelmek közt elsősorban neki teszi meg, amit ebben az ügyben «Istennel» megtehet.¹

Alig hogy Kelemen kifejezte a megegyezésen örömét, máris arról értesült, hogy Lajos ismét Sziciliába készül. Először nem akart hitelt adni a hírnek, de csakhamar meg kellett győződnie annak valóságáról, s ez a szószegés mód felett felingerelte a pápát. Mindent elkövetett, hogy Lajos hadjárata elé akadályokat gördítsen, de a tárgyalásokat még-

¹ Reg. Vat. 143., 1349. sz.

sem szakította meg s e tárgyalások közben lépett előtérbe a 300,000 arany forintnyi hadi kárpótlás, illetőleg a fogoly hercegek váltságdíja.

A második hadjárat a külső siker mellett is kiábrándította a királyt, egyrészt bosszúvágya lelohadt, másrészt be kellett látnia, hogy a magyar uralomnak nincs Nápolyban gyökere, s az a körülmény, hogy Johannának gyermeke született, Franciska hercegnő, kilátástalanná tette a küzdelmet és hajlandóvá tette a királyt a békére.

Először fegyverszünet jött létre, amelynek értelmében 1350 febr. 1-től a következő év áprilisáig megszüntetnek minden ellenségeskedést: a pápa törvényszék elé idézi Johannát és ha elmarasztalják, koronája Nagy Lajosra száll, ha pedig ártatlannak nyilvánítják, az ország birtokában senki sem fogja zavarni: a fegyverszünet idejére mindketten elhagyják Nápolyt, s a kormányt János brindisii érsek és nuncius viszi.¹

A szerződés értelmében Tarentói Lajos és Johanna Gæ-tába vonultak, Nagy Lajos pedig Rómába ment, hol az apostolok sírjánál elvégezte a jubileumi ájtatosságokat, azután visszatért Magyarországra. Igéretét hiven betartotta megbízottai: János veszprémi püspök és Wolfart Ulrik, a pápa megbízottainak átadták az elfoglalt várakat és területeket.² Lajos szabadon bocsátotta a fogoly hercegeket is, kiket eddig azért nem volt hajlandó a pápa és a francia királyi család kérésére sem elbocsátani, mert félt, hogy Nápolyban az ő távollétében kellemetlenséget fognak csinálni. A békekötés értelmében a fogoly hercegek váltságdíja gyanánt 300,000 arany forintot kellett volna fizetni, de Johanna ezt képtelen volt megfizetni, a teher a pápára hárult volna, s a király Kelemen kérésére lemondott a váltságdíjról. A pápa viszont felmentette a királyt és azokat, kik őt a nápolyi hadjáratban követték, minden egyházi büntetés alól és kezességet vállalt, hogy Nápolyban maradt hiveinek semmi bántódásuk nem lesz (1352).³

¹ Camera: Elucubrazioni. 119. l.

² Theiner I. 805-6 l. 1222. sz.

³ Baronius i. m. 26. k. ad a. 1352. 1-2. §.

A nápolyi területek visszaadása alkalmával a magyar követek tiltakoztak ellene, hogy ők bármiféle ígéretet tettek volna, hogy a király nevében lemondanak a salernói hercegségről és a Honorról, amelyeknek címével Károly Róbert is élt.¹

Ezzel a nagy pör aktái egyelőre lezárultak és a pápa felruházta Tarentói Lajost a királyi címmel és engedélyt adott mindkettőjük megkoronázására. A bragai érsek, ennek akadályoztatása esetén a beneventi, kapott megbízást a koronázás végzésére és az eskü átvételére. A koronázásból azonban semmi jog sem hárul Tarentói Lajosra és az örökösödési jog leányukat, Franciskát és születendő gyermekeiket illeti meg, másodsorban az eredeti szerződés értelmében Máriát és gyermekeit, ha azonban Franciska és esetleg születendő gyermekeik utódok nélkül halnának meg, az örökösödés joga átszáll Tarentói Lajosra, mint legközelebbire.²

Nagy Lajos tehát egyelőre kénytelen volt lemondani kedvenc eszméjéről, pedig ő sokáig reménykedett, hogy házasság útján megszerezheti Nápolyt. Miként láttuk, több ízben kísérletet tett, hogy Máriát, Durazzói Károly özvegyét, elvétesse öccsével, majd pedig, mikor 1349-ben neje, Margit királyné, meghalt, ő maga akarta elvenni a Durazzói hercegnőt, de ez határozottan visszautasította az ajánlatot, amely lépését a pápa is helyeselte.³ Lajos öt évi özvegység után, mikor minden reményt fel kellett adnia, hogy házasság út-

¹ «protestati fuerunt, quod ipsi per quamcumque promissionem per eos nomine dicti regis factam, aut in antea faciendam non intendebant renunciare titulo Principatus Salernitani et Honoris Montis s. Angeli.» Theiner I. 810. l. 1238. sz.

² «volumus autem, quod si contingat dictam Reginam prefata Francisca et aliis liberis relictis te superstitute tolli de medio ipsique Francisca seu alii liberi sine prole legitima morirentur, successio in dictis regno et terris iuxta tenorem dictorum pactorum et conventionum ad te, tamquam ad proximiorum debeat pertinere.» Baronius i. m. 25. k. ad a. 1352. 3–5. §.

³ «non ex affectione — írja a pápa — quam habet ad personam suam, sed ut per hoc ad regni dominium possit liberius pervenire.» Baddeley i. m. 467. l.

ján Nápolyt megszerezheti, elvette Erzsébetet. A magyar király azon törekvése, hogy az általa kivégeztetett Durazzói Károly özvegyének kezével megszerezze Nápolyt, mutatja, hogy oly erős volt az ország megszerzésére irányuló vágya, hogy az minden emberi tekintetet háttérbe szorított.

Nagy Lajos az 1352-iki békében átadta a kezében levő területeket a pápa megbizottainak, de semmi nyomát sem találjuk annak, hogy lemondott volna a nápolyi királyságra vonatkozó jogigényéről, sőt minden alkalmat felhasznált, hogy jogigényét ébren tartsa, s ahol csak lehetett, Johannának kellemetlenséget szerzett. Állítólag ő támogatta Durazzói Lajost, ki Johanna ellen éveken át harcolt, s ha talán ez ellenségeinek koholmánya, annyi bizonyos, hogy élénk figyelemmel kísérte a nápolyi eseményeket és közbelépett minden alkalommal, mikor a meggyőződése szerint őt illető örökséget, vagy annak részeit veszedelem fenyegette.¹ Mikor 1362-ben meghalt Tarentói Lajos, a Valoisok léptek előtérbe s családjuknak óhajtották megszerezni Nápolyt, vagy legalább Provencet. János francia király meglátogatta V. Orbán pápát s arra kérte közbenjárását Johannánál, hogy menjen férjhez az ő kedvelt fiához, Fülöp toursi herceghez, ki sohasem tágitott a harcban atyja oldala mellől. A pápa szívesen vállalta a közvetítő szerepét s a nápolyi királynőhöz írt levelében kifejtette, hogy Nápolyt francia vérral szerették meg elődei, tehát méltánytalanság volna, ha idegekre szállna az ország, azért ajánlja neki férjül a francia herceget, ki az ország kormányzására és védelmezésére is kiválóan alkalmas.² Johanna azonban a házasságot vissza-

¹ Tény, hogy Nagy Lajos Durazzói Lajossal összeköttetésben állt, miként hozzá intézett levelei bizonyítják. Anjoukori Dipl. Eml. II. k. 421., 591. l. L. még Felice Tocco: Un processo contro Luigi di Durazzo. Arch. stor. Nap. XII. 1887. 30—40. l.

² «persona, que ad ipsius Regni regimen et defensionem existat idonea.» F. Cerasoli: Lettere inedite di Urbano v. à Giovanna, l. di Napoli (1362—1370). Napoli. 1895. 2—3. l. 1. levél és 3—4. l. 2. levél. Ez utóbbiban mondja: «equitati congruit, ut ad extraneos ex tui facto non transeat, sed per tuam et dicti Philippi... prolem suscipiendam ad dictum stipitem renunciatur.»

utasította azon megokolással, hogy többé rokonnal nem akar házasságra lépni, mert a rokoni házasság nagyon sok keserűséget okozott neki s a rokonságnak tulajdonítja házassága meddő voltát is (Franciska meghalt 1352-ben, állítólag a koronázás napján).¹ Johanna, hogy a zaklatástól szabaduljon, csakhamar férjhezment Bourbon (Majorikai) Jakabhoz, kinek azonban a házassági szerződés szerint semmi igénye sem lehet a trónra és csak a calabriai hercegi címet kapta meg.

Lajos herceg, V. Károly öccse, Provençet akarta hatalmába keríteni, mire Nagy Lajos tiltakozott a pápánál, mert Johanna halála után őt illeti meg Nápoly és az egész Anjou-örökség, tehát nem tűrheti, hogy Provence idegen kézre kerüljön. A pápa kijelentette, hogy méltányosan fog eljárni.² Provence tényleg nem került a Valoisok kezébe.

Lajosnak nagy gondot okozott a magyar örökösödés kérdése is. Évek hosszú során át házassága gyermektelen maradt, tehát nápolyi rokonaira gondolt, s az volt a terve, hogy valamelyik nápolyi rokonát összeházasítja Erzsébettel, István herceg árvájával és reájuk hagyja a koronát (1365). Így elérhette azt a célját is, hogy Magyarország és Nápoly egy kézben egyesüljön. A nápolyi hercegek azonban a múlt emlékeitől visszariadva, nem tettek eleget Lajos kérésének.³ 1367-ben mégis bejött a 11 éves Károly, Durazzói Lajos herceg árvája, kit Lajos utódjává akart tenni s mikor leánya született, ezzel akarta eljegyezni. Mivel az Anjouknál a házasság az ő politikai terveikben elsőrendű tényező volt, a politikai érdekeknek megfelelően változtak a királynak leányával és Károllyal való tervei is és a házasságból semmi sem lett. Egy házasságot mégis sikerült létrehozni a magyar és a nápolyi Anjouk között, mikor Fülöp címzetes konstanti-

¹ Camera: Memorie storico-diplomatiche dell' antica città e ducato di Amalfi. Salerno. 1876. I. k. 560—61. l.

² Raynaldusnál ad a. 1368. L. még Reg. Vat. 244. I. 89. l. Áldásy 1357-re teszi a levelet, belső érvek azonban 1367 mellett szólnak. Tört. Tár. 1895. évf. 365. l.

³ L. N. Lajos levelét, melyben meghívja a Tarentói hercegeket. Anjoukori Dipl. Eml. II. 582. l. 421. sz.

nápolyi császár feleségül vette Erzsébetet, István hercegnek már több ízben eljegyzett leányát (1370). Ugyanekkor adott a pápa diszpenzációt Durazzói Károlynak is a Margit durazzói hercegnővel kötendő házassághoz. Így jutalmazta a pápa a magyar királynak Visconti Bernabó ellen nyújtott segítségét.¹

Lajos arra törekedett, hogy Fülöp és Erzsébet örököljék Nápolyt és pedig Erzsébet jogán. Már 1371 június 1-én jelezte XI. Gergely pápa a magyar királynak, hogy tudomása van a Johannánál előterjesztett követeléséről, amelynek értelmében Johanna adja át Erzsébetnek a salernói hercegséget, vagy a barii fejedelemséget, vagy a Honort «usque ad partes terre Ydronti» (Otranto vidékéig). A pápa figyelmeztette Lajost az előző pápák rendelkezésére, amely szerint tilos az ország részeit elidegeníteni, s ő ezt a tilalmat fenntartja és szigorú büntetéssel sújtja a királynőt, ha a tilalmat megsérti. Kéri a királyt, vegye ezt tudomásul és figyelmeztesse Fülöpöt is, hogy ne csináljon zavart, mert a pápa úgysem fogja eltűrni, hogy feldarabolják az országot és kész Johannát, az egyház hűbéresét, minden zavargó és bitorló ellen megvédeni.²

A pápa energikus fellépése nem ijesztette meg Lajost, legalább erre enged következtetni Johanna panasza, mellyel a pápához fordul és védelmet kér tőle a magyar király ellen, ki követei útján bizonyos pontokat terjesztett eléje. Ez az előterjesztés udvarát elszomorította és félelemmel töltötte el. Annak a támadásától kell félnie — mondja levelében — kinek védelmében reménykedett.

A pápa átvizsgálta a Johanna elé terjesztett pontokat és azokat, melyeket közülük helyeseknek tart, meg fogja küldeni Lajos királynak, a többire vonatkozólag majd a pápa követe, Agapét püspök, kifejti Gergely álláspontját.

Hogy mik voltak Lajos követelései, pontosan nem tud-

¹ S. Steinherz: Die Beziehungen Ludwigs I. von Ungarn zu Karl IV. Mitteil. des Instituts f. Öst. Geschichte. VIII. k. 1887. 564. és köv. II.

² Theiner II. 107. l. 210. sz. és 107—8. l. 212. sz.

juk, de bizonyos, hogy az örökösödés ügyére vonatkoztak és nagyon fontos dolgokról volt szó, mert a pápa felkérte közbenjárásra a két Erzsébetet is, ami XI. Gergelynél nem volt olyan közönséges dolog, mint VI. Kelemennél.¹

Életének vége felé még egy kísérletet tett Lajos, hogy családja egyik tagját Nápoly trónjára juttassa. A nápolyi örökségért folytatott hosszú küzdelem folyamán a francia királyi udvar volt a magyar igényeknek egyik leghevesebb ellensége. Most a küzdelem végén megvolt a remény arra, hogy a francia udvar szövetségében teheti meg az utolsó lépést célja elérésére. Erre alapul a két uralkodóház között létesítendő családi összeköttetés szolgált volna.

Pór Antal úgy véli, hogy a francia-magyar házasság eszméje a francia király udvarából indult ki, erre vonatkozólag azonban semmi támaszpontunk nincs, ellenben sokkal valószínűbb, hogy a pápa pendítette meg az eszmét, mert hiszen már V. Orbán rá akarta venni a magyar királyt, hogy Erzsébetet, István herceg leányát, jegyezze el Fülöp burgundi herceggel, Károly király öccsével, Lajos azonban akkor érdekeinek megfelelőbbnek találta, ha nápolyi hercegghez adja hűgát.²

Természetesen nem szabad arra gondolnunk, hogy a pápa Lajos király családjának valamely tagját akarta volna ilyen módon a nápolyi trónra juttatni, hanem Franciaországot akarta a szövetséggel erősíteni az Angliával folytatott küzdelemben. Talán nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy XI. Gergelyt is más indítókok vezették. Nagy Lajos már ekkor betegeskedett, futóda nem volt, s már nem is igen volt arra kilátás, tehát a pápa szívesen látta volna, ha valamelyik magyar királykisasszonyt az avignoni pápákkal barátságos francia királyi család egyik tagja veszi el és esetleg ők öröklik Lajos koronáját. Így Lajosnak a német birodalom felé való tájékozódását meg lehetne hiúsítani.

Úgy látszik, hogy a pápa, ki már mindkét királyt érte-

¹ Theiner II. 257—60. sz. 127—29. l.

² Pór A.: Nagy Lajos. Magy. Tört. Életrajzok. 1892. 528. l. — Orbán levelét l. Theiner II. 71. l. 132. sz.

sította, felkérte Nagy Lajost, hogy küldjön ünnepélyes követséget a kúriához a házasság ügyében. A magyar király azonban tudatta Patai Simon útján a pápával, hogy az ünnepélyes követség küldését közbejött akadályok miatt kénytelen elhalasztani s a pápa vállalkozott, hogy az okot közölni fogja a francia királlyal.¹

Lajos király a házassági tervhez mindjárt hozzákapcsolta kedvenc eszméjét, a nápolyi örökség megszerzését. Még az 1374-ik évben elküldte a francia királyi udvarhoz követeit: az ügyes diplomata Kanizsai István zágrábi püspököt, Czudar Péter horvát bánt és a peruggiai Podio Simont.² A házasságra vonatkozó tárgyalások csakhamar sikerrel jártak. A szerződő felek: egyrészt V. Károly és fia, Lajos, Valois grófja, másrészt a magyar király fentebb említett követei megegyeznek, hogy Valois Lajos és Katalin, a magyar király leánya, házasságot kötnek, mihelyt megfelelő korba jutnak. A követek tehát ez időtől fogva nőül adják Katalint a francia királyfinak, feltéve, hogy sikerül rávenni a pápát olyértelmű nyilatkozatra, miszerint Nápoly a magyar királyt illeti meg, ha ellenben ez a nyilatkozat késedelmet szenved, a követek kötelezik magukat, hogy Nagy Lajos valamely másik leányát, akit az atya fog választani, adják nőül a francia herceghez. Bármelyik leányra essék is a választás, hozományul kapja Nápolyt, a salernói hercegséget, a Honort, Provencet, Forcalquier és Piemontot. A szerződő felek teljes erejükkel rajta lesznek, hogy ezt a hozományt megkapják. A szerződésre magyar részről megesküsznek a király, a két Erzsébet, a főpapok és főurak, francia részről a király és a bárók.³

A házassági szerződést Budán pótszerződés követte,

¹ Theiner II. 283. sz. 143—44. I. Pór tévesen a «francia udvarhoz» küldendő követségről beszél, holott a pápa kilátásba helyezi, hogy közölni fogja a francia királlyal «causam tue dilationis mittendi tuos Ambaxiatores solennes ad Curiam Romanam.»

² Megbízó-levelük Fejérmél. IX. 4. 558. l. L. még Pór értekezését Kanizsai I.-ről Kath. Szemle 1891. évf.

³ Anjou-kori Dipl. Eml. III. 77—85. l.

melyben már barátsági kötésről is szó van és a magyar király kötelezi magát, hogy az említett tartományokat átadja az új párnak «in dotem et sub nomine dotis». Lajos és a francia követek hozzáfűzték még a szerződéshez, hogy ha Katalin gyermek nélkül halna meg férje életében, az egész hozomány visszazáll a magyar királyra, ha ellenben Katalinnak gyermekei maradnak, ezek örökölnék. Ha Lajos herceg halna meg, Katalint megilletik azok a jogok, melyeket a francia király menyje szokott élvezni. Ezt a kötést is esküvel erősítették meg (1374 dec. 19.).

A magyar király már dec. 24-én megerősítette az okmányt, míg a francia megerősítés csak 1375 dec. 13-án történt meg. A magyar követek a francia udvarból visszatérőben Avignont is meglátogatták, beszámoltak a francia királlyal folytatott sikeres tárgyalásokról s azután előterjesztették uruk kérését, amelynek értelmében a király nem szándékozik Johannát a trón birtokában háborgatni, ha a pápa Johanna halála eseteire elismeri a magyar király örökösödési jogát, azt azonban nehezen viselné el, hogy az ország, amelyből atyját méltánytalanul zárták ki, idegenekre szálljon. Különben is a salernói hercegség, a Honor, Provence, Forcalquier és Piemont nincsenek érintve sem II. Károly, sem VIII. Bonifác nyilatkozatában, ezek a tartományok nem is tartoznak a római egyházhoz, s Lajos teljes joggal tart rá számot, mert őse, Martell Károly, nem volt törvénytelen fiú s utódai ép-ügy igényt tarthatnak örökére, mint II. Károly többi fiai. Kéri a király a pápát, hogy ez irányban határozzon.

A pápa a magyar követek előterjesztését közölte Johannával s jelezte, hogy ő kifejezte hajlandóságát barátságos megbeszélésre, de a követek határozott választ sürgettek. Botránytól félve, azt a végválaszt adta a magyar követeknek, hogy ő nem ismeri az előzményeket, tehát tanulmányozni fogja az ügyet, megbeszéli a biboros-testülettel és a méltányosság szerint fog cselekedni. A királynét azért értesíti, hogy beszélje meg a dolgot rokonaival, küldjön jogtudósokat, kik álláspontját megvédelmezik, s ő majd tudatja az eredményt a magyar királlyal. Nagyon örülne a pápa,

ha viszály nélkül, barátságosan és rokoniasan intéznék el az ügyet.¹

A franciák azt az időt, amely a megkötött szerződésnek magyar és francia részről való ratifikálása közt eltelt, a francia-magyar szövetség létrehozatalára fordították, amely szövetségnek nyíltan bevallott célja Nápoly megszerzése volt. Az új szerződés még szorosabban fűzi egymáshoz a két családot, amennyiben kimondja, hogy ha Katalin meghalna a házasság consummálása előtt, Lajos herceg a király akkor életben levő valamely másik leányával, vagy valamely unokájával lép házasságra, s a sor egészen az utolsó életben levőig megy. Ha Lajos herceg halna meg, Katalin, vagy az ő halála esetére valamely másik királylány, vagy a király unokája megy férjhez a francia király valamelyik fiához vagy unokájához. Lajos király azt ajánlotta, hogy Szicília ügyében először a pápához forduljanak, mert XI. Gergely a tárgyalások elején kijelentette, hogy Nápoly megszerzésében «salva iustitia» kezükre fog járni. Lajos ajánlatához a francia király is hozzájárult és fivérét, Anjou grófot, Avignonba küldötte és kíséretében sok olyan tanácsost, akik már több-ízben tárgyaltak a pápával. Úgyis van egy fontos pont, aminek végére kell járni. A pápai kúriához megérkezett ugyanis Johanna felelete, amely szerint a magyar király a 300,000 arany forint fejében Nápolyra vonatkozó minden jogát feladta. Ebben az ügyben ki kell nyomozni az igazságot.

Bár a pápa, amennyiben lelkiismerete engedi, kedvez a tárgyalásoknak, mégis, ha igaz a lemondás és a királyné ahhoz ragaszkodik, hacsak nincs cáfolat, az egyik módon, ha van cáfolat, a másik módon kell eljárni. A következőkből kitűnik, melyek ezek a szóban forgó módok. Ha a magyar király biztos benne, hogy nem mondott le, igazát bizonyíthatja azok útján, kik jelen voltak az illető aktusnál és még életben vannak. Ha ez nem lehetséges, a másik módhoz kell folyamodni. Johanna egész joga remélhetőleg unokahugára, Durazzói Margitra, száll, mivel elsőszülött nővére-

¹ Anjou-kori Dipl. Eml. III. k. 92. l.

nek, nincsenek gyermekei és előreláthatólag nem is lesznek, s hasonló a helyzet a másik nővérnél is. Az örökös, Margit, férje beleegyezésével vigye át egész jogát a magyar királyra, ki őket férjével együtt neveltette és nagy birtokokkal és kitüntetésekkel jutalmazta és még jutalmazhatja. Ez esetben, még ha Lajos király lemondott volna is, mivel a másik két nővér csak ideiglenes akadály, az örökség megszerzése remélhető. A rekompenzáció a pápának is kedves lesz. Lajos király majd Provencet, Forcalquiert, Piemontot Lajos hercegnek adja, s ennek fejében a francia király, a herceg és utódai Szicília megszerzésére és megtartására örök szövetségesei lesznek a magyar királynak és utódainak. Mivel erre vonatkozólag a magyar követek megbízó-levele egy kissé homályos, a magyar király ezt világosabbal pótolja. Nem volna azonban illő, hogy Katalin vagy egy másik királylány halála esetére Valois Lajos kénytelen legyen a királyságot Nagy Lajosnak, illetőleg utódának átengedni, hogy ő aztán egyszerű gróf vagy herceg maradjon, tehát a herceg tisztességéről gondoskodni kell. A biborosok és a pápa úgyszólván azt a nehézséget támasztják, hogy Katalin halála esetére, ha nővérei német hercegekhez mennek nőül, a francia véren szerzett birtok német kézbe jut, tehát a magyar király gondoskodjék, hogy a birtok a francia királyi családban maradjon. Iparkodjék Lajos király rávenni Johannát, hogy őt ismerje el örökösének és ebben az irányban dolgozzanak a pápánál is. Helyesnek látszanék, hogy a követek titkos felhatalmazást kapjanak a királynővel és azokkal való tárgyalásra, akik igényt emelhetnek a trónra. Természetes, hogy a követeket kellően ki kell oktatni és kellő felhatalmazással ellátni. A magyar követek most visszatérnek urukhoz, őt felvilágosítják a történeletről és a két király követei a jövő év májusában találkoznak Beneventben, s akik előbb érkeznek, bevárják ott társaikat. (Kelt Párisban 1375 dec. 11.)¹

¹ Óvári L.: *Negoziati tra il re d'Ungheria e il re di Francia per la successione di Giovanna I. d'Angiò (1374—1376)*. Arch. stor. Nap. a. II. 1877. 107—57. I. Doc. VI. Az okmányok közölve a *Történelmi Tár XXIII. kötetében* is.

Lajos V. Károly észrevételeire válaszul azt ajánlotta, hogy a házassággal kapcsolatban csak leányairól és unokáiról legyen szó, kik most eljegyezve nincsenek, míg az oldalág nem jöhet számításba. Ugyanígy óhajtja ezt a franciáknál is. Ami a lemondást illeti, amint értesült Johanna állításáról, összehívta az urakat, főleg azokat, kik abban az időben mellette voltak s ezek kijelentették, hogy semmiféle lemondásról nem tudnak és ő maga tiltakozik minden ilyen feltevés ellen. Hogyan is tételezhető fel, hogy ő Sziciliáról, Salernóról, Provenceről, melyek atyai örökségkép szálltak rá, egyszerűen s az urak tanácsának mellőzésével lemondott, «midőn akkor sem égető szükség, sem látható haszon azt nem tanácsolta». Ha ő maga mindezek ellenére hajlandó lett volna is a lemondásra, ott volt a másik érdekelt fél, István herceg, kinek gyermekei voltak, tehát az ő hozzájárulása nélkül nem mondhatott le. A 300,000 forintot különben sem a lemondás fejében ajánlták fel, hanem a hercegek szabadonbocsajtásáért s «Kelemen pápa kérésére» erről is lemondott. Ő a nagy pecsétjén és a privilegiális leveleken most is használja a Salerno hercege és a Honor ura címet és atya halála óta minden pápához küldött követeket, kérve a királyságra vonatkozó jogának elismerését, amiből világos, hogy ezt a jogát fel nem adhatta. Atyját a koronától csellel és ravaszsággal fosztották meg, s ezen a címen kell a francia királlyal közösen fellépni a pápánál, hogy tegyen az örökösödésre vonatkozólag nyilatkozatot. Az örökösödési nyilatkozat után Provence, Forcalquier és Piemont átmennek a francia király és Lajos herceg birtokába és ezeket az utóbbi Katalin gyermektelen halála esetére is megtartja, Szicilia ellenértékéül, mely viszont visszazáll a magyar királyra és örökösöire. Ha ellenben a francia király és Lajos herceg is gyermektelenül halnának meg, a grófságok is Nagy Lajos és örökösei birtokába jutnak.¹

A nápolyi királyné azon állítása, hogy Lajos királynak semmi jogigénye nincs Nápolyra, arra bírta a magyar ki-

¹ U. ott Doc. VII.

rályt, hogy Piacenzai Lajos jogtudós- és diplomáciai ügynőkkel egy emlékiratot szerkesztessen a pápa és a francia király meggyőzésére. A helyenkint elég gyenge iratban elmondja a szerző, hogy ő, mint a magyar király ügyvédje, iparkodott betekinteni Johanna állandó kúriai követének regestrumába, melyben az örökösödésre vonatkozó okmányok voltak összegyűjtve s a magyar királyra fontos aktákat iparkodott lemásolni. E közben hallotta, hogy Anjou hercegnél említést tettek Nagy Lajosnak a nápolyi trónról való lemondásáról. Kereste ezt a regestrumban, de nem találta, csak egy levél másolatára akadt, amely szerint Lajos a pápa kérésére hajlandó volt beleegyezni a hercegek szabadonbocsájtásába, magának a békének a pontjai azonban hiányoztak. Ennek a másolatát megmutatta Anjou hercegnek, hogy meggyőződjkék, hogy a lemondást a nápolyiak sem tudják okmányilag igazolni. Tamás nápolyi érsek, a királyné fentebb említett követe, amint észrevette, hogy mi célból kérte el Piacenzai Lajos a regestrumot, gyorsan visszakérte, de Lajosnak sikerült mégis több okmányt lemásolni. Anjou herceget felvilágosította, hogy a lemondásnak semmi nyomát sem találta s annak nem is lehet komoly alapja, mert a magyar király most is használja a salernói hercegi címet, amely pedig a trónörököst illeti meg. Nem is tételezhető fel ez a lemondás, mikor az ország nagy része és a királyi család tagjai — Johanna és Tarentói Lajos kivételével — az ő kezében voltak. Avignonból visszatérőben János veszprémi püspök Piacenzában felkereste őt és említette, hogy Lajos fontos okokból átengedte Nápolyt a pápának és a királyi családnak, de előadása egyáltalán nem hangzott úgy, mintha itt lemondásról lett volna szó. Ezután a már ismert érvekkel támogatva bizonyítja, hogy Lajos a jogos trónörökös. Feltéve azonban, hogy Johanna a jogos trónörökös, kit illet meg halála esetére a trón? Ő kétségtelenül nővérének, Máriának, leányait tekinti örököseinek, pedig ez ellenkezik a IV. Kelemen és I. Károly között kötött szerződés szellemével. I. Károly bizonyára azt akarná, hogy Johanna örököse az ő Lajos fia, II. Károly öccse legyen, ha ez életben lenne,

nem pedig Mária leánya, ki pedig Johannához közelebbi iz, mint volna az említett Lajos. Ezért kívánta Károly, hogy ha a királynak nincs gyermeke, a felsőbb oldalágiak (collaterales superiores) helyeztessenek az alsóbbak (c. inferiores) elé. Mivel úgy Nagy Lajos, mint Durazzói Károly collaterales superiores, tehát Mária leányait kizárják az örökösödésből. Még Tarentói Margit, Andria hercegének neje, jöhet számításba, ki harmad iz Johannához, ép úgy, mint a magyar király és Durazzói Károly, de eltekintve attól, hogy Margit lemondott az örökösödési jogról, ugyanazon fokon a fiúk megelőzik a leányokat. A király előnyben van Durazzói Károlyal szemben is, mert idősebb. Mária leányai közül Ágnes lemondott az örökösödésről, Johanna vérfertőző házasságban él, s ha ezek felmentést kapnának, az sem változtatna a helyzeten, mert ez «in alterius prejudicium fieri non posset.»¹

Meg kell még emlékeznünk a «Genealogia» címet viselő okmányról, mely a francia hűbérjog alapján bizonyítja, hogy Károly Róbert volt a jogos trónörökös² és hogy Róbert is érezte ezt s azért hozta létre a nápolyi-magyar házasságot, hogy az ország így a jogos birtokos kezébe jusson. Róbert úgy rendelkezett, hogy Mária Nagy Lajos neje legyen, ha pedig máshoz, pl. Tarentóihoz vagy Durazzóihoz menne férjhez, örökösödési jogát elveszti³ s így, mivel ez utóbbi eset bekövetkezett, leányainak sincs trónigénye. Durazzói Károly és neje a magyar király hívei, ki őket tetszése szerint kielégíti. Itt kétségtelenül bizonyos ellenmondás van, amennyiben az imént az okmány megvonja a Durazzói hercegnőtől az örökösödési jogot s most Károly herceggel Durazzói Margitot is emlegeti, ki tudvalevőleg Mária hercegnő leánya volt. Az okmányból még azt is megtudjuk, hogy Johanna jelöltje a magyar udvarban tartózkodó Durazzói Károly.

¹ I. h. Doc. VIII.

² «Item est assavoir que par la coustume du Royaume de Cezille gardee tant du Royaume comme en touz fiez nobles laisne enporte tout ne nest tenuz aux moins nez que dappenage, et est appellee en pais la coustume françoise.» Doc. IX.

³ «que elle fut privee de toute sa succession.»

Ehhez az okmányhoz van fűzve még egy levél, mely a francia királynak követei számára adott utasítását tartalmazza. Károly király elrendeli, hogy a követek, kik között ott volt a toursi érsek is, menjenek el Avignonba és tolmácsolják a király köszönetét a pápa jóindulatáért, melyet a francia-magyar szövetség iránt mutatott; beszámolnak Katalin hercegnő és Valois Lajos házassági szerződéséről és kérik a pápát, hogy járuljon hozzá Nápoly megszerzéséhez és küldjön ő is követet ez ügyben Johannához. Jelezni fogják a pápának, hogy Károly az Anjou hercegnek adott utasítások értelmében óhajt eljárni. Kéri a király Gergelyt, mutassa meg jóindulatát a francia királyi ház iránt s vigye át örökjogon a francia királyra és fiára Provencet, Forcalquier és Piemontot.¹

Már előbb is kísérletet tett Károly, hogy Nápoly birtokát Katalin halála esetére is biztosítsa fiának s az utasításokban ismét azt az óhajtát fejezi ki, hogy ha a magyar hercegnő meghalna is, Lajos király maradjon, hogy német kézre ne jusson a francia véren szerzett birtok. A francia és magyar követek azután Beneventben találkoznak és együtt jelennek meg Nápolyban a királynő előtt. A magyar követek magukkal hozzák uruk megbízását, amely szerint Provence, Forcalquier és Piemont örök jogon a francia királyra és fiára szállnak, s ha az új pár megkoronázása után Katalin meghal, Nápoly végleg Valois hercegé és örököseié marad. Ha a magyarok ebbe nem hajlandók beleegyezni, sőt esetleg eltávoznak, ez ne akadályozza a francia követeket, hogy megjelenjenek Johanna előtt és először szépszerével igyekezzenek rávenni, hogy járuljon hozzá, hogy a pápa Valois Lajost és Katalint, vagy Lajos királynak egy másik leányát utódjának nyilvánítsa, s ők kötelezik magukat, hogy életében nem háborgatják, sőt megvédik ellenségei ellen. Az a körülmény ne aggassza, hogy ő már Margitnak, illetőleg Durazzói Károlynak szánta a trónt, mert a magyar király ezeknek a

¹ «pour cause des fraiz interest et depens que le Roy pourra avoir en la poursuite du recouvrement des diz Royaume de Secile et autres terres que tient la dite Royné.»

kártalanításáról gondoskodni fog. A követek felkeresik Braunschweigi Ottót, a királynő új férjét is, ki anyja révén a királlyal rokonságban áll s megkéri őt, hogy legyen jó rokon és segítse elő az ügyet.

Ha a királynő ellenkezik, álljanak elő fenyegetésekkel. Figyelmeztessék a veszélyekre, melyeket fejére zudít, ha akadékoskodik. A francia királyt nagyon sértené a visszautasítás egy olyan egyén részéről, ki az ő házából származott s meg kell a királynőnek gondolnia, hogy két ilyen hatalmas király nem túrná el gyermekei mellőzését.

Ebben a megbízólevélben teljes meztelenségében elénk tárul a francia politika. Károly királynak csak azért volt fontos a magyar összeköttetés, hogy ennek révén Provencet, melyre régóta vágyódtak a franciák, megszerezhessék s esetleg Nápolyt is birtokukba vegyék. Hogy a követek tényleg eljutottak-e Nápolyba és hogy mi volt Johanna válasza, arról nincs tudomásunk.

Valószínű azonban, hogy a királynő nem vette szívesen rokonainak törekvését, hiszen csak az imént ment férjhez negyedszer és pedig közmegebotránkozásra egy névtelen zsoldosvezérhez, ki még hozzá német is volt, a már említett Braunschweigi Ottóhoz. Bár Johanna előrehaladott korban volt, még mindig remélt utódot és nem volt hajlandó idegenre hagyni a trónt.

Akik eddig a trónörökösödés kérdésével foglalkoztak, mind abban a véleményben voltak, hogy V. Károly túlzott követelései eltávolították tőle a magyar királyt, Katalinnak ezidőtájtban bekövetkezett halála pedig véget vetett a további együttműködésnek. Ezzel szemben áll Noël Valois véleménye. Az Additions au Froissart-ban megjelent egy levél, melyet állítólag V. Károly intézett 1378 január 1 körül Lajos magyar királyhoz s melyben üdvözli Lajost a törökökön aratott győzelme alkalmából s a nápolyi ügyekkel kapcsolatban említést tesz Katalin hercegnőről, mint előről. Ezt a levelet többen megtámadták és hamisnak nyilvánították, mert — szerintök — Katalin ekkor már nem volt az élők sorában. Valois utána járt a dolognak és megtalálta Aleaume Boistelnek, a maitre des requêtes de l'hôtelnek, ki a levelet Nagy

Lajosnak kézbesítette, két magyarországi útjáról szóló nyugtáját. Tehát a követség tény (1377 végén indult el), s a levél sem apokrif. A levél említ még egy magyar lovagot, kinek — természetesen hibásan — a Chretien de Blonnorocs nevet adja, aki kedvező választ hozott a magyar királytól. Ebből viszont következik, hogy 1378 körül még folytak a tárgyalások és ezek teljes megegyezésre vezettek. Ezt bizonyítja V. Károly levele, melyet Blonnorocstól küldött Lajosnak s melyben hálás köszönetet mond előzékenységeért. V. Károly siettetette a házasság megkötését, mivel — Valois véleménye szerint — biztosítva volt a pápa beleegyezéséről és Johanna hozzájárulásáról, de ekkor új követeléssel állt elő. Azt kívánta Lajos királytól, hogy Katalint országgyűlésen ismertesse el magyar trónörökösnek, mert fiát már 2 éves korában a magyar trónra szánta. Így akarta egész Európában biztosítani a francia túlsúlyt. Ekkor járt IV. Károly császár Párizsban, s nincs kizárva, hogy a két király közé iparkodott éket verni; közbejött Katalin halála is, de a legfontosabb esemény, mely a két királyt eltávolította egymástól, a schisma volt.¹

Mikor a francia bíborosok VI. Orbánnal szemben megválasztották VII. Kelemet, a franciák az ellenpápához csatlakoztak, míg Nagy Lajos megmaradt VI. Orbán obedienciájában. Johanna először szintén Orbánhoz csatlakozott, de később átpártolt az ellenpápához.

Nagy Lajos most elérkezettnek vélte az időt a bosszúra. Eddig a pápa volt a nápolyi Anjouk leghatalmasabb támasza, most a törvényes pápa halálos gyűlölettel viseltetett a nápolyi királynő iránt. Ezt a gyűlöletet használta ki Lajos. Ő már idős és beteges ember volt, fiúgyermeké nem volt, s bár a kor érdekes és nagy befolyással rendelkező szereplő egyénisége, sienai Szent Katalin, őt hívta Olaszországba a szakadár Johanna ellen,² Lajos kedvelt unokaöccsét és nevelt

¹ N. Valois: Le projet de mariage entre Louis de France et Catherine de Hongrie etc. *Annuaire-Bulletin de la Société de l'histoire de France*. 1893. évf. 210. és köv. l.

² «Ma pregovi, che veniate e non tardiate più». *Lettere devotissime della beata vergine Santa Caterina da Siena*. Venetia. 1562. 217. l.

fiát, Durazzói Károlyt, állította előtérbe. A pápa örömmel hozzájárult a herceg jelöltségéhez és reáruházta Nápolyt.

Most már rohamosan haladt a tragédia a kifejlet felé. Johanna Durazzói Károlyt jelölte ki utódjául, de az események újabb alakulása következtében ellenfelet állított neki Lajos anjoui hercegben,¹ kit Kelemen pápa beleegyezésével adoptált és trónjának örökösévé nevezett ki. Durazzói Károly Nagy Lajos erkölcsi és anyagi támogatásával Rómába szentelt, hol Orbán pápa királlyá koronázta és mielőtt Anjou herceg megérkezett volna, Nápolyt hatalmába kerítette, Johannát fogságba vetette, s mikor Anjou herceg jövetelének híre megérkezett, megfojtatta (1382).

A sorsnak érdekes játéka volt, hogy több mint két emberöltőn át törekedtek Magyarország királyai Nápoly birtokára, most pedig megfordul a kocka és Nápoly királyai pályáznak a magyar trónra.

Dr. MISKOLCZY ISTVÁN.

¹ *N. Valois*: Louis I, duc d'Anjou et le grand schisme d'Occident (1378–1380). *Revue des Questions Historiques*. t. 51. 1892.

FRÁTER GYÖRGY FRANCIA ÉLETÍRÓJA.

A történelem kútforrásait nem lehet előre meghatározott terv szerint felkutatni, megnyitni, átadni a tudósok nyilvánosságának. A fölfedezések és föltárások programmon kívül sodródnak a kutatók útjába, sokszor ott is, ahol legkevésbé lehet remélni. Az irodalomtörténeti kutatás, különösen pedig a külföldi irodalmak tanulmányozása lépten-nyomon belebotlik olyan rögökbe, amelyeknek a szorosabb értelemben vett politikai történetírás örülne, kitisztáz olyan gyöngyöket, amelyeknek értékét a história tudná megbecsülni. A jövő tudományos munkája — minden individualisztikus ellenkezés és aggály félretolásával — az együttműködés, a kollaboráció jegyében kell, hogy meginduljon. Ebben a munkában sok más jelszó mellett¹ alapelvvé válik majd az is, hogy minden céltudatos kutatásnál elmaradhatatlan kutatási «melléktermékeket» éppúgy fel lehet használni, mint ahogyan azt a modern gyártási technika teszi. Az irodalom multjának kutatója a maga problémáinak megmintázását, plasztikussá faragását nem végezheti el a nélkül, hogy vésője nyomán le ne pattanjon a maradandó tömbről egy csomó kisebb-nagyobb szilánk, kialakulatlan elméleti téma vagy történelmi adat, amelynek külön megmunkálása nem volna érdemes s amely egészen idegen az ő gondolatától. De kár volna ezeket a szilánkokat, amelyek csak az ő relatív szempontjából érdektelenek vagy kiaknázhatatlanok, mint általánosan értéktelen anyagot eldobni. Probléma vagy adat értéke csak egy eljövendő

¹ Az irodalomtudományra vonatkozó kollaborációs terv most van kialakulóban s remélhetőleg rövidesen a nemzetközi fórumok elé kerül.

új beállításban vagy összefüggésben derülhet ki s ha a melléktermékként fönmaradó apró vagy jelentékeny adatokat és problémákat *az őket megillető helyen közszemlére tesszük*, megvan a lehetősége annak, hogy azt, ami belőlük egyáltalán felhasználható, értékesíteni is fogják.¹

Irodalomtudósok sokszor kerülnek abba a helyzetbe, hogy ilyen nyers vagy félig kész anyagot bocsáthatnának a történetírás rendelkezésére. Egészen feldolgozni őket két szempontból is kár lenne. Az irodalomkutatótól aránytalanul több időt von el a sok apró szál végére való menés, mint amennyit saját célkitűzése megengedne. De másfelől sokkal könnyebb a föltárt és közszemlére állított adatok felismerése és értékelése a hivatásos historikusoknak, akik — érdeklődésük tárgya szerint — rövidesen meg tudják állapítani, hogy a rendelkezésre bocsátott adatok valóban újak és ha igen, értékesek-e. Ezek mellett a szempontok mellett még egy tendencia vezette a jelen sorok íróját, amikor ilyen kezdeményezésre vállalkozott. Ha lesz is az adatok között hamis gyöngy, a francia-magyar kapcsolatok összefüggésében az adatok összeségének mindenképpen meglesz a szellemtörténeti jelentősége.

Az előbb azt mondtuk, hogy sokszor ott kerül utunkba történelmi anyag, ahol legkevésbé várjuk. Hol keresne kevésbé történeti eredetiséget, egyéni forráskutatói munkát a közvélemény, mint Jókai regényeiben? Jókairól elterjedt közfelfogás, hogy a realitások talajáról a levegőbe dobbanó, szárnyas fantáziája van, amely a magas égből elrajzolt optikával adja vissza a földi életet és regényes önkénybe fúlasztja a históriát. Nem foglalkozunk itt részletesen ezzel az állítással, amelyet más helyen, pontos adatok alapján, igyekeztünk megcáfolni.² Legyen elég csak annyi, hogy Jókai és első felesége garmadaszámra rendelték meg vagy szerezték be megbízottaik útján a memoárokat; hogy Jókainé Laborfalvi Róza a francia történelmi életrajzok, anekdoták, levelezések,

¹ V. ö. a Debreceni Szemle *Hungarica* c. állandó rovatát is.

² L. *Jókai Mór és egy francia anekdotakincs.* (Irodalomtörténet, 1927.)

szenvedélyes gyűjtője volt és hogy Jókainak nincsen olyan, csak félig-meddig történelmi vonatkozású munkája, amelynek forrásai ne térnének el meglepő módon a közkézen forgó, banális forrásmunkáktól. Forráskritika alig van Jókainál; neki a kútfő csak arra jó, amire a középkori énekmondónak, a trouvèrennek vagy a jongleurnek: hogy epikus vagy — ha úgy tetszik — *irodalmi hitelt* biztosítson annak, amit elbeszél. De forráskutatást többet észlelünk regényei mögött, mint sok hivatásos történelmi munka hátterében.

Fráter Györgyről szóló regényének anyaggyűjtésében Szerémi és a szokott források mellett meglepetésül. «tromful» tartogatja egy «fölfedezését» és alig rejtett büszkeséggel állapítja meg azt a «különös» tényt, hogy Horváth Mihály nem ismeri az ő Martinuzziról szóló leletét. De adjuk át neki a szót, annál is inkább, mert a költő hosszú és a szokástól eltérőleg a szöveg közepébe, nagy betűkkel szedett «jegyzet»-ének hangjában benn rezeg a dilettáns tudós boldog elégedettsége. A regény I. kötetének 140 k. lapján ezeket olvassuk:

«Jegyzet. 1715-ben jelent meg Párizsban Bechet¹ Augustintól, az useri² templom³ kanonokjától írva egy nevezetes monografia e cím alatt: *Histoire du ministere, du cardinal Martinusius, archevêque de Strigonic, Primat et Regent du Royaume de Hongrie etc. Dédie*⁴ A.⁵ S. A. S. *Monsieur*⁶ le Prince RAGOTSKY.⁷ *Avec Approbation et Privilege du Roy.* Martinuzzi bibornok, esztergomi érsek, primás és Magyarország kormányzójának története. Felajánlva ő fenségé

¹ Helyesen: *Béchet*. Az *Augustin* név nem szerepel az ajánlás végén, ahonnan a szerző nevét ismerjük s ahol az aláírás így hangzik: «A. BECHET, Chanoine de l'Eglise d'Uzez.»

² Helyesen: *uzès*-i (XVII. századbeli helyesírás szerint, amint szövegünkben olvassuk: *usez*-i).

³ Helyesen: egyház.

⁴ Olvasd: *Dédié*.

⁵ Az első *A* (prepozíció) után nem kell pont.

⁶ *Monseigneur*.

⁷ Itt az eredeti címben a következő sort találjuk: *Prince Souverain de Transilvanie*. Majd egy ótestamentomi motlót: *Fons par-*

Rákóczy fejedelemnek. A király helybenhagyásával és szabadalmával. A szabadalom 1715 márciusban kelt, tehát még XIV. Lajos által lett helybenhagyva, ki azon év őszén halt meg. A mű kiadója Jean Geoffroy Nyon.¹

Ez a munka a leghitelesebb adatokból van összeállítva s rendkívül érdekes részleteket tartalmaz Martinuzzi életéről, melyek több helyen értelmes helyreigazítással szolgálnak. Különös, hogy nagy történetírónknak, Horváth Mihálynak erről a nevezetes monografiáról nem volt tudomása fráter György monografiájának megírásakor. Ebben az mondatik, hogy a budai pálos kolostor főnöke fráter Györgyöt Lengyelországban a krakkói kerületben levő czensztochovoi zárda főnökévé, priorává nevezte ki. Ellenben Bechet így adja elő ez eseményt:

«Ses grands talents le firent considerer avec distinction dans son Ordre, Sa Reputacion y devint si grande, que l'Abbé du fameux Monastere de Censtocconiano en Pologne étant

---

vous qui crevit in fluvium, et in lucem, solemque converus est, et in aquas multas redundavit. Ester. 10. 7., — célzással Martinuzzi pályájára, amely egyszerű, alacsony sorsból ívelt föl a hatalom magasságaira. A címlap ezután így folytatódik: A PARIS, || Chez JEAN-GEOFFROY NYON, || au coin de || la rue Guenegaud, au Nom de Jesus. || M. DCC. XV. || AVEC PRIVILEGE DV ROY, ET APPROBATION.

¹ Béchet munkája megvan a párisi Bibliothèque Nationale-on kívül a debreceni ref. Kollégium könyvtárában (a Jókainál is leírt Nyon-féle kiadás). Előbbi tulajdonosai közül kettő jegyezte bele a nevét: az első «Emer. Domokos, Göttingæ, 1774», aki a könyv végére ezt írta: «prl. ad d. 6. Aug. 1778.», utána ceruzával ezt az évszámot: «1794». a hátulsó fedőlap belső oldalára pedig ugyancsak ceruzával a bíboros gyilkosainak nevét: «Pallavicini. Antonio Ferraro. Monino. Scaramoucia. Piacentino.» A másik tulajdonos beírása a címlappal szemben: «Lugossy 5627.» A budapesti egyetemi könyvtár példányának címlapja kissé más beosztású s ugyanazon évszám mellett más kiadó van feltüntetve: «Par la Compagnie des Libraires associez»; az évszám után pedig ez következik: «Avec Approbation et Privilege du Roy». A mottó a címlap hátulsó oldalára került. Bejegyzés nincs. Valószínű, hogy Franciaországban, Németországban s a vidéki könyvtárakban még több példányát lehetne megtalálni.

décédé,¹ quoique dans un autre Royaume, et une Province éloignée, les Religieux s'étant assemblez en Chapitre general² pour s'élire un autre Superieur, ils jetterent les yeux sur George, et d'une voix le choisirent pour leur Abbé.»

(Itt következik a francia idézet magyar fordítása, amit helyszűke miatt mellőzzünk. Ezután így folytatja Jókai:)

Tehát a lengyel szerzetesek választották meg és pedig apátúrrá, nem pedig a budai zárda nevezte ki perjellé Czen-sztochovoba. Ez a hirhedett s királyilag dotált kolostor nem is lehetett filiája a budakeszi szerény zárdának, melynek épülete ma is fennáll, mint egy sváb tehenész gazdasági tanyája.³

S amit Bechet ír továbbit Martinuzziról, az ismét ez adat hitelességét erősíti meg.» (Ezután majdnem egész oldalt betöltő francia idézet, illetve annak magyar fordítása következik, amelyet minden érdeklődő elolvashat Jókai könnyen hozzáférhető regényének 142. lapján.)

Később is többször hivatkozik a magyar szerző kedvenc francia forrására, így különösen akkor, amikor János király fiának eredeti nevéről *Istvánt* említi; Béchet t. i. mindenütt *Étienne*-ről beszél; a *János* nevet szerinte Szolimán parancsára vette föl a kis fejedelem, mert Szolimán akart általa régi szövetségére és barátjára emlékezni.⁴

Jókai *Fráter György*éhez Béchet munkája nem volt okvetlenül szükséges; az, amit belőle merit, nem ér föl a ma-

¹ Szövegünk szerint: *décédé*.

² Szövegünk szerint: *général*.

³ Béchet és Jókai nem tudják, hogy a pálosrend, magyarországi szerzet létére, igenis fennhatóságot gyakorolt a külföldi pálos klastromok fölött.

⁴ L. Béchet, 118. és 185. l.: «il vouloit qu'il quittât le nom d'Etienne et prit celui de Jean». Egyéb részletek, amelyeket Jókai bevallottan Béchet-től vett át: Ibrahim nagyvezér kivégeztetésének körülményei (*Fráter György*, II. k. 131. l.), a török csele Fogaras bevételére (II. 251.); egy Vitelli-anekdóta (II. 266.); Izabella pompás és művelt erdélyi udvarának leírása (II. 274.); a verestoronyi csata részletei (II. 296., még a «Quendi» név is szerepel!); Olimán basa multja (II. 314., «Uloman le Persan», a hittagadó, Szolimán kedvence) stb.

gyar kútfők adataival. De most, e helyütt nem Jókai forrásai érdekelnek bennünket. Jókait csak arra használtuk, hogy Béchet-t bemutassuk, aki több szempontból megérdemli figyelmünket.

Uzès-i¹ kanonok, aki XIV. Lajos uralkodásának és hanyatlásának legvégén könyvet ír Martinusiusról és ezt a könyvet a francia fővárosban tartózkodó, száműzött Rákócinak ajánlja. Kettős szálon fűződik Magyarországhoz: Fráter György és a fejedelem révén. Munkájának megírására alkalmat valószínűleg az a kiváló úr adott, akiről az előszó megemlékezik s akinek «a vallás és a polgári élet kötelességei után nincs kellemesebb foglalatossága, mint az, amelyet könyvtárában végez: semmit sem mulasztott el, hogy ellássa azt a legjobb könyvekkel, főkép minden nemzetek leghíresebb történetíróival».² A jegyzet szerint ez a kiváló nemes ember «M. le marquis d'Aubais».³ De ne képzeljük Béchet munkáját úgy, hogy a márki könyvtárában önálló kutatásokat végzett s így

¹ Uzès a francia irodalomtörténetben azért vált nevezetessé, hogy a párizsi irodalmi életbe belemerülő Racine-t küldte családjá ide, csöndes, vallásos környezetbe.

² «Si outre la grandeur du sujet, l'exactitude qu'on a gardé mérite quelque attention, l'auteur avouë qu'il la doit à un Gentilhomme recommandable par sa naissance et par son mérite, qui après les devoirs de la Religion et de la vie civile, n'a point de plus agréable occupation que dans sa Bibliotheque: Il n'a rien oublié pour la fournir des meilleurs livres, sur tout des plus fameux Historiens de toutes les nations; mais ce qui lui fait plus d'honneur est qu'il les possède parfaitement, et se fait un plaisir d'en faire part à ses amis; non seulement il a fait cette grace à l'auteur, mais s'interessant à la gloire d'un si grand Ministre, il a bien voulu donner ces avis justes et judicieux sur ce petit Ouvrage, et sur ses lumieres on s'est déterminé de le mettre au jour».

³ Charles de *Boschi*, marquis *d'Aubais* Beauvoisinben született 1686-ban; Béchet művének megjelenésekor tehát mindössze huszonkilenc éves volt. Aubais-i várában halt meg 1777-ben. Híres könyv- és kéziratgyűjtő volt, míg saját művei kevésbé értékesek és mind Béchet munkája után jelentek meg. A földrajz és a történelem összefüggését ő is fontosnak tartotta, mint Béchet, vagy mint Fumée német kiadója; ezért írta meg *Géographie historique* című művét (1761). Egyéb munkái: *Pièces fugitives pour servir à l'his-*

talált rá Martinuzzi történetére. Az előszó folytatásából kiderül, hogy d'Aubais valószínűleg maga beszélt Fráter Györgyről Béchetnek, sőt maga adta kezébe azokat a forrásmunkákat, amelyekből dolgozott; végül ő nézte át az uzési kanonok munkáját s ő adta helyeslését a kis monografia kiadásához.

A kérdés legérdekesebb részét az előszó következő bekezdése intézi el. Felsorolja azokat a munkákat, amelyekből Béchet merített. Ez a rész megérdemli a szószerinti közlést, mert jellemzi az átlagosnál gondosabb francia történetíró rendelkezésére álló eszközöket: «Les Historiens les plus remarquables dont on s'est servi sont, M. de Thou, Histoire de son temps; ¹ *Isthuanfius*, Histoire de Hongrie; ² *Centorio de Hortensi*, de la guerre de Transilvanie; ³ *Sponde*, continuateur de Baronius; *Martin Fumée*, Histoire de Hongrie; *Artus Tomas*, suite de Calcondile; *Florimond de Raimond*, des heresies, etc.» De ezeken a munkákon kívül több más forrást idéz Béchet műve folyamán; a legérdekesebb ezek közül kortársának, Morerinek életrajzi lexikona, amely ellenséges indulattal kezelte hőségét; Andrea Morosini «Velence története», amellyel a császárnak a biboros megöletésében való bűnösségét bizonyítja ⁴ és a tridenti zsinat története, amelyből főképp Martinuzzi biborosi rangra való emelésének részleteit írja ki. ⁵

---

toire de France (1759, három 4-edr. kötet, Léon Ménard-ral együtt); *Généalogie de la maison de Genas* (1713); *Abrégé généalogique de la maison de Narbonne-Pelé*. (L. Gourdon de Genouillac cikkét a «Grande Encyclopédie»-ben.)

¹ *Historia sui temporis* (1604—1617).

² *Regni Hungarici Historia . . . a Nicolao Isthuanffio Pannonio, ejusdem regni pro palatino, et octogenario milite excellentissimo...* (Idézeteinket Istvánfi-Ketteler 1724-iki kiadásból vesszük, amely «Colonia Agrippina»-ban Henricus Rommerskirchennél jelent meg. Debr. Ref. Kollégiumi Könyvtár. I. 132. sz.)

³ A felsorolásban a szöveg kettőspontjait mi helyettesítettük kevésbé zavaró pontosvesszőkkel és a neveket is mi emeltük ki.

⁴ A 463. l. jegyzete: «*Caesaris jussu*. André Morosini, Hist. de Venise».

⁵ «*Fra-Paolo*, Hist. du Conc. de Trente, lib. IV.» (344. l.)

Ascanio Centorio degli Ortenzi XVI. századbéli olasz költő és történétíró. Szülőhelyéről, Rómából száműzve Milanóban telepedett meg s katona lett. Itt került kapcsolatba Castaldóval, akit művében annyit tömjénez. (Egyéb művei: *Amorose rime*, Venezia, 1552; *Discorsi sopra l'arte della guerra*; *Peste di Milano del 1576 e 1577.*) Béchet által idézett magyar vonatkozású munkájának címe a budapesti egyetemi könyvtár értékes példánya (MV. 137. sz.) szerint a következő: COMMENTARII || DELLA GUERRA || DI TRANSILVANIA || DEL SIGNOR ASCANIO CENTORIO || DE GLI HORTENSII. || NE QVALI SI CONTENGONO TVTTE LE COSE, CHE SVCCESSERO NELL' VNGHERIA || DALLA ROTTA DEL RE LODOVICO XII. SINO || ALL' ANNO|| MDLIII. || CON LA TAVOLA DELLE COSE || DEGNE DI MEMORIA. || CON PRIVILEGI. || IN VINEGIA APPRESSO GABRIEL || GIOLITO DE' FERRARI. || MDLXV. — Az ajánlásból, amely Milanóban, 1565 október 4-én kelt és Ottavio Farnese pármai és piacenzai herceghez, valamint Don Consalvo Ferrante di Corduda milanói kormányzóhoz van intézve, megtudjuk, hogy a munka megíratásának indítókai Castaldo kapcsolata Milanóval és Itáliával. Erdély tehát Castaldon keresztül érdekli az olasz historikust. Az ajánlást Castaldo «dicsérete» követi, amelyet az ifjabb Castaldóhoz ír szerzőnk (Ill.^mi Castaldi Elogium D. O. M. etc.). Ezután következnek a szokásos bevezető szonettek, számszerint négy: I. A szerző szonettje Castaldo dicsőítésére, amelyet még hőse életében írt (Sonetto dell' autore in lode del S. Castaldo mentre che egli era in vita). II. Lodovico Dolce hasonló tárgyú verse (Sonetto di messer Lodovico Dolce in lode dell'illustriss. S. Gio. Battista Castaldo), amelyben *Transilvania*, *Lippa* és a többiben legyőzött büszke szittya (*El fiero Scitha fu piu uolte uinto*) szerepelnek. III. Remigio Fiorentino a szerzőt dicsőíti (*Sonetto di M. Remigio Fiorentino*, in lode del Sig. Ascanio Centorio). IV. Lodovico Dolce hasonló tárgyú szonettje (*Sonetto di Messer Lodovico Dolce in lode del Sig. Ascanio Centorio*). A tárgymutató TAVOLA után heiktatott előljáró beszéd (*PROEMIO DELL' AVTORE*) azt is elárulja, hogy szerzőnk adatait szemtanuk

elbeszéléséből vette, különösen egy spanyol lovagnak köszönhet sokat. «Signor Giuliano Carleual, gentil'huomo e Cavaliere Spagnuolo, che in ciascuna cosa delle passate interuiene personalmente, e fece di che successe diligentissima mentione». Centorio munkájának nagy jelentőséget éppen az ad, hogy nem kompilál, hanem emlékiratszerű adatai vannak. Béchet ilyenekkel aligha dicsekedhetik és elbeszélésének adatszerű részleteit Istvánfin kívül elsősorban Castaldo olasz apologistájának köszönheti. Centorio kommentárjait 1569-ben folytatta. Ennek a munkának, amely az egyetemi könyvtár példányában az előbbivel egybe van kötve, címe: LA SECONDA || PARTE || DE' COMMENTARII || delle Guerre, et de' successi più notabili, auuenti così in Europa || come in tutte le parti del mondo dall'anno MDLIII. || fino à tutto il MDLX. || DEL SIGNOR ASCANIO CENTORIO || DE GLI HORTENSII: || CON VNA TAVOLA COPIOSISSIMA DI TUTTE LE COSE || NOTABILI CHE IN ESSA SI CONTENGONO. || CON PRIVILEGI. || IN VINETIA APPRESSO GABRIEL || GIOLITO DI FERRARI. || MDLVIII.

Szerencsére azt is meg lehet állapítani, hogy Centorio munkájára *De Thou* általánosan ismert világtörténelme hívta föl Béchet figyelmét. A szóbanforgó kor magyarországi eseményeit *De Thou* is jórészt Centorio alapján beszéli el; János Zsigmondot ő is Istvánnak nevezi;¹ ő is szól Martinuzzinak a sójvédekre vonatkozó kívánságairól; Szent-László kapja nála is a szent koronát;² s főképp a nevek írásában követi olasz forrását, amire a bonyolultabb nevek közül «Francisco Chendio Ferentio», «Petro Vicchio» s sok más szolgálat csálthatatlan bizonyítékot.³ De ezek az objektív bizonyságok csak akkor volnának nagyon fontosak, ha a világhírű történetíró nem beszélne maga is Centorioról s nem adna kezünkbe szubjektív bizonyítékot. Pedig ő többet is elmond róla, mint amennyit eddig tudunk: «... qui de re omni factus certior, per Gallum quendam, qui in exercitu Castaldi fuerat, deinde

¹ Az 1551. évhez: «*Stephano Joannis F. vocati...*» stb.

² U. azon évhez.

³ U. azon évhez.

ad hostes transfugerat, sic enim scriptum reliquit *Flavius Ascanius Centorius*, qui de bellis Dacicis ex Ferdinandi ipsius, vti scribit, et Castaldi commentarijs, historiam edidit, Sangiacis vicinis et Stephano Moldaviæ regulo mandavit» — és így tovább.¹ Más helyütt is idézi Centorio munkáját,² amelyet joggal tarthat a korra vonatkozó legérdekesebb, ha nem is a legmegbízhatóbb forrásműnek.³

Természetesen De Thou hatása nem merült ki a közvetítésben. Olyan nagy tekintély, hogy Béchet is örömmel használja föl mindannyiszor, ahányszor Centorionál vagy Istvánfinál nem talál közvetlenebb tudomásból származó adatot. Különösen érdekes ebből a szempontból György ifjúságának leírása, kincseinek leltára s a tulajdonnevek egy része, pl. Dalmasium (Dalmas, Dalmen = Almás), Peto, Peteu (Peteu), Marisius (Meriscus), Tomas Varocius (Varocs, míg Centorionál Varoccio) stb.

Béchet másik érdekes forrása szintén francia író műve. *Martin Fumée, sieur de Genillé*, Antoine Fumée, a nagy bíró unokaöccse (1540—1590 körül) írt egy regényt, amelyet Athenagorasnak tulajdonított, de melyet ő maga talált ki (*Du vrai et parfait amour, contenant les Amours honnêtes de Théagène et de Charicle, de Phérécide et de Mélangénie, trad. du grec d'Athénagoras*, Paris 1599); egy értekezést a keresztény egységről (*Traité pour l'union et concorde de ceux qui se disent chrétiens*, 1591) és megírta a magyarországi és erdélyi zavarok történetét, amelynek teljes címe: *Histoire générale des troubles de Hongrie et de Transyl-*

¹ U. azon évhez.

² De Thou és Centorio összefüggésére vonatkozó idézeteink mind De Thou VI. könyvéből valók.

³ De Thou kétszer is megemlékszik Giuliano Carlavál-ról, akiről Centorionál kapcsolatban beszéltünk: «ibi Castaldo ipse cum Juliano Carlavalle in pedes descendit»; majd: «inde Castaldo Viennam Julianum Claravalle (l) mittit, qui de re tota Ferdinandum certiore redderet». Mind a két idézet azt bizonyítja, hogy a spanyol tiszt nagyon közel állt Castaldóhoz, aki legveszedelmesebb hadi vállalkozásaiba magával vitte s legkényesebb diplomáciai misszióját bízta rá.

*vanie, contenant la pitoyable perte et ruine de ces royau-
mes* (Paris, 1592, 8-adr.). Mig Ortenzi munkája inkább az
emlékirathoz áll közel, Fumée egyetemes történelmi össze-
foglalásra gondol; célja nem friss adatok gyűjtése, hanem
a fontos események összeállítása a memória számára. Ada-
tok szempontjából nem lehet eredetinek tekinteni; a Castaldo-
korszakot minden valószínűség szerint éppen Centorio mun-
kája alapján írta meg. Forrásai közül az egyetemi könyvtárban
található német kiadás előszava *Brodaricsot* és *Castaldo
memoárjait* említi meg.¹ Ez a német kiadás (Köln, Lamber-
tus Andree, M. D. XCVI)² sok tekintetben megérdemli a magyar
történelmi kutatás figyelmét. Nemcsak azért, mert újabb bizo-
nyítékot szolgáltat a magyar-török háborúk iránt európa-
szerte megnyilvánuló érdeklődésre s arra a körülményre, hogy
a *francia* történelmi irodalom nagy részt követelt magának
az érdeklődés ébrentartásában, mert a magyar kérdés az ő
legfőbb problémáival, a Habsburg-kérdéssel és a vallási kér-
déssel szorosan összefüggött. Hanem azért is, mert az emlí-
tett 1596-os kölni kiadás elrajzolt, de a helynevek szempont-
jából rendkívül érdekes térképet is közöl s a térképeket az
illető országok leírásával kíséri. A térképek címe: I. TURCICI
IMPERII DESCRIPTIO (a fontosabb magyar városokkal); —
II. POLONIA, LITHANIA, LIVONIA (a fontosabb magyar
és erdélyi városokkal); — III. HVNGARIA, VNGARN; —
IV. MOLDAVIA ET Walachia TRANSALPINA; — V. TRAN-
SYLVANIA. És a címlap hangsúlyozza, hogy a «földrajz a
történelem szeme és világossága»: *Dieweil auch recht und
mit warheit gesagt ist, dass die Geografia sey das Auge
und Liecht der Historia: Denn die vor Augen stellet
und zeigt die Stätte, Berge, Flüss und Orther, davon
die Historia gedenckt und meldet, welches nicht allein*

¹ «... welches Buch (wie er sagt) gezogen ist auss den Memo-
rien oder Gedencksachen Herrn Brodericz, etwan gewesener Cantzler
von Ungerland, und Herrn Baptista Castaldo, der eine zeitlang ein
Kriegsoberster in Sibenbürgen gewesen, und noch anderer» (*An
den Christlichen Leser*).

² Gb. 179. sz.

dienstlich und nützlich, ja nötig ist, zum rechten Verstandt der Historien...» Ennek a földrajzi mellékletnek jelentőségét emeli az a tény is, hogy Béchet egy helyütt mentegetőzik, hogy helyszűke miatt Magyarország geografiáját nem adja; később Erdélyt elég részletesen ismerteti, amire az általános történelmi szokáson kívül Ortenzi mutatható neki példát.¹

Jean de Sponde is francia tudós; fia Inigo de Sponde-nak, Jeanne d'Albret titkárjának. Míg apja meggyőződéses protestáns volt, fia katolikus lett, amikor ura, IV. Henrik politikai tekintetéből áttért. Erre La Rochelle lakosai föllázadtak ellene és lemondatták ott viselt méltóságáról («lieutenant général de la sénéchaussée de La Rochelle»). Nagy nyomorban halt meg Bordeauxban, 1595-ben, harmincnyolc éves korában. Homerost, Hesiodost, Aristoteles Logikáját adta ki (1583, 1591, 1592): összegyűjtötte Despeisses és Pibrac «remonstrances»-ait (1592). Polemikus iratai: *Déclaration des principaux motifs qui induisent le sieur de Sponde à s'unir à l'Église catholique* (Melun, 1594); *Réponse au traité de Th. de Bèze «Des marques essentielles de l'Église»* (Bordeaux, 1595). — *Baronius*, Cesare Baronio bibornok (1538—1607), az egyházi annales atyja, amellyel a magdeburgi protestáns centuriákra akart válaszolni.

Florimond de Rémond (vagy *Raemond*) Agenban született 1540 körül és Bordeauxban halt meg 1602-ben. Előbb Ramus és Beza tanítványa volt; később katolizált s a protestánsok legkíméletlenebb ellensége lett. Itt szóbanforgó munkája: *Histoire de la naissance, progrès et décadence de l'hérésie de ce siècle* (Párizs, 1605, 1610 stb.). Latin fordítása Kölnben jelent meg 1614-ben. Ezt a történelmi szempontból jóformán teljesen értéktelen vitairatot Claude Malingre folytatta (1624).

Andrea Morosini velencei történétíró (1558—1618). Az a munkája, amelyből Béchet merített, Paruta velencei tör-

¹ Martin Fumée nagybátyjának egy Lyonban megjelent munkáját találjuk a budapesti egyetemi könyvtárban: Antonii Fumci Tractatus De eo quod interest De substitutionibus De conjunctionibus (Lugduni, 1536), 102 l. 4-edr. (Ba. 113.)

ténetének folytatása (1615-ig). Béchet a latin eredetiben olvashatta.

Fra Paolo írói és szerzetesi neve *Pietro Sarpin*ak (1552—1623), aki Velence önállóságát védi meg a római centralizálás ellen. A tridenti zsinat történetéről szóló könyve Londonban jelent meg 1619-ben.

Artus Thomas, sieur d'Embry a XVI. század közepén született Párizsban és 1614 körül halt meg. Tőle vette Béchet az alább említendő Ximenez-Martinuzzi párhuzam eszméjét.¹

* * *

¹ Itt említjük meg, hogy Artus Thomas munkájának keresése közben a budapesti egyetemi könyvtárban kezünkbe került Gotardus *Arthus* gazdagon illusztrált pannoniai chronológiája. A címlap szövege a következő: «*Historia Chronologica || Pannoniae: || RES PER HVNGA- || GARIAM ET TRANSYLVANIAM, || iam inde à constitutione Regnorum illorum, vsque || ad inuictiss. Rom. Imp. RODOLPHVM II. Hvn- || gariae Regem Christianum XXXX. et Sereniss. || SIGISMVNDVM Bathorium, Transylvaniæ || Ducem maximè vero hoc diurno || bello gestas; || ICONES ITEM VITASQUE ET VICTO- || rias, Regum, Ducum et procerum, tam Christianorum (quam || Turcicorum, à Ioanne Iac. Boissardo Vesuntino delineatas, || continens. || AD ANNUM VSQUE MDCVIII. CON- || tinuata et deducta, Studio et opere M. Gotardi Arthus Dantiscani. || ADDITA EST TABVLA CHOROGRAPHICA totius Hungariæ noua, effigiationes item topographicae aliæ, in æs artificiose incisæ et in lucem || datæ, per Theodori de Bry relictam vi- || duam et filios hæredes. || FRANCÓFURTI, Anno M. D. CVIII.*» A két fiú (Theodorus et Israel de Bry, Fratres; előszavából megtudjuk, hogy apjuknak régebben megjelent és az eseményeket 1596-ig vezető históriáját akarták folytatni. Ezt az előszót követi két érdekes és művelődéstörténeti szempontból fontos közlemény: Antonius Torquatus Ferrarensis jóslata a török hatalomról (PROGNOSTICON || ANTONII TORQUATI FERRARIEN- || SIS PHILOSOPHI. MEDICI ET ASTROLOGI CLARISS- || simi, cuius Turcæ aduersus se scripti, et ab Vngaris jaectati, in suis Histo- || riarum monumentis ipsimet mentionem fecisse || dicuntur Eius initium tale est . . .); a konstantinápolyi Szófia-templomnál talált «vaticinium» (VATICINIUM TVRCARVM, QVOD ANTE AN- || NOS COMPLVRES CONSTANTINOPO- || li prope templum S. Sophiæ in Turri quadam ruinosa super cortice arboris scriptum repperunt: At nunc Christianis ea qua

Béchet-t a gazdag történelmi könyvtárban kétségkívül magával ragadta a tárgy érdekessége, az anyag gazdagsága, az eszközök hozzáférhetősége. De a mű jellegének kialakulásához még két körülmény volt szükséges: Rákóczi jelen-

sequitur occasione com- || municatum . . .). Az utóbbit könyvünk török és latin párhuzamos szövegben közli, így:

VERBA TVR-	EADEM IN LATINUM
<i>cicae prophe- tiae.</i>	<i>conuersa.</i>
Paris sahoms	Imperator noster
ghelur,	veniet,
Cliaferum	Ethnici principis
memleketi	regnum capiet,
alur	rubrum quoque pomum
Kurulamai	capiet et in suam po-
alur	testatem rediget.
Kapzeiler	quod si in septimum vsque
icdiy	annum (qui denotat 97. an-
Ladech Giaur	num) Christianorum
Keleci eisismsse	gladius non insurexerit
oriki	vsque ad
ylalech.	Duodecimum (qui denotat annum
on larum	12. post 90. estq; annus 1602.
Begligheder	eis dominabitur :
ensiapar	domos ædificabit :
Bagidker	Vineas plantabit :
Babscai baghlar	Hortos sepibus munit :
Ogludkesi	liberos procreabit
olur	post duodecimum
on Kiyl	annum
denszora	ex quo
Histria	rubrum pomum in
non Kelicer	illorum potestatem re-
esikaur	ductum fuerit appa-
ol Turcki	rebit Christianorum gladius,
gheresine	qui Turcam
Thuskure	quoque versum
	in fugam conuertet.

Ezt követi Theodorus de Bry előszava a maga eredeti munkájához, amelyben Boissard rajzai adták meg az indítékot. «Cum superiore anno Ianus Jacobus Boissardus Vesuntinus ad me misisset

léte s ezzel a jutalmazásnak vagy legalább az elismerésnek lehetősége és az a tudat, hogy Martinuzzi rehabilitálásával az ausztriai háznak lehet ártani, tehát XIV. Lajos jellegzetes és természetes francia politikájának szivességet tenni. A két

---

librum Iconum, in quo vitæ aliquot illustrium peregrinorum viro-
rum, regum, et Satraparum continentur; et eo maximè Turcicorum
Principum historia, à sua prima origine vsque ad nostra tempora
succinctè quidem, sed accurate describitur... Scripta que ad me
missa erant, cum suis imaginibus meis impensis aheneis typis ex-
sculpta non solum in lucem emittere volui, verum etiam, vt opus
aliqua adiunctione ornarem, addidi hunc tractatum de rebus Hunga-
ricis, quem à probatissimo autore Germanica lingua conscriptum,
in Iatinum sermonem conuerti curavi, vt cum Boissardianis iconi-
bus simul excuderetur... A kiindulási pont tehát Boissard híres
képeinek kiadása; a szempont — mint azt az előszóból is érezzük — a
töröktörténelem szempontja volt. Theodorus de Bry «Compendium»-á-
nak címe: «HISTORIAE RERVM VNGARICARVM: INTERPRETE
Teucro Annaeo Privato, C. ex Germanico, in Latinum.» Terje-
delme 36 oldal s Magyarország «történetét» a Vizözön utáni 155. év-
től, Bannon-tól, Pannónia névadójától kezdi s 1587-ig vezeti. Meg-
nevezett forrásai: Latzius, Wolf, Bonfinius, Sambucus stb. A 38.
oldaltól kezdődik a Boissard-féle képek sorozata, amely minden
érdeklődést megérdemel. Helyszűke miatt itt a képek felsorolására
szorítkozunk, azzal a megjegyzéssel, hogy minden képet részletes
s ritka adatokban bővelkedő monográfia kísér, amelynek a magyar
helynevekre és személynevekre vonatkozólag is kell jelentőséget
tulajdonítanunk. I. AMVRATHES. — II. RVDOLPHUS II. IMPERA-
TOR. — III. SINAN BASSA. — IV. MATTHIAS ARCHIDVX AVS-
TRIAE. — V. MAXIMILIANVS D. G. ELECTVS REX POLONIAE.
— VI. ILLVSTRISSIMVS *Nicolaus Palfius* BARO DE ORDED. — VII.
ILLVSTRISSIMVS AC GENEROSVS DD. CHRISTOPHORVS, LIBER
BARO à TEVFFENBACH. — VIII. ILLVSTRISSIMVS PRINCEPS
CAROLVS MANSFELDIAE COMES. — IX. ILLVSTRISSIMVS IOAN-
NES MEDICES MAGNI COMES. — X. SERENISSIMVS *Sigismundus*
Transyluaniae, Valaquiae et Moldaviae Princeps, Comes Zaku-
liae; etc. (Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem.) — (XI. Sinan basa
hídverése a Dunán.) — (XII. Két csodás jel Zsigmond tábora fölött:
az üstökös és az óriási sas.) — (XIII. Újabb kép híddal.) — A 15.—290.
lapig új fejezetet találunk, amelynek címe: «Commentarius de bello
Vngarico, in quo ea quæ ab anno 1591. in præsens usque tempus
inter arma per Vngariam acciderunt, breuiter quidem, sed fide bona
et perspicue enarrantur». Ebben a terjedelmes részben foglalnak

körülményt Béchet nemcsak elfogadta, hanem tőle telhetőleg ki is aknáztta. A fejedelemléhez írt ajánlásában¹ nem elégszik meg azzal, hogy Rákóczit, mint magyar embert, legalkalmasabb bírójának és kritikusanak nevezi,² hanem párhuzamot is von közte és Martinuzzi közt, természetesen gondosan ügyelve arra, hogy a párhuzam a halott és az élő nagyember között az utóbbira nézve legyen valamivel kedvezőbb.³ Az a jólétesültségre mutató, őszinte mondatsor, amelyet a francia író Rákóczi jellemének és «megérdemelt népszerűségének» szentel, beszédesen igazolja, hogy a Fejedelemlének a francia társadalomban és a párizsi közvéleményben is tiszteletreméltó híre volt. Viszont nem mulasztja el megdicsérni

---

helyet a következő várak képei: WAITZEN (Vác), HADWAN (Hatvan), ERLA (Eger), DOTIS (Tata), FILLECK (Fülek), RAB (Győr). Boissard könyvére egyébként külön utalás is történik: Murád szultán képéhez nem ír magyarózó szöveget De Bry, hanem Boissardhoz utasítja az olvasót. Leghosszabb és legtartalmasabb Báthori Zsigmond életrajza. A címlapot ugyanezek az arcképek (Szinán basa és Murád szultán kivételével) szegélyezik kicsinyített másolatban: köztük fölül a magyar, alul a császári címer foglal helyet. — A szóbanforgó mű első kiadásának (debreceni Kollégium) címlapját R. Kiss István rövid magyarózó cikkével közölte a *Debreceni Szemle* 1927. évf. januári száma.

¹ A SON ALTESSE || SERENISSIME || MONSEIGNEUR || LE PRINCE || RAGOTSKI || PRINCE SOUVERAIN || DE TRANSILVANIE.

² Hivatkozik arra, hogy Rákóczi a legkülönbözőbb tudományokban kitűnt, de főképp hazája történelmét ismerte kiválóan kora ifjúságától kezdve.

³ A bátorság, az ügyesség, a buzgóság ugyanaz, de Rákóczi több előrelátással kerülte ki ellenségeinek csapdáit.

A Rákóczi—Martinuzzi párhuzamra a párhuzamos életrajzok klasszikus hagyományán kívül az hívhatta föl Béchet figyelmét, hogy már előtte szerepeltették Martinuzzit ilyen párhuzamban és pedig a híres Ximenez bíbornokkal állítottak szembe. Szerzőnk megismétli ezt a párbaállítást és a magyar bíboros pártjára áll (*Préface*). Ximenez még egyszer szerepel nála hőisével kapcsolatban. Amikor Béchet kikel a pártos történetírók ellen, akik Martinuzzit megvetően «a barát» (Monachus, moine) néven emlegetik, rámutat arra, hogy már nem egy barátból lett hatalmas államférfi, hazájának vezető egyénisége, így Ximenezből és Sugarból.

XIV. Lajost, a szerencsétlen fejedelmek pártfogóját sem («protecteur des Rois et des Princes») és egész előadásában az ő ellenségeit, Ferdinándot, sőt V. Károlyt állítja — az e vonatkozásban megérdemelt — ellenszenves megvilágításba. Nem volna igazi francia és XIV. Lajos külpolitikájának igazi híve, ha nem bizonygatná Morosini alapján azt, hogy nemcsak a történet szomorú hőse, Ferdinánd, hanem a franciák nagy ellentéle, V. Károly is személye szerint felelős Martinuzzi meggyilkoltatásáért! Ferdinánd leleplezésére minden eszközt megragad s néha mintha túlmenne a határon;¹ így akkor, amikor János király hű katolicizmusával szemben veszedelmesnek mondja Ferdinánd német tisztjeinek esetleges protestáns meggyőződését. A történet vége pedig nem György halála, hanem Ferdinánd Canossa-járása és a Habsburg-ház hanyatlása, *la Décadence de la Maison d'Autriche*. A francia politikai irodalom Richelieu óta ügyesen játssza ki a felekezeti különbségek ütőkártyáit. Béchet kiemeli Fráter György érdemeit a magyar katolikus egyház megtisztítása és belső megreformálása körül és ezt a részt Jókai is értékesíti.² Béchet a vallásszabadságot biztosító tordai ediktumot elítéli és azt hangoztatja, hogy az evangélikus vallás Martinuzzi életében nem hódíthatott volna tért; forrása erre nézve *Florimond de Raimond*, aki pedig különben kevésbé kedvez a nagy magyar államférfinak. «Le Cardinal pendant sa vie, sous le regne des son pupile le Roy Jean, rompit

¹ Vagy talán Ferdinánd erőszakos gyöngesége és elvtelen fanatizmusa ment túl a határon?!

² II. k. 104. l. «A részrehatatlan francia életíró azt jegyzi fel Fráter Györgyről, hogy első gondja volt megismerni és rendezni a diocesisét, a nép érdekében a szükséges könnyítéseket megszerezni e szerencsétlen korszakban. Megvizsgálta a klérus magaviseletét és tudományát, felköltötte az egyházakban és a világiakban azt az igaz buzgóságot, melytől saját maga lelkesült a valódi evangéliumi erkölcs iránt; de még jobban hatott a példaadásával, mint beszédeivel; minden köteleességét pontosan teljesítve, püspöksége munkáit azzal a buzgalommal, kegyességgel és felvigyázással teljesíté, melyért nem tagadhatták meg tőle a nagy magasztalást még a legkegyetlenebb ellenségei sem.» (Jegyzetben a francia szöveg idevonatkozó mondatai.)

toûjours les desseins de ces heretiques, et maintint la Religion Catholique».¹ Hogy a magyar történelem és Jókai Fráter Györgye minden volt, csak nem türelmetlen a más keresztény felekezetekkel szemben, azt Béchet nem tudja, de nem is volna célszerű tudnia. Hiszen az idézett bekezdés azzal folytatódik, hogy Corvato kapitány prédikáltatta először Luther tanait és *Ferdinánd* katonái terjesztették. És a mohamedán Szolimánnak kellett ráparancsolnia Izabellára,² hogy vessen véget a vallásszakadásnak (!). A királyné az ő parancsára vissza is vonta a tordai ediktumot, de az új rendeletet Béchet szerint nem hajtották végre. Ne felejtjük el, hogy XIV. Lajos, aki Béchet könyvének megírásakor még élt, visszavonta a nantes-i ediktumot!

Béchet politikai állásfoglalását semmi sem világíthatná meg teljesebb és meglepőbb fényvel, mint az a körülmény, hogy Szolimánt nem barbár zsarnoknak, hanem bölcs, értékes és hősi uralkodónak rajzolja, aki a magyarokkal békét akart s csak követeinek letartóztatása miatt kezdett háborús húrokat pengetni. Tudvalevő, hogy ez a nagy uralkodó, «aki kiérdemelte, hogy a legnevezetesebb hősök sorába iktassák», I. Ferenc francia király szövetségese volt és hogy a francia keresztény történetíróknak száz év óta egyik legnehezebb szépítenivalója éppen ez a szövetség. Ezért nem csoda, ha Béchet minden további nélkül elfogadja Fráter György szövetkezését a törökkel. Hiszen Martinuzzi szövetkezése is ugyanabból a szükségességből következett, mint I. Ferencé: V. Károly családjának minden nemzet önállóságát veszélyeztető világuralmából! I. Ferenc példájára maga János király is hivatkozott, amikor mentegetőzni akart. Istvánfi, akinek munkáját Béchet jól ismerte, ezt írja XIII. könyvének végén, ahol Jánost kell elparentálnia: . . . «remque publicam Christianam, cujus firmamentum esse debebat, ab eo barbaris immanibus proditam esse plerique objiciebant: cujus tamen sceleris notam, *ipse exemplo Galliarum Regis Francisci defendere atque diluere solebat*» . . .

¹ Béchet, 461. l.

² Béchet végig *Élizabeth*-nek nevezi.

De ha Béchet nem is olyan tökéletesen «részhajlatlan», mint Jókai gondolja, munkája a maga egészében az igazság diadala a pártszenvedélyektől eltorzított, polémia-jellegű írások fölött. Ebben a diadalban osztozik az a két történetíró, akit Béchet különösen kiemel: a világtörténelmi összefoglalás terén hosszú ideig legfőbb tekintélyül elismert, ragyogó jellemű *De Thou* és az az *Istvánfi*,¹ akit a francia történetíró tisztelettel és bizalommal használ forrásául. Mint értékes szellemtörténeti adalékot iktatjuk ide azt, amit a francia historikus a magyarról mond:

Isthuanfius est d'autant plus digne de foi, que lui et ses pères étoient entierement attachez à la maison d'Autriche; par sa naissance et par son merite. Ferdinand l'avoit honoré d'emplois importans dans les affaires d'Etat et dans les expéditions de la guerre, et Maximilien l'avoit élevé au rang de Conseiller d'Etat et de Vice-Palatin, ou Lieutenant General du Royaume de Hongrie sa patrie, Par ces raisons, il devoit ménager la reputation de ces Princes, et moderer ce qui étoit à la louange de Martinusius, qu'ils avoient fait assassiner; cependant preferant la verité à une politique de Courtisan, qui n'est que trop ordinaire, il a fait l'éloge de ce grand Cardinal, et n'a pû se taire sur l'injustice de sa mort.

Pedig Istvánfi megközelítőleg sem szolgált az egyik legnagyobb magyarnak olyan elégtételt, amelyet megérdemel. Sem ő, sem Szerémi nem rokonszenveznek «György barátal» úgy, mint francia életírója. Martinuzzi tragédiája nem ért

¹ «Istvánfi annyival inkább érdemel hitelt, mert ő és ősei teljesen az Ausztriai Ház pártjához tartoztak; születésénél és érdemeinél fogva Ferdinánd fontos és megtisztelő állásokat bízott rá az államügyekben s a hadjáratokban; Miksa pedig államtanácsosi és hazájának, Magyarországnak nádorhelyettesi, azaz helytartói rangjára emelte. Ez okoknál fogva kímélvnie kellett ezeknek a fejedelmeknek jóhírért s mérsékelnie azt, ami Martinuzzinak vált dicséretére, akit ők megölettek; de mert az igazságot elébe helyezte az udvaronc-politikának, ami pedig nagyon közönséges dolog, megdicsérte a nagy bíborost s nem tudta elhallgatni, hogy halála igazságtalan volt.»

véget halálával: a megnemértés, a pártoskodás, az irigység, a kislátókörség a történelem lapjain tovább üldözte; testét hetven napig hagyták temetetlenül: emléke évszázadokon keresztül védtelenül ki volt szolgáltatva a Ferdinánd-párti vagy «saját-párti» írók fogának. Istvánfit egy ponton joggal hívja tanuságul Béchet: amikor Ferdinánd és Miksa embere, miután kötelességszerűen közölte Ferdinánd mentetetőző nyilatkozatát, hozzáfűzi a «világ» ítéletét, amely ennek dacára elítéli «az árulkodók iránt hiszékeny» királyt. Ez a második szószerinti idézet, amelyet Béchet munkája előtt közölni jónak látott:

Dans son livre XVII. après avoir rapporté tout au long l'Apologie que Ferdinand fit publier, pour colorer la nécessité de l'assassinat de Martinusius, voici le jugement qu'il en fait. «Ilas litteras præterire non fuit consilium, ut quas facti rationes Ferdinandus adferret, quæ eum ad improvisam amplissimi viri mortem impulissent, in aperto forent. Sed nec excusationibus, nec largitione, neque blandimentis obtinere potuit quin vulgus secus judicaret, et iniqua cædes crederetur. Ipseque Ferdinandus Rex, nimis credulitatis accusatoribus facile præstitæ infamiam sustineret».¹

Szerémit a XVIII. század elején nem ismerték; Istvánfi pedig aránylag nagyon keveset beszél a XVI. század magyar tragédiájának nagy protagonistájáról. Béchet körülbelül 500 oldalas szövegének viszont egyedüli hőse Martinuzzi s sok adatot és sok motivációt hord össze, amelyeket Istvánfi

¹ Istvánfi, XVII. könyv. Az első idézet a XII. könyvből van véve és Béchetnél így hangzik: «Cum Joannes Rex, à Ferdinando, et ejus copiis, pulsus, in Poloniam profugisset. Tunc Georgius qui in Cestoconiano (és nem incesto coniano, mint szedve találjuk) Monasterio degebat, in ejus amicitiam et familiaritatem devenit, atque ab eo in Ungariam, ad res explorandas... Et secretiores amicos conveniendos, ac in fide et officio retinendos, repetitis vicibus missus est, pedibusque iter confecit et singularem fidem atque silentium in iis, quæ suarum erant partium, peragendis, declaravit, et exilium inopiamque pie sustentando, eosdem et plures alios, ut Joanni ab

históriájában hiába keresnénk. Már az anyaggyűjtés bonyolultságából is következik tehát, hogy Béchet nem egyszerű fordító vagy kompilátor, hanem kíváncsi és többé-kevésbé gondos történetíró, aki említett főforrásain kívül sok más eszközt fölhasznál.

Határozott, kifejezett *célja*, hogy *rehabilitálja* azt, akit méltatlanul támadtak elfogult historikus-kollégái. De ez az előre elfoglalt álláspont végül mégsem jelenti az igazság megcsorbitását, mert az az érzésünk, hogy a rehabilitáció szabályszerűen sikerült is neki. A XIX. századi magyar történetírás előtti korban, amikor a levéltárak anyaga még nem állt rendelkezésre, ez a francia kanonok találta el legjobban Fráter György igazi képét. Az ő ecsetje alatt lett a megvetett «barát»-ból, a lekicsinyelt «frater Georgius»-ból a «nagy Martinusius», «le Cardinal» és «le Régent». Ő *magyarázta* meg jóformán először a pompás diplomata tekervényes útjait és magasztos furfangjait. Ott, ahol sokan mások hátsógondolataik kalodájába erőszakolták be a hatalmasok még hatalmasabb ellenfelét, ott ő mozogni, tenni, érezni engedte a maga hőségét, s ez önmagában véve is nagy érdem.

A francia monografus abban is különbözik magyar kollégáitól, hogy nem krónikát vagy emlékiratot ír, hanem klasszikus értelemben vett életrajzot. Kevesebb nála az eleven anekdóta, mint például Szerémi György memoárjaiban, hiányzik az «*annales*»-író Istvánfi gondos körültekintése; viszont erősebb a jellemzési, a moralizálási hajlam. Az életrajz olyan, mint a francia klasszikus tragédia Béchet korá-

---

exilio revertenti, obviam cum copiis auxiliisque venirent, auctorem se atque instigatorem præbuit. Sic ut Joannes, si unquam regnum recuperare liceret, ejus tanti in se collati beneficii, uberrima præmia redditorum sæpe polliceretur. Itaque promissorum tenax et memor, sublato è medio Cibaco Varadinum Episcopatum, atque ærarii præfecturam, illi attribuit, ac moriens eum Isabellæ conjugii, et unico quem habebat filio, tutorem reliquit. Sed cum postea magnis rebus gestis floreret, lateque nominis famam et gloriam propagasset, invidia et obtrectatione communi dignitatis malo, nequaquam vitato, funestum vitæ exitum nactus est.»

ban: egy-két főszereplőjének küzdelme, lélektani «esete» az a középpont, amely felé a figyelem legjava irányul. Apológiai célzata miatt több gondot kell fordítania a jellemzésre; innen a sok «*portrait*» és az igazolásra, meggyőzésre: innen a sok *szónoklat*. Míg a kissé hideg és szinte tudományosan száraz Istvánfi ritkán meri megállítani az évek végeláthatatlan útján tovasiető szereplők valamelyikét, hogy egy kissé alaposabban vegye szemügyre,¹ Béchet hősének és egy-két mellékalakjának nemcsak tetteit, hanem szándékait, értékét, jellemét is be akarja mutatni. És ha «arcképeiből» hiányzik is a művészi eredetiség és kerekesség, György, Izabella² és János király portréját³ a műfaj helyes megítélése végett is érdemes megtekintenünk.

Mint a latin auktorok, Béchet is szereti a szónoklatokat, beszédeket, tárgyalásokat szószerint idézni vagy függő beszédben bőven kivonatolni. Ezek az orációk annyival inkább érdekelnek bennünket, mert Istvánfiban nem találjuk meg azokat. Leghosszabb és legjellemzőbb példát szolgáltat erre György tárgyalása Izabellával (Béchet 273—278!), aki-

¹ A «barát» alakja nála alig emelkedik ki a többi, harmadnegyedrangú alakok közül. Jóformán nincs szereplője, akiről készen kapnánk tőle útbaigazító ítéletet.

² Izabelláról élethű képet vázol föl. Jó tulajdonságait elismeri ugyan, de nem feledkezik meg hibáiról: a megbízhatatlanságról és a nagyravágyásról sem (236. k. l.): «pour son repos il eut été à souhaiter qu'elle eût eu plus de solidité et moins d'ambition»...

³ János király portréja is az apológia jegyében íródott meg; hibáit a festő művészi kézzel alakította át fél-erényekké: «Un Roi si sage, si vaillant, et si bon, fut infiniment regretlé de tous ses peuples: il étoit également bien fait de corps et d'esprit, plus porté à la clémence qu'à la severité, même envers ses plus grands ennemis: liberal *jusqu'à ne se rien réserver pour récompenser le mérite, ou l'attachement de ses sujets*: il avoit le cœur droit et magnanime, préférant la gloire à tout; inviolablement attaché à la foi Catholique; enfin ses ennemis ne lui ont pu reprocher que de s'être trop livré à la passion de regner. *désaut qui peut être mis au nombre des vertus morales dans les bons Princes, comme il peut être un vice dans les méchants.*» Az utolsó mondat egészen XIV. Lajos korának felfogását tükrözteti vissza.

nek lelkére akar beszélni s minden érvet felsorakoztat a béke helyreállítására. Érdekesekek még a következő részletek: Laszki Jeromos beszéde a portánál (54 k.); Martinuzzi kérése a királynéhez, hogy ne szolgáltatassa ki a koronát Ferdinándnak (124 k.),¹ beszéde az erdélyi rendekhez (203 k.), csillapító szónoklata a Fehérvár ellen támadó székelyekhez (239 k.) stb. Ide számíthatjuk a királynénak Szolimánhoz intézett *levelét* is. Legérdekesebb talán az a pár szó, amellyel a szultán a «megtérő» Várdait és Perényit ajánlja János kegyelmébe s amelyek Istvánfinál (X. könyv) másképp hangzanak. «... cet Empereur lui dit *ces belles paroles*, qui furent une prédiction veritable: Pouvez-vous faire rien de plus grand que de rendre vos ennemis ingrats; (?) s'ils se rendent indignes du pardon, ils périront par leur ingratitude, et vous triompherez par votre clemence».² Meglátszik, hogy Szolimán a franciák szövetségese; keleti bölcseségének stílja közeli rokonságot tart a XVII. századi francia moralisták józan emberismeretével.

Tanulságai, politikai és erkölcstani fejtegetései mutatnak rá arra a nagy haladásra, amelyet a francia történetírás a XVII. század dráma- és regényirodalmának, moralistáinak és egyházi íróinak köszönhet s amely annyira megkülönbözteti Centorio degli Ortenzi vagy Istvánfi elbeszélésmódjától. A «morális» érdeklődés középpontjában természetesen maga Fráter György áll, akinek komplikált alakját, *politikai jellemét*, s szempontjait rugalmasan cserélgető tevékenységét korábban szokatlan éleslátással magyarázza meg Béchet azzal, hogy mindent a haza és a vallás két fókuszára vezet vissza. Igaz, hogy néha szépít és egyszerűsít valamit a történeti

¹ 79–80. l. — Ezt a részletet megtaláljuk *Bethlen Farkas*nál is (Historia de rebus Transsylvanicis editio secunda . . ., Cibinii, Hochmeister, 1782; — t. I. pag. 163), amin nem szabad csodálkoznunk, hiszen Bethlen könyve Rákóczi legkedvesebb könyvei közé tartozott s ő hívhatta fel rá Béchet figyelmét. Csak az ejtethet gonddalozóba, hogy a forrásait oly szívesen emlegető Béchet munkájában Bethlen Farkasról sehol sem esik szó.

² Ez, valamint több más adat valószínűleg téves.

tényeken, de ezt nem szabad tőle rossz néven vennünk, mert nem hivatott és tanult történetíró és főképp, mert nem művésze a lélekelemzésnek. Martinusius jellemét és tragédiáját a XVII. század valamelyik nagy írója érthette és értethette volna meg teljesen; nem Béchét, hanem Racine, Corneille vagy Fénelon . . .

Szellemtörténeti szempontból legérdekesebbek Béchét művének azok a részletei, amelyek Magyarország speciális viszonyaira vonatkoznak. Ezeket leginkább Centorio szolgáltatta neki, de nem kivétel nélkül. Ilyen részletek: a magyar koronázási jelvények leírása (Béchét 299., Centorio 85.¹); a véres kard körülhordozásának szokása (Béchét 324.), a szent koronához fűződő hit, amely szerint az a király, aki a korona birtokában van (Béchét 77., Cent. 88.²) s a szent korona adományozásának története. (Béchét szerint Stanislas, Centorio szerint Szent László kapja a koronát.) A szokásos földrajzi bevezetést Béchét a rendelkezésére álló hely korlátozott volta miatt elhagyja ugyan; de ha Magyarország ismertetését nem is tartja okvetlenül szükségesnek, *Erdély leírásának* néhány lapot szentel, mint Fumée³ és Centorio⁴ is. Ismerteti Erdély határait (197. kk.), sík részét, amely hosszában-szélességében négy erős napi járót. Erdeiben sok a

¹ «Ornamenti con i quai s'incoronauano i Re di Vngheria, e quai fussero».

² «Fabulosa oppinione della Corona di Vngaria che fosse portata dal cielo à santo Ladislao». — Béchét ezt írja: «Pár szót kell szólnunk erről a titokzatos koronáról, amelyet nem annyira anyagáért becsülnek, — bár aranyból van s gyémántokkal ékes, — mint inkább a miatt a kéz miatt, amelytől a magyarok hitük szerint kapták. A hagyomány szerint az égből hozta egy angyal Szaniszló király koronázásakor, aki szent életével kiérdemelte, hogy azon szentek sorába iktassák, akiknek ünnepét megüli az Egyház. Általános felfogás Magyarországon, hogy amikor a királyi trón üres, az, akinek birtokába kerül a korona, még ha a nép egyszerű gyermeke is, törvényes király s a népek engedelmeskedni tartoznak neki; ezért Visegrád várában őrzik, amelynek kormányzása a legelőkelőbb főurakra van bízva».

³ Id. német kiadás, 18. l.

⁴ «Descrittione della Prouincia di Transiluania» (70. l. kk.).

szarvas, a dámvad, a bivaly, a vadló; hegyeiben gazdag arany-, ezüst és más fémtelpek vannak s sóval Erdély látja el a szomszéd országokat. Szép hajózható folyói közül a szerző megemlíti a Marost («Merisk»), amely az országot közepén szeli át s délről északra folyik (!); az Oltot (Alaut), amely az ország keleti, a Sajót (Saïo) és a Köröst (Kérez), mely nyugati részét öntözi. Ezek a folyók Felső-Magyarország felől ömlenek a Dunába (!). Halaikon kívül Béchet nem mulasztja el megemlíteni *Bonfinius alapján* a folyók vizének aranyszemcséit, amelyek néha fél fontot is nyomnak. Ezt a gazdag országot három nép lakja: a szászok, akik Nagy Károlytól megveretve ide vándoroltak ki és a hegyekbe üzték az őslakókat, a székelyeket («on les appelle Sekels, ou Sicules»)⁵ Erdély más részében a «raēnstat»-iak («ceux de Raēnstat») laknak (az oláhok?), akik egykor Thráciából vándoroltak be ebbe a gazdag és boldog tartományba. Az egész ország 15 grófságra («quinze Comtés») van felosztva, nem számítva a székelyek és szászok autonóm területeit. *Nincs a világon gazdagabb, népesebb ország és sehol sincsenek nagyobb és szebb városok.*² Az ország szívében vannak a fővárosok: Albe-Julie (Gyulafehérvár), Veissembourg (ugyanaz) és Altemberg (Abrudbánya); Magyarország felé: Bistria vagy Nofen (Beszterce!), Vassorel (Vásárhely), Samos (Szamosujvár), Wiward (Ujvár), Colosward vagy Clausembourg (Kolozsvár), Uniad (Vajdahunyad), Offembourg (Offenbánya) s sok más. Oláhország és Moldva felé: Millembac (Szászsebes), Agnet-

¹ Ugyanezt a mesét találjuk meg Centoriónál is (71. l.), míg Istváni határozottan megcáfolja és elmondja a szászok betelepítésének valóságos történetét: «non quidem, ut nonnulli perperam in literas retulére, à Carolo Magno Imperatore Romanorum (neque enim Carolus magnus unquam in Pannonia seu Dacia bellum gessisse idoneis testibus comprobari potest) sed à Geysa rege, divi Ladislai fratre, ante quadringentos et ampliùs annos eò deductis: prout earum urbium vetusta. quæ extant, diplomata testantur» (XIII. könyv, 1583. évről).

² «Il n'est point de país au monde si abondant en toutes sortes de biens, il n'en est point aussi de plus peuplé, et où l'on ait bâti de plus grandes et belles villes» (200. l.).

zin (Enyed), Segesbourg vagy Segesward (Segesvár), Hermentat (Szeben), Cronstat (Brassó), Newmark (Vásárhely) stb. Végül az országot magas hegységek veszik körül, amelyet csak keskeny szorosokon át lehet megközelíteni. Milyen creje lehet ennek az országnak! . . . A sok földrajzi tévedés dacára is jól esik olvasnunk Rákóczi országának ezt a dicséretét a neki udvarló francia szerző könyvéből.

Nincs szükség rá, hogy Béchet és Istvánfi összefüggését, amelyre bizonyítékunk van, rendszeres párhuzammal kísérik végig. Egy két jellemző, apró részlet eleget fog mondani. A mohácsi csata után, mondja a két szerző, a királyi kastélyt megkímélte Szolimán, de elvitte belőle Apolló és Herkules szobrát¹ s Konstantinápolyba vitette őket. Habordánszki párbaját, sikertelen diplomáciai küldetését és János király ellen tervezett merényletét is csak Istvánfinál találhatta meg Béchet.² A kétszínű esztergomi érsek, Várdai Pál Szolimánt kéri meg, hogy eszközölje ki számára János király bocsálatát: ezt a különös helyzetet is Istvánfi nyomán színezi ki a francia szerző.

Ezzel szemben a Béchet III. könyvének második részében tárgyalt események Istvánfinál jóformán teljesen hiányzanak: a királyné és Martinuzzi erdélyi versengését ő nem is ismerhette részletesen. Viszont a Castaldo embereinek elbeszélésére támaszkodó Centorio sem bírhatott a Castaldo-korszakot megelőző és előidéző erdélyi pártviszályokról pontos tudomással, bár tőle sok korábbi adatot is vett át Béchet. Innen valók Béchet művének érdekesebb és önállónak látszó részletei közül: Fráter György származásának, ifjúkorának és lengyelországi tartózkodásának említése;³ a Dóczi János tragikus sorsának elbeszélése;⁴ természetesen Castaldo kül-

¹ Béchet még Dianáét teszi hozzá (31. l.). V. ö. Istv. VIII. könyv.

² Jókai viszont csak Béchet-ből ismeri; Istvánfit, úgy látszik, nem is olvasta.

³ Centorio, 24. l. kk. — De az olasz nem említi a Martinuzzi életében fordulópontokat jelentő helyek neveit (Kamizácz, Czensztochova stb.), amelyeket pedig Béchetnél megtalálunk.

⁴ Centorio, 19—22. l

detésének pontos és kimerítő tárgyalása;¹ a Fráter György halálát megelőző haljóslatú események és a gyilkosság részletei,² valamint (és ez annál érdekesebb, mert Centorio könyvének Castaldo javára irányuló célzatához nem nagyon illik!); annak a ténynek megállapítása, hogy mindazok, akik a barát meggyilkolásában résztvettek, hamar és természetellenes halállal haltak meg;³ a János király fiának adott István név;⁴ a bíboros halála után leltározott «kincseinek» jegyzéke⁵ stb.

¹ Centorio, 59. l. kk. (lásd a «Tavola» megfelelő részét); Béchet, 279. kk.

² De György halálának elbeszélésében elsősorban mégis De Thou id. művét követte szerzőnk (l. a 405. l. jegyzetét).

³ Centorio: «Crudel fine di tutti coloro che si trouarono alla morte di Frate Giorgio» (147. l.). V. ö. Béchet, 408. l. «Peu de temps après le Secrétaire Ferraro, par un jugement du Cardinal de Trente, fut condamné à être pendu, et fut executé à Alexandrie, lieu de sa naissance. Monino fut décapité à saint Germain en Piémont; Scaramoucia écartelé en Provence. Le Chevalier Piacentino, après avoir eu dans une querelle cette main coupée, dont il avoit frappé le Cardinal, dans une chasse, fut éventré par un Sanglier, sous les yeux de Ferdinand même: cette mort, quoique moins honteuse, ne fut pas moins funeste. Enfin le Marquis Palavicin étant tombé entre les mains des Turcs, fut conduit à Bude chargé de chaînes; le Bacha lui reprochant la mort du Cardinal, lui fit souffrir une captivité plus cruelle que la mort même».

⁴ Béchet, 185. l. és Centorio, 24., 36. ll. — Béchet említi, hogy Buda elfoglalásakor azért is akarta látni Szolimán János király fiát, mert ellenségei szerint ez a királyfi leány volt.

⁵ Centorio 149. stb. — Béchet kevesli a talált kincseket és ezt a tényt bizonyítéknak tekinti Fráter György becsületessége és önzetlensége mellett: «Cet inventaire fait dans tous les lieux où le Cardinal avoit des effets, se monta à 2673. marcs en lingots d'or, 4793. marcs d'argent, 1000. médailles d'or de Lisimacus, du poids de trois ducats chacune, plusieurs vases de vermeil, des chaînes d'or, des pierres précieuses, des bales de peaux de martes zebelines, de tentures de tapisseries, et d'habits fort riches. On trouva sur tout ses écuries bien fournies et ses harras nombreux. A felsorolás rendjére nézve v. ö. Bethlen Farkas id. m. 511—13. l. De a számok nem egyeznek.) Cependant les plus passionnez à nuire à sa réputation, ne font monter ces richesses, amassées depuis tant d'années, qu'à deux cens

Béchet néha egészen közlelről követi Centoriót. Így akkor, amikor a rácokról nyilatkozik: «Les Ratiens, qui se mettent à la solde de ceux qui les payent mieux» (328. l.), ami Centorionál így hangzik: «Rhatiani seruono a chi gli paga» (72. l.). De ha nem is került volna elő Centorio degli Ortenzi munkája, Béchet tulajdonneveiből árra kellene következtetnünk, hogy sokszor olaszos nevek lebegtek előtte (Gotardo, Ravaio, Serpierre *Vichi* stb.). De Centorio olasz elnevezéseit (l. Függelék) kiegészíti, elrontja, keresztezi Fumée franciás rendszere, amelyet Istvánfi latin nevei is támogattak: hiszen gyakran a latin formák megrövidítéséből nyerték a francia alakokat (Vardan, Peren, Maillat). Az *-a* vagy *-ia* végződésnek Béchetnél sokszor szabályszerű francia *-e* («néma *e*») felel meg: Sépuse (Scepusia, Sepusia), Doce (olasz szövegünk szerint Docia = Dóczy), Bornemisse (Bornemissa). Néhol a magyarhoz közelálló formák maradtak meg (*Quendi Ferens*), másutt német közvetítést lehet feltételeznünk (*Peter Peren*). Végül néhány zavaros személynév egész nyelvészeti apparátust igényel, így: *Serpierre Vichi* (Cserepovics) vagy Centorio *Francesco Quendi Ferenzo*-ja¹ A tulajdonnevek kétségbevonhatatlan bizonytságot tesznek Béchet és Centorio kapcsolatáról, így különösen két vár neve (*Branchik*: ol. Branchicco; *Dalmen*: ol. Dalmas, amelyek Istvánfinál nem szerepelnek, *Rocandolph*: ol. Roccandolfo, Roggendorf megfelelője, stb.²

---

cinquante mille ducats : somme qui n'excedoit pas une année de ses revenus» . . . «Il est vrai que Castaldo fut justement soupçonné d'en avoir détourné, d'intelligence avec Diégo Velez». (Béchet, 422—23. l.). Érdekes Béchet beállításában Martinuzzi és Castaldo tárgyalásának a sójövédékre vonatkozó része. A só jövedelmét Fráter György magának kérte, de Castaldo udvarias formában kitért ez elől a kérés elől. — Centorio természetesen Fráter György ellenségeivel fűj egy követ, amikor kapzsinak, telhetetlennek, fősvénynek mutatja («la gran sete della sua avaritia», «il dannoso suo desiderio di havere», 82. l.). A sójövédék ügye *Fumée* munkájából való.

¹ L. Személy és helynévjegyzékünket.

² Centorio könyvében sok az eredeti adat. Így megemlékszik arról az ősi szokásról, amely a tordai házastársaknak megengedi,

Centorio, Fumée, De Thou szolgáltatták Béchet művének a magyar kutatás szempontjából értékes adatait. Többi forrásai kisebb jelentőségűek vagy pláne értéktelenek (Florimond de Rémond). Kivételt csak azokkal az adatokkal kell tennünk, amelyek Castaldo és Ferdinánd perére vonatkoznak. A pápa elítélte Ferdinándot s csak politikai tekintetéből mentette végül fel, de olyan megszorítással, amely egyenértékű volt az elítéléssel. A nagy perben Castaldo pártja csak két tanut tudott állítani; a bíboros két titkárát, *Émeric-et Adam-ot*; azok közül is az egyik elfogult volt, mert ura sikkasztás miatt elbocsátotta. Fráter György «naplóját» (*Journal*), amelyet asztalán találtak s amelybe naponta tett bejegyzéseket, sem lehetett fölhasználni ellene. Végül a «gyulafehérvári fővikárius» (le grand vicaire de Veissembourg) és sokan mások a pápához küldött okmányokkal igazolták az áldozat becsületességét.

Béchet előnye a többi történetíróval szemben az is, hogy mindegyik pártból vannak forrásai és hogy általában több forrásból meríti bőven buzgó tudományát. Nádasdi menekülését illetőleg például három különféle verziót mond el.¹ És jóllehet forrásmunkáinak jórésze Ferdinánd-, illetőleg Castaldo-párti, éppen adataik nagyobb száma miatt könnyen alkothat véleményt az események és a jellemek valódi összefüggéséről. Nincs szüksége Martinuzzi-párti forrásra ahhoz, hogy Centorio és társai ellenmondásaiból, nem kommentált adataiból Fráter György igazát kerekítse ki. Ha semmi oka se lenne a nagy magyar államférfi felmagasztalására, akkor is rákényszerítette volna erre az útra az igazságnak a sok hamisság szövedékéből diadalmasan kibontakozó Ariadnefonala.²

---

hogy megöljék életük párját, ha házasságtörésen kapják. «Usanza antica di Torda che'l marito ritrouando la moglie in Adulterio pò ucciderla, e così la moglie il marito» (169. l.).

¹ 74—75. l.

² Kedves kötelességet teljesítek, amikor köszönetet mondok R. Kiss István és Huss Richárd professzor uraknak, akik különösen a hely- és személynevek megállapításában voltak segítségemre.

Összegezzünk. I. 1715-ben Béchet uzès-i kanonok d'Aubais márki buzdítására s az ő gazdag könyvtárának és értékes tanácsainak igénybevételével megírja Martinuzzi életét. II. Művének megírására a következő okok buzdíthatták: 1. Martinuzzi és Rákóczi sorsa között párhuzamosságot, összefüggést látott és művét Rákóczinak akarta ajánlani. 2. Bár XIV. Lajos ekkorra már kibékült az ausztriai uralkodóházzal, egész életének politikai irányzata Habsburg-ellenes volt. V. Károly császár és Ferdinánd király bűnének feltárása jó szolgálatot tehetett a francia politikának s az ő áldozatuk megvédelmzése hasznos munka volt. 3. Béchet egyháztörténeti forrásai szerint Martinuzzi a katolikus egyház védőjének tűnt fel. 4. A klasszikus francia irodalom ismerőjét irodalmi szempontból és emberi szempontból éppúgy vonzotta Fráter György fenséges tragédiája, mint az igazságszerető embert a pártszempontból befeketített igazság helyreállítása. III. Forrásai: Istvánfi, Centorio degli Orteni (Ferdinánd-pártiak), Martin Fumée és De Thou (pártatlanok) a politikai, Fra-Paolo, Sponde és mások az egyházi vonatkozások tárgyalásában. Lehet, hogy Bethlen Farkas művét is használta. Forrásai közül legtöbb *új adattal* a Castaldohoz közelálló Centorio munkája szolgált. IV. Béchet művének nem a személyes kutatás eredetisége ad értéket, hanem a sok adatra támaszkodó, magasabb szempontokat értékesítő összefoglalás, amelynek révén a francia kanonoknak köszönhetjük Fráter György első kerek és méltányos életrajzát. V. Béchet munkája és forrásmunkáinak nagyobb része magyar könyvtárakban megvan és a behatóbb kutatás rendelkezésére áll.

HANKISS JÁNOS.

Függelék.

Helynevek:

Agnetzin (Cent. Egneth, Eniedino; Fum. *Agnethin*, De Thou:

Agnaterium, Agnatetium, Egneth, al. Engetin) = Enyed.

Agria = Eger.

Alaut (Cent. Alto) = Olt.

Albe-Royale (lat. Alba-Regia) = Székesfehérvár.

- Albe-Julie* (lat. Alba-Julia) = Gyulafehérvár.
Altemberg (Cent. Altaburgo, Fum. *Altembourg*) = Abrudbánya?
Beczkerék (Cent. Bechereche, De Thou: Beccereca, Bekereck) =
 = Beeskerek.
Bistria (Fum. német térkép: Bistricia, Besztercze) = Beszterce.
Branchik (Bethlen F.: Braniscia, Cent. *Branchicco*) = Branyicska.
Cestoconiano (olasz forma: CH > C, O végzet) = Czensztochova.
Chep, Ile de. (Istv. Insula Cepellia, Cent. *Isola di Cheppe*) = Csepel-
 sziget.
Clausembourg = Kolozsvár.
*Colosward*¹ (Fum. német térkép: Colosuar) = Kolozsvár.
*Comard*² (Cent. *Comaro*, Istv. Comaronium) = Komárom.
Cronstat (Cent. La Corona, Cronenstat; Fum. térkép: Corona, Brasso-
 via) = Brassó.
Dalmen (Cent. *Dalmas*) = Almás (t. i. château d'*Almas*).
Debrézen (Cent. *Debrezen*, Istv. Debrecinum) = Debrecen.
Déve (Cent. *Deua*) = Déva.
Fogarai, Fogaray (Istv. Fogaras, Cent. Fogara, De Thou: Fogata,
 Fogara) = Fogaras.
Hermenstat (Cent. *Hermenstat*, Zibinio) = Szeben.
Kérez (Cent. Cheres, De Thou: *Keres*) = Körös.
Lipe (Istv., Cent. Lippa) = Lippa.
Mégyeát (Istv. Megiessum) = Medgyes.
Merisk (Cent. Marosso, De Thou: Marisius) = Maros.
Millembac (Istv. Sebessum, Cent. *Sassebesse!*, De Thou: Saxabes-
 sum, Fum. *Millembach*) = Szászsebes.
Milliare (az a helység, amely mellett Martinuzzi fivére elesett) =
 =
 ?
Namiezas = Kamizác.
Newmark (Fumée német térkép: Neumarck, Wasserhely h.) =
 = Vásárhely.
Nofen (helyesen *Noßen*; lat. Villa Nosia) = Beszterce.
Offembourg = Offenbánya (Aranyosbánya).
Porte des Juifs = Zsidókapu, Szombatkapu (Budán).

¹ Az *-ard* *D*-je francia hozzátoldás, mert a franciában sokkal gyakoribb az *-ard* végződés, mint az *-ar*. Ezt a jelenséget a közönséges főneveknél is sokszor megállapították. A francia *-ARD* képző gyakran helyettesített más képzőket és különösen idegenből kölcsönzött szók hasonló végződéseit, pl. *-AR*-t: orosz bojar: fr. boyard; magyar huszár: Hussard; portugál bezuar: bézoard; spanyol millar: milliard stb. (V. ö. Nyrop: Grammaire historique de la langue française, III. k. 167. l.)

² L. az előbbi jegyzetet.

Possion = Pozsony.

Raënstat = ?

Ratiens = rácok.

Saio = Sajó.

Salmos (Cent. Solimos) = Sólymos.

Salone = ?

Samós = Szamosújvár.

Sannar (Istv. Samaria, Cent. Samara¹) = Szamárdi (Csallóköz).

Scardona = Szkardó.

Sébes (Cent. *Sebesso*) = Sebes-Körös.

Segesbourg,² *Segesward* (Cent. Seghuesuar; Fum. német térkép:

Seespurg, *Seguesuar*) = Segesvár.

Sekels, *Sicules* = székelyek.

Sennat (Istv. Chanadum, Cent. *Senat*, 48. és 103. lap.) = Csanád.

Sépuse (Istv. Scepusia, Cent. «Giovanni Scepusio Vaivoda»!) =
= Szepesség.

Temesward (Cent. Themesuarre, Temisuar) = Temesvár.

Uniad (Fum. *Huniad*) = Hunyad.

Varadin = Várad.

Vassorel (Istv. Vasarhelum, Cent. *Vasrael*, *Vasrahel*) = Vásárhely.

Veissembourg = Gyulafehérvár.

Visgrad (Istv. Vissegradum) = Visegrád.

Winitz (Cent. Vinse, Binse, Alvinze, Istv. Alvincium) = Alvinc.

Wiward (Cent. Viuar, *Vuiuar*; Istv.—Ketteler XLII., 1663. évnél
Érsekújvárról: «*Vivarinum*, germanicé Newhäusel, hungarice
Vywar) = Szamosújvár.

Zolnoc (Istv. Solnocium, Cent. Zalnoch) = Szolnok.

Személynevek.

Bachi, Pierre (Cent. *Pietro Viccio*; Istv. *Petrus* Palcianus és Benedictus *Bacius*; tehát szövegünk két különböző személy nevét kontaminálja) = Bácsi (helyesen: Pálcsi) Péter.

Banco, Paul (Cent. *Banco Paulo*,³ Istv., De Thou: Bancus) =
= Bankó Pál.

Batian, Urbain (Cent. *Vrbano Baciano*, *Batiano*; Fumée *Urbain Batian*; Istv. Battianus) = Batthyány Orbán.

¹ Az olaszban az *-ara* végződés volt természetesebb Mortara, Novara stb. analógiájára.

² A hasonló hangzású, de a francia-olasznak nehéz Schässburg helyett.

³ A kellően meg nem értett két név az eredeti, magyar sorrendben maradt. V. ö. a franciában ma is általános *Bethlem-Gabor*-t, a mi névsorunkban *Quendi-Ferens*-et.

- Batori*, André (Cent. Battore; Istv. Bathorius) = Báthori András.
Bode, François (Cent. *Ferenzo Bodo*; ¹ Istv. Bodo) = Bodó Ferenc.
Bornemisse, Thomas (Cent. *Bornemissa*; Istv. Bornemissa) = Bornemissza Tamás.
Casson (Cent. *Cassone*; Istv. Cassonus, Cassonius) = Kászon basa.
Cibaco, Emeric (Cent. *Emerico Cibacco*; Istv. Emericus Cibacus) =
 = Czibak Imre.
Doce, Jean (Cent. *Giano Docia*; Fum. *Jean Docia*, De Thou
 Doccia) = Dóczi János.
Elizabèth (Cent. Isabella; Fum. Isabella) = Izabella királyné.
Fzechi, Jean (Istv. Essechius) = Eszéki János pécsi püspök.
Felse, Léonard de (Cent. *Leonardo Velsio*) = Fels Lénárd.
Gotardo = Kun Gotthárd.
Gritti = Gritti.
Herberstans, Jean (Cent. Oberdansco, Istv. Hobordanscus) = Hobor-
 dászki (Herberstein) János.
Istuanfi, Paul (Istv. Ishuanfius) = Istvánfi Pál.
Lazonczi, Étienne (Cent. Losanzo; Istv. Lossontius; De Thou:
 Lozantius) = Losonczy István.
Litestan, Thomas (= talán Thomas *Liscan* esztergomi várparancs-
 nok?).
Mailat, Étienne (Cent. *Mailato*, Istv. Mailatus, Fum. *Mailat*) =
 = Majláth István.
Natasdi, *Nadasti* (Istv. Nadasdius) = Nádasdi.
Oliman (Cent. *Olimanno*, Istv. Ulamanes) = Ulemán.
Patochi (Cent. *Patocchio*, Istv. Patocius) = Patócsi.
Peren, *Peter* ² (Fum. *Peter Peren*, Istv. Perenius) = Perényi Péter.
Perousicki, Gaspard (Istv. Perusitius) = Perusith Gáspár.
Peteu (Istv. Peteo, De Thou: «Petus, nomen Hung. Peteu» ³ =
 = Petheő.

¹ A keresztnév az eredeti magyar formában.

² *Peter* valamelyik szövegben megmaradt magyar vagy inkább német alak, amelynek keresztnév-voltát az olasz, illetve francia szerzők nem ismerték föl.

³ A személy- és helynevek e korbeli írására nézve megbecsülhetetlen értékű a De Thou világtörténelmi munkájából összeállított s önálló könyvbe foglalt index. A debreceni ref. Kollégium könyvtárában megvan s valamikor Maróthi Györgyé volt a köv. példány: «Nominum priorum Virorum, Mulierum, || Populorum, etc. quæ in || Viri illustris || IACOBI AVGVSTI || THVANI || Historiis leguntur || INDEX || Cum vernaculâ singularum vocum Expositione. || GENEVAE, || Apud PETRVM AVBERTVM. || M.DC.XXXIV. || Cum privilegio Regis Christianissimi, & aliorum».

- Petroviest* (Istv. *Petrovitius*, Cent. Pietro Vicchio, sőt Vicchio; Fum. Peter Vicchi!) = Petrovits.
- Quendi-Ferens* (Cent. *Chendi Ferenzo*, Francesco Chendi, sőt: *Francesco Chendi Ferenzo*, Istv. *Quendius*¹) = Kendi Ferenc.
- Ravaio*, Étienne (Istv. Ravaius, Ravajus) = Révai István.
- Rival* (Cent. Francesco *Rivalio*, 27. lap) = Révai Ferenc.
- Rocandolph*, Guillaume (Istv. Roggendorius, Cent. *Roccandolfo*) = Roggendorf Vilmos.
- Saracène*, Jean = Szerecsen János pécsi püspök.
- Serpierre Vichi*² (Istv. Cerepovitius) = Cserepovics Miklós.
- Sforce Palavicin* (Fum. *Sforce Palavicin*) = Sforza Pallavicini.
- Simon le Lettré* = Athinai Deák Simon.
- Solenci*, Jean (Istv. Salancius, Cent. Solosanzo) = Szalánczi János.
- Tarnoviški*, Jean = Tarnowi János.
- Utissenoviski* = Utyessenovich.
- Vardan*, Paul (Istv. Paulus Vardanus) = Várdai Pál.
- Varocs*, Thomas (Istv. Varcocius, Cent. Varcocchio; Varcocius, De Thou: *Varocius*) = Varkocs Tamás.
- Verbiest*, Étienne (Istv. Verbecius, Fum. Verbecz) = Werbőczy István.
- Zabol*, *Zapol*, Jean (Istv. Zapolius, Fum. Zapolia) = Zápolya János.

¹ A *QU* ebből a latin alakból került be az olasz szerzőtől átvett alap-névbe.

² A *Vichi* (olasz *Vicchio*, l. feljebb *Petroviest*-nél) a különálló szónak vett *-vics* képző. A francia szerző előtt ilyenfajta alak lebeghetett: serep. vichi; a P.-t, mint valami régi rövidítést foghatta fel; így lett ser-pierre vichi.

A RÓMAI KÉRDÉS SZEREPE A HÁRMAS- SZÖVETSÉG MEGKÖTÉSÉBEN.

(Felolvasatott a Szent István Akadémia II. osztályának
1928 január 16-án tartott ülésén.)

1878-ban nagy és mélyreható változás állott be Bismarck belpolitikájában, mely mihamar átcsapott a külpolitika területére is. A változást a ható okoknak gazdag és bonyolult szövődéke idézte föl. Első és legnyomósabb okként a gazdasági élet terén végbement nagy eltolódást kell említenünk. A nagy kancellár ugyanis, mikor legfőbb gazdasági tanácsadójának, Delbrück Rudolfnak visszavonulása után (1876 jún. 1.) behatóbban kezdett foglalkozni gazdasági kérdésekkel, megdöbbenve eszmélt rá, hogy az eddig követett liberális gazdasági politika a teljes elszegényedés felé sodorja a birodalmat. Bármerre vetette tekintetét, mindenütt csak a manchesteri elvek szolgálai követelésének romboló hatását látta. A védtelen német ipar sem a hazai, sem a külföldi piacon nem tudott megbirkózni a magas védővámok sáncával körülbástyázott külföldi iparcikkek versenyével. Még rosszabb helyzetben volt az őstermelés. Az amerikai, főleg az argentinai búza korlátlan beözönlése teljesen megbénította a német gazdák érdekeit s a német piacot kiszolgáltatta az idegen üzerek kényének.¹

A gazdasági bajok mellett nem kevésbé aggasztók voltak a társadalmi fejlődés rendellenességei, melyeknek túlnyomó része szintén a liberális gazdasági szellemből sarjadt ki. Mert a gazdasági individualizmus mohó törtétese, mint két emberöltővel előbb Angliában, Németországban is nagy számú proletáriátust teremtett. Csakhogy ez a proletáriátus

¹ Marcks E.: O. v. Bismarck. Stuttgart—Berlin, 1915. 159. s. kk. II. Egelhaaf G.: Geschichte der neuesten Zeit. V. kiad. Stuttgart, 1915. 67. I.

hasonlíthatatlanul forradalmibb szellemű volt, mint innár meghiggadt idősebb angol társa. A német szocializmus megindulásakor még a nemzeti érzésű Lassalle és Schweitzer tanaira esküdött, de az 1875. évi gothai programmban már a kifejezetten nemzetközi és osztályharcos Marxot fogadta el profétájának.¹ Ennek megfelelően agitációja egyre féktelenebbé és a polgári társadalomra nézve egyre veszélyesebbé vált. Az agg Vilmos császár ellen gyors egymásutánban elkövetett Hödel- (1878 máj. 11.) és dr. Nobiling-féle merényletek (jún. 2.) villámszerű fényvel világítottak be a felizgott és eldurvult tömegek lelkének vad indulatoktól izzó kohójába.² Bismarck annál inkább aggodalommal szemlélte ez izgatást, mivel eredményeként a birodalmi gyűlés szocialista képviselőinek száma, választásról-választásra szinte ugrásszerűen emelkedett: 1871-ben még csak 2, 1874-ben 9, 1877-ben pedig már 12.

De a gazdasági és társadalmi bajok mellett merőben politikai tekintetek is erősen közrehatottak a vaskancellár elhatározásaira; nevezetesen a birodalom pénzügyi biztosításának vágya. Eddig ugyanis a birodalom pénzügyi tekintetben az egyes részállamok hozzájárulására volt utalva. E hozzájárulások számszerű összegének emelkedése azonban nem tartott lépést a birodalom gépezetének növekedésével és szövevényesedésével. Ez már magában is aggasztó jelenség volt. De Bismarck önérzetét még ennél is jobban bántotta maga az a tény, hogy büszke életműve anyagiak dolgában állandóan a részállamok könyöradományaira van utalva. Ezért már a hetvenes évek közepétől kezdve minden úton-módon azon munkált, hogy önálló jövedelmi forrásokat nyisson a birodalom számára. Első kísérlete, a vasutak birodalmi kezelésbe vétele, nem sikerült, mert a középállamok fölségjogaik megcsonkítását látták benne.³ Ez okból már a birodalmi tanácsban elgáncsol-

¹ Egelhaaf i. m. 59. s. kk. 11.

² Lucius v. Ballhausen: Bismarck-Erinnerungen. Stuttgart—Berlin, 1920. 139. s. k. 1.

³ Marcks i. m. 162. 1. Egelhaaf i. m. 52. 1.

ták a tervet. E téren tehát szintén mélyebb benyúlásra, gyökeresebb rendszerváltoztatásra volt szükség.

Bismarck, mihelyt felismerte a veszélyeket, azon nyomban kész volt az ellenszerek alkalmazására. Látta, hogy a balfelé haladás örvények felé sodorja a birodalmat, tehát egy merész és erőteljes nyomással jobbfelé fordította a kormány rúdját. Idáig a liberalizmus vizein kereste a birodalom boldog jövőjét jelentő aranygyapjút, most kibontott vitorlákkal a konzervatizmus tengerére csapott át; idáig a *laissez passer, laissez faire* jegyében akarta nagygyá és hatalmassá tenni nemzetét, most a védővám és a szocialista-törvény jelszavával indult neki a harcnak. Eszközeit és jelszavait szinte máról-holnapra átcsereélte, de ő maga változatlanul a régi maradt: az elpusztíthatlan energiájú, harcoskedvű vezér, aki merészen túlteszi magát a politikai teoriákon és következetesen s fanatikus kitartással állandóan csak az elérendő célokon pihenteti tekintetét.

Az átszerelés természetesen nem ment simán és egyszerre. Különösen a parlamenti gépezet átidomítása okozott tömérdek gondot és vesződséget. Bismarck a birodalmi gyűlésben eddig a *nemzeti szabadelvűek* nagy és népes táborára támaszkodott. Amely pillanatban azonban a konzervatív védővamos politika mellé szegődött, útjai szükségképpen elváltak a szabadkereskedelem felesküdt bajnokainak útjaitól. Új céljainak elérésére tehát előbb új és megbízható kormánytöbbség összekalapálásáról kellett gondoskodnia. A *konzervatívok* és *szabadkonzervatívok*, bár az 1878. júl. 30-án lezajlott választáson jelentékeny hódításokat tettek,¹ magokban nem voltak erre elegendők, mert együttesen sem értek föl a nemzetgyűlés egyharmadával. Így nem maradt más választás, mint a harmadik konzervatív alakulat, a kath. *centrum* megnyerése, mely a birodalom megalakulása óta rendületlen következetességgel járta a maga külön útjait.

De a centrum közreműködésének biztosításáért nagy árat kellett fizetni: le kellett szerelni a még javában dühöngő

¹ Egelhaaf i. m. 62. l.

kultúrharcol. Bismarck eleve tisztában volt ezzel s kész volt enyhíteni a túlfeszített húrokon. Hiszen a kultúrharccal már amúgy is torkig volt. Érezte, hogy továbbfolytatásával nagyobb és szentebb érdekeket kockáztat, mint amekkora hasznot remélhet tőle. Mert hiába hangoztatta, hogy nem a vallás, hanem az egyház politikai törekvései ellen harcol,¹ látnia kellett, hogy a mesterségesen előidézett paphiánnyal csak a tömegek lelkének eldurvulását és halálos ellenségeinek, a szocialistáknak térfoglalását mozditja elő. De még ennél a felismerésnél is jobban hatott rá a tömérdek támadás és intrika, melynek a kultúrharcból kifolyólag ki volt téve. Mert a kultúrharc a közvetlenül érdekelt katolikusok táborán túl más körökben is élénk visszhangot vert. Különösen erősen reagáltak rá az orthodox lutheránusok, kiknek érdekeit a paritás nevében rájuk is alkalmazott egyházpolitikai törvények nem kevésbé érzékenyen érintették, mint a katolikusokét. De magában az udvarban is nagyszámmal voltak, akik nem értettek egyet a mesterségesen szított vallásháború céljaival és eszközeivel. Az ellenzék látható vezére Augusztá császárné volt, aki a katolikus vallás iránt érzett meleg vonzódásától vezéreltetve minden lehetséges alkalommal kifejezte rosszaságát és nagy befolyásával nem egyszer alig leküzdhető akadályokat gördített a kancellár útjába.²

Bismarckot rendkívüli mértékben bántotta az ellene folyó aknamunka. Szemmel láthatóan szenvedett miatta. Idegei többször felmondották a szolgálatot s ő kétségbeesésében nem látott más megoldást, mint a végleges visszavonulást. Az agg Vilmos császár feltétlen bizalma és ragaszkodása³ mindannyiszor maradásra bírta ugyan, de a sok támadás és az egyre fokozódó nehézségek látása lassankint tetté érlelte

¹ Crispolti C.-Aureli G.: La politica di Leone XIII. da Luigi Galimberti a Mariano Rampolla. Roma, 1912. 67., 308. l.

² Bismarck: Gedanken und Erinnerungen. II. k. Stuttgart, 1898. 172., 283. s. kk. II. Lucius i. m. 110. l.

³ 1877 március 27-én benyújtott lemondási kérvényére ezt írta: *Niemals!* Egelhaaf i. m. 51. l. Marcks i. m. 167. l.

benne azt az elhatározást, hogy a legelső kínálkozó alkalommal likvidálja a zsákutcába jutott harcot, melytől politikai tekintetben úgysem volt többé mit várnia.

Az alkalomra pedig nem kellett sokáig várnia. 1878 febr. 7-én meghalt a hajthatatlan IX. Pius pápa s örökébe az engesztelékeny XIII. Leó lépett, aki mindjárt a megválasztása napján (1878 febr. 20.) megleghangú levélben fordult a császárhoz s nagylelkűségére hivatkozva a katolikusok lelkiismereti békéjének és nyugalmanak visszaadására kérte őt. A császárt nagyon kellemesen érintette ez a nem várt közeledés és viszonzásképpen válaszában szintén békés hírokat pengetett (márc. 24.).¹ Ezzel meg volt törve a jég s meg volt adva a lélektani lehetőség a további tárgyalások számára. Masella müncheni nuncius kissingeni találkozója a kancellárral (1878 júl. 31.) még jobban megjavította a békekilátásokat.² Sokan már a végleges béke hajnalpirkadását látták benne.

De ilyen egyszerűen még sem ment a dolog. Az éveken át elkeseredetten tomboló harc sokkal mélyebb nyomokat hagyott a lelkekben, semhogy a béke olajága egyszerre gyökereket ereszthetett volna. Róma egy csapásra hatálytalánítani akarta az egész májusi törvényhozást, Bismarck ellenben még a látszatát is kerülni akarta annak, mintha Canossát járna. Még nagyobb akadályként tornyosult a békés meg egyezés útjába a küzdelem közvetlen részeseinek intranzigenciája, akiknek lelkében még ott sajgott a kapott sebek és a kiállott szenvedések emléke s akik ezért megalázásnak éreztek minden opportunistikus megalkuvást. Németországban a centrum és a köréje csoportosuló körök, Rómában pedig az elhunyt pápa szelleméből táplálkozó prelátusok hallani sem akartak kevesebbről, mint százpercentes diadalról. A hangulatra jellemző, hogy a békülékeny Franchi biboros-államtitkár váratlan halálában (1878 júl. 31.) sokan az engesztelhetetlen párt kezemunkáját látták.³

¹ Böthlingk A.: Bismarck und das päpstliche Rom. Berlin, 1911. 339. s kk. II. Crispolti-Aureli i. m. 57. s kk. I¹.

² Böthlingk i. m. 343. s k. I. Crispolti-Aureli i. m. 61. s k. I.

³ Böthlingk i. m. 345. I.

De hiába volt minden ellenkezés. A megindult történeti folyamatot nem lehetett többé feltartóztatni. A békegondolat továbbra is ott erjedt a lelkek mélyén s nemsokára kézzelfogható tényekben testesült meg. Az első nagy eredmény Falk kultuszminiszter lemondása volt (1879 júl. 1.), mert vele a harcos liberalizmus legjellegzetesebb képviselője és a kultúrharc tulajdonképeni irányítója tűnt le a közszeraplás teréről.¹ Távozása nagy mértékben hozzájárult a politikai atmosféra feszültségének enyhítéséhez. Nem kevésbé jelentékeny esemény volt Franchi utódjának, Nina bíboros-államtitkárnak visszavonulása (1880 okt.), aki a békepárthoz számított ugyan, de elődje fényes diplomáciai képességeinek hiányában nem tudta elég nyomatékkel képviselni urának akaratát.² Örökébe a korábbi bécsi nuncius, Jacobini Lajos lépett, aki Bismarck herceggel és VII. Reuss Henrik bécsi német nagykövettel folytatott megbeszélései révén tökéletes áttekintéssel rendelkezett a német ügyek fölött.

E személycserét kísérőleg a pápa is erőteljesebben bekapcsolódott a tárgyalásokba s Melchers kölni érsekhez intézett nevezetes levelével átsegítette őket a holtpontra. (1880 febr. 24.)³ A kölcsönös közeledés első konkrét eredménye az 1880 júl. 14-iki «béketörvénnyel» megalapozott *modus vivendi* lett, melyet rövid időközökben a májusi törvényhozás összes bántó rendelkezéseinek visszavonása, illetve letompítása követett.⁴ 1881 végére annyira megérett a helyzet, hogy Bismarck elérkezettnek látta az időt az 1874. megszakított diplomáciai viszony helyreállítására. Schlözer Kurt washingtoni követet még ez év nyarán Rómába küldötte tájékozódás céljából, majd nov. 30-án hivatalosan is bejelentette a birodalmi gyűlésben, hogy egy állandó vatikáni porosz követség felállítását tervezi s Virchow Rudolfnak, a híres anthropologusnak aggodalmát, hogy a követség

¹ V. ö. Bismarck: Gedanken und Erinnerungen II. k. 130. s k. l.

² Ferrata, Card. Dom.: Mémoires I. k. Roma, 1920. 35. 1.

³ Böthlingk i. m. 347. s k. l.

⁴ U. o. 369. s kk. II.

felállítására nem jelenti-e egyúttal a pápa világi uralmának elismerését, azzal oszlatta el, hogy a katolikus egyházat a pápai intézménnyel egyetemben belöldi intézménynek tekinti s így az új követség megszervezése nem egyértelmű valamely külföldi hatalomnál való képviseltetéssel, hanem csupán egy egyház fejénél való képviseltetést jelent.¹

A kultúrharc megszüntetése eminenter belpolitikai esemény volt, de külpolitikai téren is fontos kihatásokkal járt. A nagy fáradtsággal helyreállított békét ugyanis mind a két fél a maga külön diplomáciai céljainak elérésére iparkodott felhasználni. Különösen a Vatikánban támasztottak vérmes reményeket. A hatalmas német birodalom barátságától nem kevesebbet vártak, mint a *római kérdés* fölvetését és kedvező megoldását.

Ismeretes, hogy XIII. Leó egész pontifikátusa alatt szüntelenül azon munkált, hogy valamilyen formában visszaszeresse a pápaság számára az 1870-ben veszendőbe ment világi uralmat. Egyrészt megragadott minden kínálkozó alkalmat, hogy a világot meggyőzze a garanciális törvénnyel teremtett helyzet tarthatatlanságáról, másrészt meg kimeríthetetlen leleményességgel újabb és újabb diplomáciai kombinációk létrehozásán fáradozott, melyek lehetővé tennék számára a *quieta non movere* gyűlöletes elvének megdöntését.² E tekintetben sem pihenést, sem csüggedést nem ismert. Mihelyt a leghalványabb reménysugár csillant feléje, azon nyomban akcióba kezdett, hogy végére járjon a kínálkozó lehetőségnek.

Természetes tehát, hogy a félelmetes ellenségből jobbráttá szelidült vaskancellár világra szóló tekintélyét is megpróbálta hőn óhajtott céljainak szolgálatába szegődtetni. Annál könnyebben keresztülvihetőnek gondolta ezt, mivel Bismarckról köztudomású volt, hogy nem tartozik a világi uralom elvi ellenségei közé. A kultúrharc kitörése előtt ismételen kifejezést adott abbéli meggyőződésének, hogy a pápa

¹ Kohl H.: Die polit. Reden des Fürsten Bismarck. IX. k. Stuttgart, 1894. 162. s. kk. II.

² Tischleder P.: Staatslehre Leos XIII. M. Gladbach, 1925. 349. s. kk. II.

függetlenségének legbiztosabb záloga a világi uralom. 1867 nov. 2-án pl. így nyilatkozott Loftus lord angol követ előtt: «A pápának független uralkodónak kell lennie, ha mindjárt csak tíz vagy száz hold földet mondhat is magáénak. A katolikus egyház feje sohasem lehet más fejedelem alattvalója». ¹ Az 1870. évi eseményekkel szemben szintén a pápa részén állott. Brassier de Saint Simon gróf útján nyomatékosan figyelmeztette a firenzei kormányt, hogy a pápa szabadságát és méltóságát minden körülmények közt és még az esetben is tiszteletben kell tartania, ha ez minden várakozás ellenére máshová tenné át székhelyét. ²

De ugyanígy köztudomású volt az is, hogy a herceg egyáltalában nincsen elragadtatva az új olasz királyság külső és belső politikájától. Amazt túlságosan önzőnek, emezt pedig ingadozóknak és kiszámíthatatlannak tartotta. Garibaldi 1870. évi franciaországi divergenciájára még évekkal később is csak haraggal és keserőséggel tudott gondolni. ³ Még nehezebben bocsátotta meg a Cairoli-kabinet tüntető orosz barátságát az 1879-iki orosz-német feszültség idején. ⁴ Egy keserű pillanatában *sakálpolitikának* bélyegezte Olaszország külpolitikáját, mely mindig csak zsákmány után szaglász. ⁵ És ha lehet, még rosszabb véleménnyel volt az ifjú királyság belső politikájáról. Ízig-vérig konzervatív világszemléletével sehogyszem tudta megérteni az olasz pártok túlzó demokratizmusát és radikalizmusát, mely megállapodás helyett egyre szélsőségesebb irányba terelte a fejlődést. Időnként úgy látta, hogy az olasz dinasztia és monarchia jövője kilátástalan, a radikális köztársaság kikiáltása elkerülhetetlen. ⁶

¹ Lulvès J. : Bismarck und die römische Frage. Deutsche Revue 41. évf. (1916) II. k. 145. l.

² U. o. 149. l.

³ U. o. 153. s k. l.

⁴ Pribram A. F. : Die polit. Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879-1914. I. k. Wien—Leipzig, 1920. 132. l.

⁵ U. o. 131. l.

⁶ Lucius i. m. 176. l. Die Grosse Politik der europ. Kabinette 1871—1914. III. k. Das Bismarck'sche Bündnissystem. Berlin, 1922. 196. s kk. II.

Külső jelek és lélektani valószínűségek után indulva tehát a pápa számítása nem volt egészen alaptalan. mikor Bismarck közbelépésétől remélte kínos helyzetének kedvezőbbre fordítását. Reményét nagy mértékben élesztette az az élénk irodalmi vita is, mely a kancellárhoz közel álló sajtóorgánumok jóvoltából éppen ekkor hosszabb időre a római kérdést állította az érdeklődés középpontjába. Az általános figyelmet ébresztett kampányt a berlini *Post* vezette be, melynek a kancellárral való belső kapcsolata közismert volt.¹ A nagytekintélyű lap 1881 december 2-án megjelent *Die Lage des Papstes* című cikkében abból a híresztelésből indult ki, hogy a szentatya az elődje, IX. Pius hamvai ellen elkövetett alacsony merénylet hatása alatt Róma elhagyásának gondolatával foglalkozik és fejtegetései során arra a végső következtetésre jutott, hogy a pápa kezében az önkéntes számkivetésbe távozás az egyetlen hatásos fegyver, mellyel az olasz monarchiát Róma visszaadására, illetve a római kérdés kielégítő rendezésére kényszerítheti. «Tegyük föl, — írta többek közt — hogy a kúria nem az értelmetlen és kilátástalan fanatizmus sugallatától, hanem a világhelyzetnek és mai hajtó erőinek átérzésétől vezérelteti magát, — vajjon minő eszközök állanak rendelkezésére Róma kizárólagos birtokának visszaszerzésére? Kezében van az önként választott számkivetés hatalmas fegyvere! . . . A papság között, melynek feje számkivetésben van és az állam között, mely miatt számkivetésbe kellett mennie, nyíltan kitörne az ellenségeskedés. A radikalizmus a papság megsemmisítésén dolgoznék s fölemelné fejét az atheista köztársaság . . . A pápaság kezében hatalmas fegyver a számkivetés . . . rövid idő alatt rákényszerítheti vele a monarchiát, hogy a mostaninál kedvezőbb létfeltételek mellett visszahívja Rómába».²

E nagy feltűnést keltett cikket dec. 11-én *Die Krisis im Papsttum* címmel egy második követte, mely azon hír

¹ Chiala L. : *Pagine di storia contemporanea*. III. k. Torino—Roma, 1893. 228. l.

² Közli Bastgen H. : *Die römische Frage. Dokumente und Stimmen*. III. k. Freiburg, 1917. 20. s. kk. II.

kapcsán, hogy a pápa Tirolba menekülése esetére a bécsi udvar vendégszeretetét kérte, újólaj rámutatott az önkéntes számkivetés nagy jelentőségére. «A küriára nézve — írta — itt a legfőbb ideje, hogy komoly lépéseket tegyen az olasz királysággal való kiengesztelődésre, vagy, ha úgy gondolja, hogy a kiegyezéssel nem tud magához méltó *modus vivendi* elérni, Róma elhagyására. Persze harmadik választás is lehetséges: kitart a mostani helyzet mellett . . . . De ez a választás volna a legveszélyesebb . . . . Ha egyszerűen komolyan veszi a számkivetést, az olasz közvélemény rá fog majd eszmélni, hogy Olaszország csak önmagának árt vele, ha a Vatikánt és a Szent Péter-templomot árvaságra hagyja jutni. Ha a jelenlegi olasz kormányzat oly gyakran és oly nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a szentszék védelmének kérdése Olaszország belső ügye, a száműzetés megszüntetésekor rá fognak majd jönni, hogy e kérdés egyformán érdekel minden államot, melynek katolikus lakosai is vannak».¹

Még mélyebben vágott a kérdés lényegébe a harmadik cikk, mely *Die römisch-deutsche Frage* felirással dec. 18-án jelent meg. A névtelen szerző előadásában abból a tételből indult ki, hogy a pápa az egyházi állam elfoglalása óta minden szépítgetés ellenére tényleg az olasz állam alattvalója s függetlenségét másként, mint a kérdés nemzetközi rendezése útján nem nyerheti vissza. «A közös rendezés útja — ez volt a végső következtetése — sohasem volt könnyű, manapság meg egészen különös nehézségekbe ütközik. Legkevésbé sem óhajtjuk, hogy Európa a pápa világi uralma érdekében Olaszország ellen beavatkozzék. De kifejtettük s ebbeli megállapodásunkat most is helyesnek tartjuk, hogy a pápának módjában áll azon kérdés elé állítani Olaszországot: hajlandó-e az egyház feje számára olasz földön a mostaninál különb existenciát biztosítani vagy pedig kényszeríteni akarja, hogy elhagyja Olaszországot. Most is az a meggyőződésünk, hogy Olaszország kénytelen volna a pápa követeléseinek egy részét teljesíteni. De a számkivetésre való elhatározás

¹ Bastgen i. m. 23. s. kk. 11.

hősiességet kíván és mi jól tudjuk, hogy a kúria ma távolabb áll a hősies elhatározásoktól, mint valaha és csak a szívós passzivitás rég kipróbált eszközeinek alkalmazására képes». ¹

A *Post* cikkei élénk visszhangot vertek az egész német sajtóban. A hivatalos *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* egész terjedelmökben átvette és újból leköszölte őket. A cent-rumpárti *Germania* és a liberális *Kölnische Zeitung* siettek a maguk világszemléletének megfelelő irányban tovább szőni a felvetett gondolatokat. A nagytekintélyű Treitschke Henrik a *Preussische Jahrbücher* hasábjain már mint tényről beszélt a római kérdés feléledéséről s valószínűnek tartotta, hogy a pápa végső eszközként élni fog az önkéntes számkivetés fegyverével. ² A konzervatívok lapja, a *Kreuzzeitung* pedig már azt is tudni vélte, hogy Bismarck külső és belső politikai okokból kívánja napirendre tűzni a pápaság helyzetének nemzetközi szabályozását. ³ Rendkívül jellemző a helyzetre, hogy Schulte Frigyes, a bonni egyetem híres ókatholikus jogtanára külön tanulmányt írt annak kimutatására, hogy a pápa szabadságát egyetlen idegen hatalomnak sem áll jogában diplomáciai beavatkozás tárgyává tenni és hogy Németországnak legkevésbé sem érdeke szorgalmazni a világi uralom visszaállítását. ⁴

És ha már Németországban ilyen nagy figyelmet ébresztett a római kérdés napirendre kerülése, még nagyobb volt iránta az érdeklődés Olaszországban. A közvélemény és a sajtó heteken át lázban égett. A közszájon forgó rémhírek és ellenőrizhetetlen sajtókacsák csak fokozták izgalmát. Így éppen a *Post* cikkeinek publikálása idején híre futamodott, hogy Busch helyettes külügyi államtitkár Bismarck megbízásából Rómába érkezett, hogy a pápát és Jacobini államtitkárt rábeszélje Róma elhagyására s egyben meghívja őket Fuldába, ahol a német kormány a száműzetés egész

¹ U. o. 25. s kk. II.

² Das neue Exil von Avignon. 48. k. 631. s kk. II.

³ 1881 dec. 27. sz.

⁴ Deutsche Revue VII. (1882) I. 146. s kk. II.

idéjére tökéletes szabadságot biztosítaná nekik.¹ Érthető tehát, hogy még a kormányhoz közel álló újságok is pesszimiztikusan ítélték meg a helyzetet. A milánói *Perseveranza* dec. 27-iki számában pl. ezt olvassuk: «A Consultára nagyon aggasztó jelentések érkeztek egyes külföldi követségeinkről, különösen a berliniről, azokról a hivatalos lépésekről, melyeket a nagy német kancellár a római kérdés szabályozása érdekében kezdeményezett. Mint már megírtuk, eddig két minisztertanácsot tartottak ez ügyből kifolyólag... De megegyezésre jutni nem tudtak, mert a miniszterek között eltérő vélemények merültek föl. Ez természetes is, mert homlokegyenest különböző elveket vallanak és ellentétes politikai programokat követnek. Egyik a francia kormányhoz való közeledést sürgeti, míg a másik Ausztriával és Németországgal akarja szorosabbra vonni a barátság és egyetértés szálait, hogy ily módon elejét vegye minden felmerülhető komplikációnak.»²

Még nagyobb riadalmat keltett a hivatalos *Diritto* dec. 28-iki számának *Konjekturák* c. cikke, mely közvetlenül küszöbön állónak jelezte a római kérdés napirendre tűzését. «Biztosra vesszük, — olvassuk benne, hogy Bismarck hercegtől néhány napon belül egy körirat érkezik a Consultára, melyben a többi hatalmakhoz hasonlóan Olaszországot is meghívja a pápaság állásának szabályozására. E föltevésünk erős valószínűségen alapszik és bekövetkezése esetén, mint mindenki könnyen átláthatja, nagy kellemetlenséget hárít kormányunkra és nemzetünkre egyaránt. Mert nem szabad feltételeznünk, hogy a nagy kancellár rászánta volna magát e lépésre, ha előbb nem biztosította volna magát egyes hatalmak, teszem pl. Ausztria, Oroszország, Anglia, sőt esetleg Spanyolország támogatásáról. Még kevésbé szabad hinnünk, hogy ezúttal az 1872. és 1874. évihez hasonló kudarcnak akarná magát kitenni. Sőt ellenkezőleg, az új harcban akaratának egész energiáját és mérhetetlen befolyásának minden erejét latba veti. Olaszország ellenben egymagában lesz

¹ Chiala i. m. 228. l.

² Chiala i. m. 237. l.

kénytelen fölvenni a harcot... mert azt mindenki láthatja, hogy Franciaországra nem számíthatunk.»¹ A szintén hivatalos *Popolo Romano* már másnap légből kapottnak nyilatkozta ugyan e hiradást,² de a csüggedt közvélemény jellemző módon inkább hitt a rossz, mint a jó hírek s napokon át rettegve várta a beharangozott jegyzék megérkezését.

A külső jelek tehát igazolni látszottak a Post jóslatát: «A pápaság történetében beállott kritikus fordulatot a történelem mindenesetre ezen év (1881) decemberétől fogja számítani.» A Vatikánnak 1870 óta sohasem volt több oka a reménykedésre s viszont a Quirinálnak a rettegésre, mint e sorsdöntő decembervégi napokban. XIII. Leó pápának mérész álma, a világi uralom, a *temporale* visszaszerzése egészen közeli, bármely pillanatban bekövetkezhető lehetőségnek látszott. Olaszország helyzete úgyszólván napok alatt aggasztóan nehézre fordult. Franciaországra az imént lezajlott tuniszi incidens miatt nem számíthatott, a központi hatalmakhoz való viszonya pedig még egészen tisztázatlan volt. A római kérdés feszegetése tehát könnyen végzetessé válhatott volna rája nézve s nehezen összekalapált egységének szétvetését eredményezhette volna.

De a várt és rettegett fordulat mégsem következett be. Titokzatos kezek éppen a válság tetőfokán egyszerre meglazították a túlfeszített húrokat. A nyilván sugalmazott *Kreuzzeitung* néhány nappal később már ilyen hangnemben írt: «Ami Bismarck hercegnek Rómára és a pápa «örökségére» vonatkozó állítólagos szándékait illeti, csupán gyanítjuk, hogy ő a kül- és belpolitikai helyzetre való tekintettel kivánatosnak tartja a pápa állásának nemzetközi szabályozását. Különben, amennyire mi tudjuk, a kérdés még csak az előkészítő tárgyalások stádiumában van és a hivatalos sajtónak idevonatkozó hírei merőben tapogatózásoknak tekinthetők.»³ A Post is sietett kijelenteni, hogy cikkeit nem ellenséges szándék sugallta.

¹ U. o. 237. l.

³ 1881 dec. 27.

² U. o. 2.0. l.

A fellengzős remények a durva valóság egyetlen érintésére semmivé foszlottak. Kiderült, hogy a hatalmas kancellár csak eszköznek használta a vatikáni körök magasan szárnyaló terveit a maga különleges politikai és diplomáciai céljainak elérésére. Szívesen meghallgatta, sőt kéz alatt élesztette is óhajaikat, de kötelező ígéretet semmilyen irányban sem tett. De nem is tehetett, mert a római kérdésnek egész terjedelmében való fölvetésére komolyan egy percig sem gondolt. Hiszen helyettese, Hatzfeldt gróf, éppen a válság legforróbb napjaiban, a kritikus decembervégi napokban biztosította de Launay berlini olasz nagykövetet, hogy a nagy zajjal folyó csatározás csupán a birodalom és a kúria között létesítendő tisztességes *modus vivendi* kiharcolását célozza.¹ A római kérdés előtérbe tolása tehát csak taktikai fogás volt, mely a szentszék nemzetközi helyzetének megjavítása helyett a német belpolitika legaktuálisabb kérdésének, a kultúrharcnak kedvező befejezését volt hivatva elősegíteni.

De Bismarck számításában a belpolitikai tekintetek mellett eleitől kezdve nagy szerepet játszottak a külpolitikai kombinációk is. Hiszen ezidőtájt már javában folytak azok a tárgyalások, melyek félévvel később a hármasszövetségi szerződés aláírására vezettek. A tuniszi viszály fölmerülése óta válaszára jutott Olaszország, mely idáig bizonytalanul imbolygott a nagyhatalmi érdekesoportok között, hamarosan ráeszmélt, hogy jövőjét egyedül Ausztria-Magyarország és Németország oldalán biztosíthatja. De e felismerés csak lassan és ismételt visszaesésekkel érett cselekvéssé. A balpárti Depretis-kormány a közvélemény sürgetése és a király kifejezett akarata ellenére is nehezen szánta rá magát a konzervatív központi hatalmakhoz való csatlakozásra.² Lelki alkatanál és hagyományainál fogva sokkal közelebb érezte magát a radikális francia köztársasághoz, mely a történetek után sem adta föl a reményt, hogy a fiatalabb *latin testvért* előbb-utóbb a maga oldalára vonja. A kevéssel előbb kinevezett

¹ Chiala i. m. 241. l. l. j.

² *Fraknoi V.*: Kritische Studien zur Geschichte des Dreibundes 1882—1915. Budapest, 1917. 22. l.

Gambetta miniszterelnök különösen nagy ambícióval vetette magát e nehéz feladatra. Célját ugyan nem érte el, de szívrangú beszédeivel mégis sikerült még bizonytalanabbá és ingadozóbbá tennie Depretis miniszterelnök és Mancini külügyminiszter politikáját.¹

Bismarckot módfelett bosszantotta ez a meddő töprengés. Mert akármilyen csekély véleménynyel volt Olaszország katonai értékéről, csatlakozását mégsem tekintette közömbösnek. Hiszen éles szemével tisztán látta a veszélyt, melyet Olaszország rosszakaratú semlegessége vagy éppen franciabarát politikája háborús komplikáció esetén Ausztria-Magyarországra és Németországra nézve jelentett. Ez ugyanis azt jelentette volna, hogy Ausztria-Magyarország csak félkarral harcolhat az orosz kolosszus ellen, a másikkal alpesi tartományait kénytelen védeni ugrásra kész szomszédja mohó hódításvágya ellen, míg viszont Franciaország teljesen szabad kezet nyer gyűlölt keleti szomszédjának megrohanására. Az olasz szövetség megkötése tehát bizonyos fokig történeti szükség volt, mely nem annyira új erőforrások nyitásával, mint inkább létrejöttének pusztán tényével volt hivatva alátámasztani a központi blokk állását és tágítani hatókörét.

Bismarck, mihelyt felismerte a helyzetet, rögtön hozzálátott a fejlődés megfelelő irányba tereléséhez. Mivel tudta, hogy a közvélemény és a politikai pártok túlnyomó többsége a központi hatalmakhoz való csatlakozást kívánja, elsősorban a kormányra akart nyomást gyakorolni, hogy nehezen születő elhatározásait minél előbb tette érelje. Alkalmadtán drasztikusabb eszközök igénybevételétől sem riadt vissza. Így nov. 29-én mondott nagy beszédében kiméretlen őszinteséggel mutatott rá az olasz kormányzat radikális politikájának veszélyeire, melyek szerinte kikerülhetetlen bizonyossággal a monarchia bukásához és a köztársaság proklamálásához vezetnek. «Nem azt látjuk-e, — mondotta többek közt — hogy Olaszországban a súlypont miniszteriumról miniszteriumra egyre jobban balfelé tolódik el, úgyannyira,

¹ Pribram i. m. 136. l.

hogy még jobban balfelé kanyarodni már nem is lehet?»¹ A beszéd értelme világos volt. Figyelmeztetés akart lenni a monarchia hívei és a dinasztia számára, hogy a fenyegető radikális és köztársasági áramlat feltartóztatására siessenek minél előbb és minél bensőbbben hozzásimulni a monarchikus és dinasztikus világrend fenntartására alakult kettős császár-szövetséghez.

Ebbe a gondolatkörbe illeszkedett be a római kérdéssel való taktikázás is. Bismarck, hogy nyomást gyakoroljon a római kormányférfiakra, sajtója útján elhitette a világgal, mintha komolyan el volna szánva a pápa világi uralmának visszaállítására. Eszméinek hűségese tolmácsolója, Treitschke ezúttal is a valóságnak megfelelően adta vissza a kancellár rejtett gondolatait. «Az olasz kormány — úgymond — mindaddig nem remélheti, hogy a római kúriát a jelenlegi helyzet elismerésére és a pápaság világi uralmának visszaállításáról való lemondásra bírhatja, amíg ellenséges viszonyban van azokkal a hatalmakkal, melyektől a Vatikán, alappal vagy alap nélkül, ma vagy holnap támogatást remél. Ma nem hiányoznak a jelek, melyek azt mutatják, hogy a római kúria a Poroszországgal és Németországgal való megegyezéstől bizonyos engedelményeket remél. E remények kétségtelenül veszedelmes illuzióknak fognak ugyan bizonyulni, de átmenetileg nagyon kényelmetlenek lehetnek Olaszországra nézve. Az Ausztriával és Németországgal való szövetkezés azonban elejét venné mindezeknek a veszélyeknek a nélkül, hogy az ifjú nemzetet bárminemű igazságos igényéről való lemondásra kényszerítené.»²

Még jobban ráhibázott az igazságra a *Diritto* berlini levelezője, aki éppen a Post első cikkének megjelenése napján, dec. 2-án ezeket írta: «Csakugyan szabad kezét akar-e engedni Bismarck herceg az ultramontánoknak, a pápának? Csakugyan komolyan akarja-e a világi uralom visszaállítását, ami egyértelmű volna az olasz egység szétrombolásával?

¹ Polit. Reden IX, 153. l.

² Preussische Jahrbücher 48. k. (1881) 320. l.

Nem, ezt nem hihetjük. De Bismarck hercegnek ma két dolgra van szüksége, egyikre közvetlenül, a másikra közvetve. Az első a konzervatívok és ultramontanok megnyerése, a második pedig — mondjam-e? — Olaszország rákényszerítése, hogy végre határozzon, határozzon a visszatérés és köntörfalazás lehetősége nélkül; ellenkező esetben megalázza, gyámság alá helyezi, tehetetlenné sorvasztja. E cél elérésére a pápát használja fel eszközül: a garanciális törvény egész Európának kaput tár Olaszországba. Valamikor Bismarck herceg azért nem volt megelégedve e törvénnyel, mert túlságosan sok szabadságot hagyott a pápának, olyan sokat, hogy harcba szállhatott Németországgal. Ma megtörténhetik az ellenkező: a herceg elégtelennek találja a törvényt. Ezért felkarolja a pápa érdekeit s eszközül használja őt, amíg csak érdekei úgy kívánják.»¹

De vétenénk a történeti igazság ellen, ha Bismarck római politikájában csak ámitást és szemfényvesztést látnánk. A tárgyalások újabban közzétett diplomáciai anyaga meggyőzően mutatja, hogy a taktikázás mögött jókora adag önzetlenség és őszinte jóakarát is rejtőzött. Lájuk belőle, hogy Bismarck a tárgyalások során állandóan tekintettel volt a szentszék érdekeire s ha pillanatnyilag nem is volt módjában segíteni nehéz helyzetén, legalább rontani sem engedett rajta. E tekintetben határozottan aktívabb volt, mint Kálnoky gróf, a katolikus monarchia katolikus külügyminisztere. Így mindjárt első jegyzékében, melyben közelebbről szemügyre vette az Olaszországgal kötendő szövetség eshetőségeit, azzal a megokolással utasította el az olasz részről propagált garanciális szerződés gondolatát, hogy ez a volt egyházi állam területének garantálását is magában foglalná. Ez pedig szerinte egyértelmű volna a pápaság és az olasz állam viszályába való beleegyeledéssel, amit mindenáron el akart kerülni. Még a közvetítő szerepét sem volt hajlandó vállalni, mert az olaszok nemzeti önérzete ezt sértésnek venné. Mindazáltal szükségesnek tartotta, hogy Kálnoky mindjárt az ér-

¹ U. o. 173. s k. l.

demleges tárgyalások megkezdésekor mutasson rá a tisztesség és a pápa által is elfogadható *modus vivendi* létesítésének parancsoló szükségességére.¹

Kálnokyt nagyon meglepte ez az okfejtés. Az olasz szövetség és a római kérdés benső összefüggése — mint Reuss nagykövetnek mondotta — egészen újszerű volt előtte. A *modus vivendi* illetőleg tökéletesen osztotta Bismarck felfogását, de nem látott módot megvalósítására. Elméletileg legcélravezetőbbnek gondolta, ha a király és az udvar végleg elhagyná Rómát és csak kivételesen, nagy ünnepekre, koronázásra stb. térne oda vissza. Példaként Moszkát említette, mely fővárosa és egyben szent városa Oroszországnak. Mivel azonban rögtön átlátta e terv keresztülvihetetlenségét, sietett elhárítani magától a kancellártól neki szánt szerepet, hogy t. i. közvetítsen a Vatikán és a Quirinál között. Arra hivatkozott, hogy a Vatikánban a legkisebb lépéshez is túlzó reményeket fűznek és sietnek világgá kürtölni a készülő eseményeket, ami már magában csírájában megfojt minden békes megegyezésre való kilátást. Különben is — folytatta — mit adhatna az olasz kormány? Legfeljebb a garanciális törvény nemzetközi garancia alá helyezését. Ez azonban a pápa szavai szerint elégtelen és elfogadhatatlan. Marad tehát az egyházi államnak bármily szerény keretek közt való visszaállítása. Ez azonban másként, mint erőszakkal, nem vihető keresztül. Mert a Rómáról való önkéntes lemondás okvetlenül a dinasztia trónjába kerülne.²

Bismarck Kálnoky vonakodásának láttára elejtette a *modus vivendi* gondolatát, vagyis lemondott a pápaság jelen helyzete javításának sürgetéséről. De másik gondolatához, a jövő nyitvatartásához annál szívósabban ragaszkodott. És el kell ismernünk, e ponton Kálnoky is megértőbb szekundánsnak bizonyult. Mikor Robilant olasz nagykövet 1882 febr. 19-én hivatalosan is előállott a garanciális szerződés tervével, ő a földrajzi viszonyokra hivatkozott, melyek szerinte

¹ 1881 dec. 31. Grosse Politik III. 451. sz.

² 1882 jan. 7. U. o. 542. sz.

teljességgel lehetetlenné teszik, hogy a szerződő felek egész kiterjedésében garantálják egymás területét. «A garanciális szerződés — mondotta — olyan óriási terheket ró a szerződő kormányokra, hogy parlamentáris miniszter nem könnyen szánja rá magát a belőle folyó következmények vállalására.»¹

Olaszország részéről azonban éppen Róma és az egyházi állam területének garantálásában látták a szövetség főértékét. Ezért Robilant minden módon igyekezett eloszlatni Kálnoky nehézségeit és csak akkor állott el a garanciális szerződéstől, mikor látta, hogy teljességgel keresztülvihetetlen.² Bismarck sietett kifejezni megelégedését osztrák kollégája állhatatos magatartásán s a jövőre nézve azt ajánlotta neki, hogy lehetőleg vegyen hallatlanra mindent, ami a pápára vonatkozik.³ Még nyomatékosabban körvonalazta álláspontját 1882 márc. 9-én kelt jegyzékében, melyben az olaszbarát Keudell római német nagykövet közvetítő indítványával szemben a legnagyobb határozottsággal leszögezte, hogy a német birodalomnak katolikus alattvalóira való tekintettel lehetetlen garanciát vállalnia a volt egyházi állam területéért s főleg lehetetlen Rómáért.⁴

Az olaszok azonban még mindig nem adták fel a küzdelmet. Miután látták, hogy a garanciális szerződés tervével nem mennek semmire, védelmi szerződést ajánlottak s ennek bevezetésébe akarták becsempészni a birtokállomány kölcsönös védelmét, vagyis a garancia-vállalást. De Robilant hiába hivatkozott rá, hogy kormánya különös súlyt helyez e pontra, Kálnoky rendíthetetlen maradt.⁵ Bismarck ismételten kifejezte e fölött való megelégedését.⁶

A római kérdés tehát nemcsak a nyilvánosság előtt, a sajtóban, hanem a titkos tárgyalások során is eminens sze-

¹ Pribram i. m. 141. l. Grosse Politik III. 547. sz.

² 1882 febr. 21. Grosse Politik III. 547. sz.

³ 1882 febr. 28. Grosse Politik III. 548. sz. Pribram i. m. 143. l.

⁴ Grosse Politik III. 551. sz.

⁵ 1882 ápr. 13. Grosse Politik III. 559. sz.

⁶ 1882 márc. 24. és ápr. 3. Grosse Politik III. 556. és 557. sz.

repet játszott s döntőleg befolyásolta a hármasszövetségnek ha nem is a lényegét, legalább a formáját. Hogy a szövetség *defenzív* és nem *garanciális* szerződés formájában jött létre, az kizárólag neki tulajdonítható.

Ebben a megállapításban már benne foglaltatik Bismarck római politikájának kritikája. Látjuk, hogy bármily sok volt benne az önzés és bármily kevés a megértés a katolikus egyház benső lényegének és életműködésének méltányolására, mégsem volt hijával bizonyos magasabb erkölcsi szempontoknak. Bizonyos, hogy a herceg erősen visszaélt a kúria jóhiszeműségével, de árulást nem követett el ellene. A Vatikán kedvéért komoly áldozatot hozni vagy éppen nemzetközi bonyodalomba keveredni nem akart, de ezt nem is lehetett várni tőle. Amit azonban az adott körülmények között megtehetett, megtette. A hármasszövetség megkötésénél gondosan került minden olyan mozzanatot, mely a Vatikán helyzetét ronthatta vagy a jövőre vonatkozó reményeit csökkenthette volna. A római kérdést nem oldotta meg, sőt komoly formában nem is vetette föl, de legalább a jövőre nézve nem zárta el ennek útját. És az akkori helyzetben már ez is nagy dolog volt.

BALANYI GYÖRGY.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

János Zsigmond és egy olasz író.

Annak a hatalmas renaissance-mozgalomnak, mely Mátyás korában virágzott nálunk, mintegy kihangzása a XVI. századi. Ennek a szellemnek érdekes nyilvánulata *Dionigi Atanagi* üdvözléte János Zsigmondhoz vagy mint ahogyan ő szólítja, II. Jánoshoz, Magyarország választott királyához. Atanagi *Rime diverse*-jének 1565-ben megjelent második kötetét lelkesen és meleg bizakodással ajánlja a magyar fejedeleennek.

Atanagi ajánló sorai, történeti adatai és humanista szelleme miatt egyaránt megérdemli kutató érdeklődésünket.

Isten szeretetét érzi már abban is, hogy a kisdiedet királlyá választották, «a nagyon híres I. János király» halála után. Isten adott erőt az ország báróinak, hogy megvédjék a Budát ostromló nagy sereg ellen. Isten kegyelmét látja abban is, hogy olyan fejedelmet serkent a gyermekkirály védelmére, ki az ő szentséges vallásával ellenkező hitet vall (contrario a la sua santissima religione). Isten oltalmazta meg az ostromlók nyílt munkáitól s az árulók titkos cselvetéseitől. Elmeséli, hogy alig 12 éves korában, mikor édesanyja, Izabella, arra szánja magát, hogy Ferdinándnak átengedi Erdélyt s az értékes királyi koronát (la preziosa corona regale), nem gyermekes síránkozással, hanem hősrlelkű és legyőzhetetlen királyhoz méltó szavakban tiltakozva, merészen karjai közé ragadja azt; magához szoritja, mondván, hogy inkább a halált kívánja, mintsem lemondjon róla; erővel kell elvenni tőle; úgy hogy a korona eltört, egy része pedig a kezében maradt. Isten újját látja benne, annak a jelét, hogy gyönyörű országát visszaszerzi egykoron.¹

¹ . . . «et trouandoui presente nel consegnare di tal corona, Voi arditamente la pigliafte stretta ne le braccia, et ufando parole non mica da fanciullo, ma degne d'ogni magnimo, et inuito Re, el quale da ria fortuna oppresso non possa mostrare la sua virtù, tanto stretta la teneste dicendo più tosto voler morire. che lasciarla, che al fine fattovi forza, la corona fi spezzò, et rimafe ne le vostre

Úgy emlegeti, mint a katolikus hit tükrét és mintáját. Hivatkozik a Niccolò Foro irányában gyakorolt irgalmára. *Forot* a királyi tanács a legkegyetlenebb halálra ítélte, mert királyát és az országot harmadszor is elárulta. Mikor a vérpadra viszik, János Zsigmond megkegyelmez neki, immáron harmadízben.

Szól Balassi Menyhárt lázadásáról s a székelyek zendüléséről. Dicséri János a Zsigmondot, hogy mindkettőt egy időben fékezte meg, nagy vitézséggel és bölcseséggel.

Megemlíti arca szépségét, jelleme fenségét, személye fürgeségét, szokásai nyájasságát, vadászathoz való tökéletességét, lovaglós és lövész-ügyességét, türelmességét s kitartását a háború fáradalmaiban, veszélyt kiálló határozottságát. Dicséri nagy nyelv-ismeretét, irodalmi tanulmányait, műveltségét az *artes liberales*ben. Ismeri jártasságát zenei dolgokban, melyekben nem közönséges mester (de la quale siete non mediocre maestro). De leginkább erkölcsi tisztaságát, szűzi erényét emeli ki. A «romlott» században csodának tekinti ezt annál az ifjúnál, ki az emberi életkor legszebb virágába jutott.

János Zsigmond dicső híre eljutott az ő füléhez is s a legszerényebb vágyat keltette benne, hogy kifejezze hódolatát. Ezért szenteli az ifjú fejedelemnek a toscanai költők verseiből összeállított gyűjteményének második kötetét.

Természetesnek találjuk, hogy az olasz író nagy bizalommal fordúl az ifjú magyar fejedelemhez. Az olasz műveltség mélységes szeretete János Zsigmond családjában hagyományos volt. Anyai nagyanyja, Sforza Bona, Zsigmond lengyel király hitvese, olasz hercegnő. Krakkóban pazar udvartartása van, csaknem az olasz renaissance meghonosítója Lengyelországban.¹ Leánya, Izabella, éppen olyan szeretettel fordul az olasz kultúrához, mint ő. Legszívesebben olaszul beszélt.² Örömet olvas is olaszul. Batthyány Orbánt olaszos műveltségéért kedveli³ Kassán olasz titkára van.

---

mani quella parte d'effa, che stava appiccata al parete che si come fu atto d'animo grande, del quale la Transilvania non è capace, così si può credere che fosse felice angurio de la futura ricupera-tione del fortissimo et bellicoso regno a Voi tolto» (3 a b).

¹ Dr. Veres Endre: *Izabella királyné*, 19. l.

² Acsádi Ignác: *Magyarország három részre osztásának története*. Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története* V. k.-ben, 339. l.

³ Dr. Veress E.: *Id. m.*, 278. l.

Savorgnano Pál.¹ A nagyanya és anya vonzódása átöröklődik János Zsigmondra is. Olaszos renaissance-hajlanra vall, hogy a gyulafehérvári palotát fényessé teszi, freskókkal, kárpitokkal díszítetteti.² Az olasz Blandrata György nagy hatással van rá.³ Általában kedveli az olaszokat, nyelvüket kitűnően tudja. Udvarában olasz zenészekkel és énekesekkel találkozunk. Sok olasz katonája van. Azzal a gondolattal foglalkozik, hogy Erdélyben olaszokat telepítse le.⁴

Nem csoda, hogy Atanagi-hoz is eljut annak a híre, hogy János Zsigmond az olasz műveltség lelkes pártfogója. Nagyon valószínű, hogy Atanagi János Zsigmondra vonatkozó adatait nagyrészt *Giovandrea Gromonak* a firenzei *Bibliotheca Magliabechinában* őrzött jeletéséből meríti. Erre maga Atanagi szolgált jelentős adatot, mikor arra utal, hogy az olasz nemzetbe vetett bizalma arra sarkalja János Zsigmondot, hogy testőrsége és ennek kapitánya olaszok legyenek (et la guardia de la sua persona et il Capitano d'essa vuole che sieno d'huomini Italiani (6 a). Gromo 1564-ben és 1565-ben János Zsigmond testőrkapitánya volt. Gromo Cosimo Medici-nek küldött iratában leírja János Zsigmond országát s röviden jellemzi magát a fejedelmet is.⁵ Gromo szól János Zsigmond hősi lelkéről, szíve jóságáról, vadászatkedveléséről; arról is, milyen ügyes lovagló, lánzsaforgató. Kiemeli, hogy a lanton olyan ügyesen játszik, hogy ebben kevesen múlják felül. Részletezi nagy nyelvtudását. Dicséri szelíd lelkét, okosságát, veszélyt litymáló kitartását, vallásos kedélyét és szüzeségét. A jelentés megemlékszik Balassi Menyhért és a székelyek lázadásáról is. Nem valószínűtlen, hogy Atanagi Cosimo Medici jóvoltából bepillantott Gromo jelentésébe, legalább erre vall János Zsigmond jellemét megvilágító adataik nagy részének egyezése. Kivált a *virginità* dicsérő kiemelése, mai tudásunk szerint, csak e két olasznál olvasható. Egy lényeges mozzanatban eltér a két író egymástól. Atanagi úgy nyilatkozik a fejedelemtől,

¹ U. itt, 337. l.

² Jakab Elek: *János Zsigmond választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása*. Keresztény Magvető, 1863, 191. l.

³ U. itt, 236 l.

⁴ Acsádi; id. m., 413. l.

⁵ Német fordításban közli az *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, II. B. 1857., 5. l.

mint a katolikus hit tükréről és példájáról, míg Gromo azt az óhaját fejezi ki, bár sikerülne visszatérítenie János Zsigmondot az anyaszentegyházhoz! ¹

Az az eleven leírás, melyet Atanagi a koronaátadás jelenetéről fest, éber figyelmet érdemel ugyan, de nem ellenőrizhető. Bethlen Farkas csak annyit tud, hogy mikor Izabella, a kolozsvári templomban Castaldonak átadja a koronát, kis lía szavát elfogja a zokogás, érzékeny szemrehányást tesz anyjának, végre ennek sikerül a síró gyermeket lecsendesítenie. ² A jelenetről *Atanaginak* is van tudomása, de ő drámai erővel eleveníti. Történeti hitelességre aligha számíthat, mert hiszen a cél, János Zsigmond erényeinek magasztalása, pezsdíti fel Atanagi képzeletét.

Atanagi ajánló lapjai a renaissance íróinak modorára emlékeztetik az olvasót. A magasztalások szertelenül nekihullámzó áradata csalhatatlanul a XV. század tömjénező dicsőítgetéseinek szellemére vall. Atanagi sokat tanult a XV. századnak azoktól az íróitól és költőitől, kik a hódolat páthoszának csaknem féktelen lendületével fordultak Mátyás király felé. Az erények sorakoztatása *Atanaginál* nem juttatja-e eszünkbe *Bonfinit*, ki egy ajánló írásában magasztalva sorolja el a dicső emlékű nagy király testi és lelki tulajdonságait? ³ Ez a szellem jellemző az egész renaissance-ra. A példák özönéből elég utalnunk *Foscarininek* 1453-ban Bresciából Isota Nogarolá-hoz intézett levelére. ⁴ Milyen dicsőítés, milyen magasztalás árad ki e sorokból! Szándékosan választottuk e példákat. Atanaginek János Zsigmond dicsőítésére éppen olyan erős alapja van, mint Bonfininek vagy Foscarininek, midőn az Mátyást vagy ez Isota Nogarolát árasztja el határtalan hódolatával. Csánki Dezső azt írja a Mátyás erényeit magasztaló olasz szemtanukról, hogy «az affectatio és a dithyrambok hiteltelen hangján, de *igaz bámulattal* követik őt». ⁵ Így Atanagi is. Arra, hogy János Zsigmond a legszebb reményeket keltette, nem egy adatunk van. Már mint serdülő gyermek megragadja az osztrák biztosok figyelmét. Látják nemes hivatásra termettségét s tehetségét. ⁶

¹ Id. m. 50. l.

² Jakab Elek: id. mű, 172. l.

³ *Analecta nova*, ed. Hegedüs I., 47. és kk. lk.

⁴ Abel Jenő: *Isota Nogarola*, 37—42. l.

⁵ Csánki Dezső: *A renaissance és Mátyás király*, Budapesti Sz. e., 1891., II. k. 395. C.

⁶ Veress E.: Id. m. 380. l.

Tiepolo, velencei követ, 1557 október 17-én frott jelentésében olvassuk, hogy János Zsigmond a kor egyik legkiválóbb fejedelmévé válhatik.¹ Kiderül, hogy *Atanaginál* János Zsigmond dicsőítése nem pusztán humanista közhely, hanem részben történelmi valóságból sarjadt. Megvolt az alapja, mint teszem, Bonfininek vagy Foscarininek, mikor a maguk eszményképét dicsőítik.

Stílusa egy-két fogásában is érzik a humanista sugalmazás. A humanista írók egyik legkedveltebb alakzata az *aposiopesis*. *Atanagi* is elég hatásosan használja. «Taccio — írja — de la bellezza et maestà de l'aspetto Vostro . . . Non dico de l'esser Voi perfetto cacciatore et caualcatore . . . Non parlo de le molte lingue che avete familiari.» (4, b, 5 a). Így Bonifini is a budai várról: «Dimitto Regales hortos, hortorumquea domos . . . dimitto valvas aeneas tanta arte elaboratas».² *Garzo* Mátyást magasztalva, így ír: «Omitto tanti Regis Magnificentiam . . . Omitto magnanimitatem».³ Nem jelentéktelen figura ez, mert hatástkeltő. Ügyes fogás, hogy mintegy a röptében való jelzés gyors ütemével éppen az ellenkező célra törekszik, mint amelyről szót ejt s hogy mintegy kedves ravaszkodással éppen azt emeli ki, amiről állítólag mélyen szeretne hallgatni.

Humanista közhely még *Atanaginál* vállalkozása merészségének tudatában támadt megalázkodása János Zsigmond előtt: «Il qual libro se bene io conosco, quanto sia di gran lunga inferiore à la dignità de la sua sublime persona; nondimeno io non lo reputo del tuto indegno di comparire al vostro alto cospetto . . .» (6 a) Bonfini is ilyen szellemben intézte szavát Mátyás királyhoz. «Sperabam enim cum divino ac beatissimo tuo nomine humilitatem quoque meam illustrare ac tradere immortalitati».⁴

Atanagi ajánló sorai művelődésünk története szempontjából méltánylásra méltók. Nem jelentéktelen mozzanat az, hogy élénken él még az olasz humanisták között a nagy Korvin Mátyás dicső emléke, mikor egy buzgó írójuk csaknem egy századdal később is magyar földön keres nemes pártfogót. Különben *Atanagi*-nak minden oka megvolt arra, hogy János Zsigmondhoz forduljon. János Zsigmond, mint egy jeles történétírónk írja, «a nemzeti királyság utolsó reménycsillága» volt.⁵ De nemcsak ez. Remény-

¹ Veress I.: Id. m. 437. l.

⁴ *Analecta nova*, 59. l.

² *Analecta nova*, 57. l.

⁵ Jakab Elek: Id. m. 156. l.

³ M. itt, 200. l.

csilláma volt a XVI. század olasz művelődési mozgalmának is. Ezt ma *Atanagi* dedicatiójának fényénél élénkebben látjuk, mint eddig.

Maga a gyűjtemény, melyet Atanagi János Zsigmond kegyes érdeklődésébe ajánl, a költők nagy tömegét szólaltatja meg. A XVI. század lírikusainak se szeri, se száma. *Tiraboschi* is élénken rámutat a mindenrangú és -rendű lantpengetők változatos gazdagságára.¹ Erről a túltengésről tanuskodik Atanagi anthológiája is. A szerelmi dalok: az elkoptatott alkotások közül való unalmas esengések, egetjáró magasztalások vagy panaszos keservek a kedves kegyetlensége miatt. Így Giovanni Guidiccone, Battisti Amaltheo, Erasmo di Valvasone, Francesco Maria Molza, Antonio Allegretti, Dionigi Atanagi, Pompero Paçe, Giacomo Cenci, Celio Magno, Cesare Pavesi, Girolamo Troiano s még számtalan költő, közepes, elcsévelt, egyéniség nélkül szűkölködő dalaikban, Petrarca hatása alól nem tudnak menekedni. Mint ez Laura halálán, úgy keseregnek szerelmesök elhúnyta miatt Giovanni Maria de la Valle, Hercole Barbarasa, Marco Molino, Mario Leone, Giacomo Pellegrini. Feltűnik a természetérzés mozzanata is, így Alessandro Citolini-nál, Petro Gradinico-nál, Alessandro Contarini-nál. Mindez inkább Petrarca szelleme lángjának visszaverődése, mint az eredetiség megkapóbb villanata vagy az őszinteség kifejezése. Itt-ott megragad egy-egy eredeti hang is, így Michel Angelo-nál a bűntudat keresetlen megvallása s az égi kegyelem nemes sóvárgása. Andrea De l'Angvillara vallási bensősége, Giovanni Maria de la Valle megható hazafisága, Giovanni Cerasio érzelmessége, Benetto Ovidi-nek elevenebb politikai dala is figyelmet érdemel, míg Vincentio Martelli már kissé bőbeszédűen tüzel a török ellen.

Minket az ajánló lapok sokkal inkább érdekelnek, mint a nagyrészt közepes költeményekből álló gyűjtemény. A dedicatio a magyar-olasz kapcsolatok egyik jelentősebb bizonyosága. Ha János Zsigmondot hidegen hagyhatta is az Ámorral vívott tusakodások únos úntalan való ismétlése, ha belefáradt is a szerelmi könyörgések s panaszok csaknem végeérhetetlen ájába, egy-egy igazabb hang bizonyára az ő lelkét is megkapta, felmelegedhetett nem egy lendületes alkotás lángjánál.

ELEK OSZKÁR.

¹ Girolamo Tiraboschi: *Storia della Letteratura italiana*, Firenze, MDCCCXII., Tomo VII. Parte III, 1117. l.

Adalékok az ipar és kereskedelem történetéhez Zsigmond király idejében.

Zsigmond császár és magyar király pénzügyi politikájáról a tudományos irodalomban már sokszor esett szó. de azért birodalmi pénzügyi politikája még mindig nincsen kimerítően megtárgyalva. A. *Nuglisch* tanulmánya : *Das Finanzwesen des Deutschen Reiches unter Kaiser Sigmund* (a Conrad-féle *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* III. sor. 21. kötetében) eddig még a legkimerítőbb, mely e tárggyal foglalkozik. *Nuglisch* már felhasználta az *Altmann-féle Regestákat*, melyek a birodalmi pénzügyek ismeretéhez Zsigmond idejében bő anyagot szolgáltatnak, azóta azonban a *Deutsche Reichstagsakten* kötetei is terjedelmes új anyagot hoztak napvilágra, úgyhogy Zsigmond pénzügyi politikájának újabb megtárgyalása nem volna háládatlan feladat.

Zsigmond okleveleiben számos adatot találunk továbbá, melyek ipar- és kereskedelem-történeti szempontból is figyelmet érdemelnek. Ezekből látjuk, hogy Zsigmond országaiban, így Magyarországon igyekezett külföldi iparosokat, mesterembereket betelepíteni, illetőleg velők munkálatokat végeztetni. Nürnbergi iparos, bizonyos *Hartmann* mester (az oklevél «*rorsmid*»-nek mondja) rendezte be a budai királyi várpalotában a vízvezetékét, amelynek költségei 1000 rajnai forintot tettek ki. Ezt az összeget Zsigmond -- szokásához híven -- nem fizette ki készpénzben, hanem arra 1416 július 8-án Leedsben kelt oklevelével az ez évre esedékes, még el nem zálogosított nürnbergi városi adóra adott *Hartmann* mesternek utalványt, megjegyezve, hogyha az adóösszeg erre az évre már a maga egészében el volna zálogosítva, az 1000 forint az 1417 november 11-én esedékes adóból lesz kifizetendő.¹ Abból a levélből, melyet *Rozgonyi István*, a veszprémi püspökség kormányzója 1416 március 14-én Párizsból *Rozgonyi Péter* dömösi préposthoz intézett, megtudjuk, hogy Zsigmond Párizsból Budára aranyműveseket és más mesterembereket küldött.² 1418-ban Zsigmond két puskaművest szerződtetett, akik kötelezve voltak ez év október 16-tól kezdve két-két segéddel neki dolgozni évi 200—200 magyar forintért. Az egyiknek neve *Ádám* volt, hogy honnan származott, nem tudjuk, a másik *Márton*, stuttgarti lakos volt.

¹ *Altmann, Die Urkunden Kaiser Sigmunds, 1967. szám.*

² A levél *Történelmi Tár* 1902. évf. 575—576. oldal.

Mindegyiküknek október 6-án 100—100 frt előleget fizetett ki.¹ Ugyanakkor szerződtetett Zsigmond két kőfaragómestert, egy György nevűt Tübingenből és Holl Istvánt Stuttgartból, akik hasonlóképpen október 16-tól kezdve évi 100 100 magyar forintért tartoztak neki dolgozni és pedig mindegyikük 20 segéddel. Zsigmond október 6-án az évi bért előre kiutalta mindkét mesternek és kötelezte magát arra, hogy a segédek bérét maga viseli s azonkívül őket ruházattal ellátja és életszükségleteikről gondoskodik.² Mint ácsokat az augsburgi Vingerlin Erhart és Lénárt testvéreket szerződtetette 1418 október 8-án, október 16-tól kezdve egy évre. Mindegyikük évi 200 rajnai forintot kapott és kötelezve voltak hat segéd alkalmazására, akiknek 60 frtnyi bérét Zsigmond vállalta magára. Az összegek fele előre volt fizetendő.³ Sajnos, az oklevelek csak annyit mondanak, hogy a szerződtetett mesteremberek Magyarországon fognak dolgozni, hogy hol, arról nincs tudomásunk.

Zsigmond kereskedelmi politikájára megemlítjük 1423 október 30-án Budán kelt oklevelét, melyben tudatja alattvalóival, hogy néhány flórenci kereskedő, névszerint Antonius Frontis, Philippus de Caponibus, Zenobius de Panzaciis, Petrus és Nicolaus de Lamborteschis és társaik kereskedelmi vállalataik részére, főleg Magyarországgal, bizonyos könnyítéseket nyertek tőle.⁴ Ezek közül Antonius Frontis-szal Zsigmond már régebben pénzügyi összeköttetésben állt. Tőle vette fel azt a 12,500 cseh garast, melyet német királyi koronázása költségeire eredetileg a német lovagrend nagymesterének kellett volna beszolgáltatni, amit a nagymester nem tett meg s ezért Zsigmond, «nem csekély kárunkra», Antonius Frontistól vett kölcsön.⁵

Az alább közölt levél egy újabb, nem érdektelen adatot nyújt Zsigmond kereskedelmi politikájához. Az 1418 január 28-án Konstanczban kelt oklevélből megtudjuk, hogy Zsigmond a birodalom és Magyarország nagyjaival, valamint kereskedőivel tanácsot ülve

¹ Altmann 3621. és 3622. számok.

² U. ott. 3623. és 3624. számok.

³ U. ott. 3635. szám.

⁴ U. ott, 5667. szám.

⁵ Zsigmond 1413 május 17, 20, aug. 28 és szeptember 1-én utasítja a nagymestert, hogy ezt az összeget Antonius Frontis megbizottainak fizesse ki. U. ott, 491., 496., 660. és 673. számok.

elhatározta egy kereskedelmi útnak kiépítését, mely Perából és a Duna torkolatától, Kila (Kilija) Kaffa = Feodosiaból kiindulva a Duna folyását követve Magyarországon át a birodalomba vezet. E munkálatra Fischer János és Konrád testvéreknek adott megbízást, nekik vámmentességet adva és őket oltalmába fogadva.

Az oklevél Zsigmondnak a bécsi állami levéltárban őrzött birodalmi iktatókönyveiben található az F. kötet 86. és 87. lapjain. Szövege a következő :

Sigismundus etc. Notum facimus etc. Quamquam universorum fidelium nostrorum, quos potentatui nostro non nostris meritis, sed sola sui dignacione subegit altissimus, utilitati prospicere ipsorumque teneamur commoditatibus providere, ad hoc verum tamen ampliori sollicitudine animus noster invigilat, quatenus status mercatorum in terris nostris et imperii sacri ac regni nostri Hungarie nec non aterorum principum dominiis commorantium refloret et eorum condicio votivis compendiis nostro evo augeatur. Trahit autem nos ad hoc nedum eorundem mercatorum privatum commodum, verum eciam nostra omniumque principum dominorum ac eciam plebeiorum communis honor atque fructus. Ipsi namque velut fructuose apes per diversa orbes climata sub fortune eventu se suaque statuentes, nunc mari se conferunt, nunc pro periculosas inimicorum insidias quumque umbraculo noctis se gaudent manus noxias effugisse et ibi congregant mercium mellitas apes, quas communicare tandem valeant universis horum etiam studio et labore omnium principum terre, civitates et dominia roborantur et in temporalibus multipliciter adaugentur. Hac igitur consideratione permoti non per errorem aut improvide, sed animo deliberato principum, baronum et fidelium nostrorum et imperii sacri ac eciam regni nostri Hungarie communicato consilio unacum ipsis ac omnibus civitatibus imperii et mercatoribus residentibus in eisdem ac singulariter super eo ad nostram presenciam evocatis conclusimus, ordinavimus et determinavimus stratam publicam de partibus transmarinis de Kyla, Kaffa et Pera ac aliis civitatibus et terris in flumine Danubio versus Hungariam et deinde versus partes Almanie et similiter viceversa de partibus Almanie et Hungarie ad partes transmarinis cum singulis mercimoniis transeundi erigere et de novo instaurare, quam indubie credimus toti Almannie et Hungarie pre ceteris stratis et viis, quibus partes transmarine adiri solite fuerant commodosiore propinquirem et maiori utilitate fecundam. Igitur de prestanti legalitate et cir-

cumspectionis industria Johannis et Conradi dictorum Vischer familiarium et fidelium nostrorum dilectorum plenam et indubitatem fiduciam obtinentes, ipsos elegimus et deputavimus fore et esse debere, primos huius strato inventores, qui transitum eius exquirere et preparare ac universis mercatoribus pandere sufficienter sunt experti. Et ut in opere tam pergrandi et reipublice utili non tepescant sed robustiori animo constanciores persistent, quo ampliores sibi exinde favores et premia senserint acrevisse, auctoritate Romana regia et tamquam Hungarie etc. rex prefatos Johannem et Conradum ac bona, merces et res eorum quaslibet in nostram et imperii sacri ac eciam regni Hungarie tuicionem et protectionem singularem recepimus et tenore preseucium recepimus graciose ipsisque ex certa sciencia hanc prerogativam et graciam facimus specialem ad vite ipsorum et cuiuslibet eorum tempora inviolabiliter duraturam. Quod videlicet ipsi et quilibet eorum familiares merces, res et bona eorum in universis provinciis, terris, civitatibus, locis et dominiis nostris et imperii sacri a regnorum nostrorum Hungarie etc. ingrediendo, regrediendo, stando et morando, tam in terris, quam in aquis ab omnibus theloneis, mutis, tricesimis, impositionibus, exaccionibus et aliis mercibus quibuscunque omnino liberi esse debeant et exempli. Mandamus igitur universis et singulis principibus, ecclesiasticis et secularibus, comitibus, baronibus, militibus, clientibus, capitaneis, castellanis, officialibus, theloneriis, holerariis, passuum custodibus, magistris civium, consulibus, iuratis et communitatibus, civitatuum, opidorum, castrorum, villarum rectoribus eorundem ceterisque nostris et imperii sacri ac etiam regni Hungarie subditis et fidelibus firmiter et districte, quatenus prefatos Johannem et Conradum ac familiares eorum cum equis, curribus, navibus, mercibus et rebus eorum singulis per terras, civitates, opida, villas et quelibet loca et dominia ipsorum tam in terris, quam in aquis absque thelonei, pedagii, pontenagii, gustome, gabelle, mute, fricesime et cuiuslibet alterius oneris seu impositionis exactione, totiens quotiens ipsis placuit transire, stare, mercari et mercantias exercere ac abinde recedere libere et absque impedimentis quibuslibet permittendo ipsis de securo et salvo conductu dum et quociens super eo requisiti fuerint seu alter ipsorum fuerit requisitus, velint et debeant efficaciter providere ad honorem et specialem reverenciam nostre regie maiestatis et prout cupiunt studiosius nostro culmini complacere preseucium sub auctoritate. Datum

Constancie provincie Maguntiensis, anno etc. XVIII, XXVIII die Januarii.

Ad mandatum domini regis domino G. episcopo Pataviensi referente Palus de Test.

ÁLDÁSY ANTAL.

Janus Pannonius magyar humanista ismeretlen levele Velencéből.

1924 nyarán a bolognai állami levéltár azon részét is átnéztem, mely a városhoz írt okleveleket és a város válaszait tartalmazó register-köteteket tartalmazza. A középkori anyagban a következő négy magyar vonatkozásút találtam:

1. Janus Pannonius 1465 április 16-án Velencében kelt és alább teljes terjedelemben leközölt levelét.

2. Mátyás királynak 1465 nov. 13-án Kanizsán kelt oklevelét, melyben kéri Bologna város hatóságát, hogy az ott tartózkodó Fioravanti Aristoteles híres építész (magistrum Aristotelem architectum singularem) rövid időre engedjék hozzá, mivel a hitetlenek elleni állandó küzdelemben nagy szüksége van reá. (Jelzete: Lett. al Commun. Misc.; hasonló tartalmú, de más dátumú levél kiadva Luca Beltrami: Aristotile Fioravanti c. művében.)

3. Ugyancsak Mátyás király kéri Bologna városát, hogy a királyi udvar részére bevásárlást végző Farkas László és Kemlődi Gál nemeseket (misimus hos . . . pro emendis atque educendis rebus sericeis videlicet et plurimis aliis rebus preciosis, necnon speciebus nostro, regine atque curie nostre usui necessariis) (áruikkal együtt vám nélkül engedjék át területükön. A levél kelt Korneuburgban, 1477 okt. 26-án. (Lett. al Comm. Misc. — Hasonló levél ment Firenze városához is, mint azt Fögel József közlé velem.)

4. Az utóbbira adott válasz regesztuma 1478 március 13-iki dátumú. Nevezetteket átengedték, bár az illetők nem esküdtek meg arra, hogy csak a jelzett célra visznek árut. (Lett. del. Comm. Reg. II. Litterarum c. 15. jelzet alatt.)

A négy fenti oklevél közül Janus Pannoniusé a legérdekeesebb. Velencében való tartózkodásáról a Mátyás király korabeli diplomáciai emlékek alapján már eddig is tudtunk, de magától a kiváló humanistától ottani lételetét illetőleg semmiféle írásbeli emlékünknél ezideig nem volt. A levél dátumának évét is a fenti diplomáciai emlékek alapján határozhattuk meg.

Venecia, 1465 április 16.

Janus Pannonius kéri Bologna városát, hogy az odavaló illetőségű Galeotto Marzio a husvéti ünnepeken túl is nála maradjon.

Johannes episcopus Quinqueecclesiarum sexdecim viris salutem. Quamvis in hunc usque diem nulla fuerim vobiscum familiaritate coniunctus, quod certo est nobis permolestum, tamen cupiens aliquod amicitie vinculum cum amplitudine vestra inire tam humanitate vestra, quam urbis auctoritate motus, que ut est studiorum mater perhibetur, id a magnitudine vestra petam, quod profecto tam gratissimum, quam necessarium mihi est. Compater enim noster dilectus Galeottus Martius, Bononia ad nos accessit pro quibusdam negotiis satis arduis et meis, et avunculi mei, archiepiscopi Strigoniensis recusat se apud me diutius moraturum, quam Pascales ferie patiantur, et id sine honoris detrimento se facere non posse affirmat: timet enim amplitudinem vestram et humanitatem, quam de se benemeritam narrat, vel minima re ledere, quod futurum autumat, si aberit, ideo se nullo pacto apud me mansurum affirmat, nisi a vobis venia impetrata, quod certe aum animadvertissem, ut pariter honori Galeotti compatri mei et desiderio nostro, vel ut verius loquar, necessitati satisfacerem, iudicavi id per vos solos effici posse. Ideo ab amplitudine vestra etiam atque etiam peto, ut cum bona venia concilii et rei publice vestre magistro Galeotto compatri nostro per aliquot dies abesse liceat, quod certe si a vobis impetraro, quoad vixero, me d. vestris obligatum profitebor, paratumque etiam ubicumque fuerim, pro re p. vestra et pro vobis et universis et singulis vicem reddere, cum se offeret occasio. Valet. Ex Venetiis XVI. Kalendas Maias.

Johannes episcopus Quinqueecclesiarum
ac serenissimi regis Hungarie orator.

Kívül: Magnificis et potentibus dominis sexdecim viris Reip. Bononiensis gubernatoribus amicis nostris.

Papírra írt eredetije, hátlapján gyűrűs pecséttel, év nélkül a Lett. al Commune Miscellanea csoportjában. A levél Janus Pannonius kezévé.

Dr. LUKCSICS PÁL.

SZAKIRODALOM.

Viktor Ehrenberg: Neugründer des Staates.

C. H. Beck. München 1925.

A művecske három részre oszlik. Az első rész a Lykurgosnak tulajdonított spártai Kosmosnak keletkezéséről és jelentőségéről szól. A második rész az athéni polgárság ama felosztásának jelentőségét vizsgálja, amely Kleisthenestől ered. A harmadik rész végül a Lykurgos neve alatt rejtőző spártai törvényhozónak a művét összehasonlítja Kleisthenesével.

A legértékesebb rész az első. A szerző itt kiindul Guy Dickinsnek egyes megfigyelésekből levont következtetéséből. *Guy Dickins (The Growth of Spartan policy. Journal of Hellenic Studies. vol. 32. 1912. p. 1—42)* ugyanis egyes jelenségekből azt következtette, hogy a spártai állam- és magánéletnek az a megmerevülése, az a szigorú szabályok közé szorítása, amely a hagyományban Lykurgosnak tulajdonított törvényhozás folyamánként tűnik fel, a valóságban csak Kr. e. 550 körül következett be az akkori ephorosoknak, nevezetesen Chilonnak, működése folytán, akik ez által a királyok hatalmát megbénítani, a királyokat egy az uralkodó néposztály egyetemének szempontjából véleményük szerint legmegfelelőbb politika követésére kényszeríteni igyekeztek. A spártai államszervezet alapintézményeinek, a királyságnak, a gerusiának, az apellának, a korosztályoknak, a férfitársaságoknak, a syssitianak, sőt az ephoratusnak a keletkezése is régebbi időbe nyúlik ugyan vissza, de mindezeknek az a fejlődést kizáró pontos szabályozása, amelyet ezeknek az intézményeknek a bevezetésével együtt a hagyomány Lykurgosnak tulajdonított, csak az 550 körül élt törvényhozótól származik. Guy Dickins ezt csak a spártai életnek és politikának általános jellegéből, illetőleg ennek a jellegnek megváltozásából következtette. Ehrenberg ezt a következtetést pozitív adatokkal támogatni igyekszik. E végre vizsgálat tárgyává teszi az úgynevezett rhétrákat, vagyis azokat az utasításokat, amelyeket Lykurgos állítólag Delphoiban

Apollontól kapott és amelyeknek alapján azután rigorozus szabályait a spártaiakkal elfogadtatta.

A három ügynevezett kisebb rhétráról kimutatja, hogy azok csakugyan minden valószínűség szerint a Kr. e. VI-ik század közepe táján keletkeztek. Közülük az első, amely írott törvények használatát tiltja, az állítólagos Lykurgos korában, vagyis a Kr. e. IX-ik században, abszurdum, 550 körül ellenben, mikor már sok helyütt a törvények kodifikációja megindult, de a szokás még nem volt annyira általános, hogy szükségképpen Spártára is kiterjedt, könnyen érthető. A lakóházaknak egyszerű építésére vonatkozó szabály a benne kifejezésre jutó tilalmat tekintve, azt mutatja, hogy annakelőtte a spártaiak lakásaikat már némi luxussal és kényelemmel kezdték berendezni, de a luxus és kényelem még nem volt akkora mérvű és olyan általános, hogy annak gátat vetni ne lehetett volna. Ennek a törvénynek a keletkezése is tehát kitűnően beleillik ebbe a korba, amelyben a Guy Dickins által felsorolt jelenségek után ítélve, a spártaiaknak magánélete azt a rideg és aszkétaszerű színezetet nyerte, amely később jellemezte. A harmadik rhétra megtiltotta a spártaiaknak, hogy ugyanazon ellenség ellen ismételten harcha vonuljanak. Ehrenberg helyesen állapítja meg, hogy ez általánosan érvényes szabály nem lehetett, hanem csak egy bizonyos adott esetre vonatkozhatott. Ebben az értelemben pedig szintén nagyon jól illik a VI. század közepébe, mikor a spártaiak a tegeiaiak ellen ismételten hódító céllal, de sikertelenül viselt hadjárataikkal felhagytak és a tegeiaiakkal szövetséget kötöttek, amely kiinduló pontjává vált a peloponnesosi szövetségnek. Tehát mind a három rhétra a spártaiaknak 550 körül Delphoiiban adott utasításokat tartalmazott. Ebben a tekintetben Ehrenberg fejtegetése meggyőző erejű. Azt is elhithetjük Ehrenbergnek, hogy ezek az utasítások alighanem egy vagy több, de valószínűleg egy spártai törvényhozónak és államférfiúnak alkotásai, aki ilyen módon intézkedéseit a delphoi jósda által szentesíttette. Minthogy továbbá a rhétrák a későbbi tradícióban Lykurgosnak adott utasításokként, az azok alapján tett intézkedések a Lykurgos-féle Kosmos részeiként szerepelnek, az első két rhétrában foglalt utasítások pedig tartalmilag is egy régi, primitív rend fenntartására, illetőleg helyreállítására irányulóknak látszanak, az is némileg valószínűnek tetszik, hogy már az említett törvényhozó a maga intézkedéseit régi, egy a Kr. e. IX. századba tett Lykurgos nevű törvényhozótól származó

intézkedések felelevenítésének, magát pedig ezen régi, lykurgosi rend reorganizátorának tekintette, illetőleg tüntette fel.

Már kevésbé meggyőző az, amit Ehrenberg annak az igazolására hoz fel, hogy az úgynevezett nagy rhétra is 550 körül keletkezett. Már pedig ezen fordul meg minden, mert míg a kisebb rhétrák csak néhány kevésbé fontos részletintézkedést tartalmaznak, a nagy rhétrának utasításai az egész államszervezetet érintik. Csakhogy éppen a nagy rhétrában alig van adat, amely jelenlegi ismereteink mellett kronológiai megállapításnál biztos támpontul szolgálhat. Van ugyan benne egy, bár negatív természetű adat, amely erre a célra már régen felhasználtatott. Ez az adat azonban éppen ellene szól Ehrenberg ama feltevésének, hogy itt is annak a VI. századbéli ephorosnak az alkotásával van dolgunk, aki a kisebb 3 rhétrát is készítette és aki a rhétrákban foglalt utasítások alapján megteremtette a Lykurgosnak tulajdonított Kosmost, részben azzal a cézzal, hogy az egész élet fegyelmezésével kapcsolatban a királyi hatalmat is korlátok közé szorítsa. Ez a negatív természetű adat az ephoratus intézményének az agyonhallgatása. Persze ez könnyen magyarázható az 550 körül élt törvényhozónak ama törekvésével, hogy mellőzze az olyan intézménynek a megemlítését, amelyről tudták, hogy későbbi korban keletkezett, mint amelybe Lykurgost tették. Azonban maga Ehrenberg is ezt az indokolást elégtelennek tartja. Azért az ephoratus agyonhallgatásának főokát eme intézmény királyellenes tendenciájában látja, amelyből kifolyólag a törvényhozó ildomtalanak találta annak szervezését a delphoi jósdával kapcsolatba hozni, amely az ilyen szerepeltetés ellen talán tiltakozott is, minthogy a spártai királyokkal rendszeres összeköttetést tartott fenn. Minthogy így az ephoratus hatalmának jogalapját nem vezethette vissza Lykurgosra és a delphoi jósdára, azért kárpótlást keresett. Ezt a kárpótlást véli Ehrenberg felismerhetni annak az eskünek a létesítésében, amelyet Xen. Lak. pol. 15 szerint a királyok és az ephorosok havonként egymásnak kölcsönösen tettek, amelyben a királyok magukat a törvények megtartására kötelezték, viszont az ephorosok ezen feltétel, de csakis ezen feltétel alatt nekik a polgárság nevében hűséget fogadtak. Bár ezen szokás keletkezésének időpontjára vonatkozólag semmi adatunk sincs, Ehrenberg ekkori keletkezését plauzibilissé tudja tenni, az 550 körül élt törvényhozó működésével való kapcsolatba hozatal pedig művecskéjének leg-

szellemesebb hypothesis. Az ephoratus agyonhallgatásából tehát a nagy rhétra keletkezésének idejére vonatkozólag következtetés nem vonható. Azonban Ehrenberg talál a rhétrában egy másik adatot, amelyet erre a célra felhasználhatónak tart. Ez a *φυλαί* és *ὠβαί* szervezésére vonatkozó adat. Szerinte a szöveg csak úgy értelmezhető, hogy a rhétra utasítást, vagy legalább felhatalmazást adott a polgárságnak új felosztására, ennek pedig csak úgy volt értelme, ha a törvényhozó a felhatalmazással élt is. A spártai törvényhozónak működése tehát szerinte ebben a tekintetben szükségképpen hasonló volt az athéni Kleisthenes működéséhez, aki phyléfelosztását ugyancsak a delphoi jósda által szentesítette és akinek felosztásától a spártai törvényhozó csak annyiban tért el, hogy sokkal kisebb szerepet játszott az államéletben. De éppen ezért a spártaiak felosztására vonatkozólag csak kevés adatunk van. Az *ὠβαί* szervezésének, vagy újjászervezésének a korára vonatkozólag semmit sem mondhatunk, ami akárcsak némileg is megbízható lehetne. Többet tudunk a phylékről. Ezért ebből kiindulva igyekszik Ehrenberg a rhétra keletkezésének az idejét meghatározni. Ugyanis Tyrtaiosnak egy újabban előkerült vers-töredéke szerint Spártában is, miként a többi dór államokban, megvolt a 3 dór phylé és az ehhez a 3 phyléhez tartozók Tyrtaios korában a csatában elkülönítve harcoltak. Későbbi időben azonban a spártai polgárság valószínűleg helyi, topikus alapon 5 phylére oszlott és ez a felosztás alighanem összekapcsolódott a spártai hadseregnek 5 *λόχος*-ra való felosztásával, amely, bár róla csak Aristotelesből értesülünk, valószínűleg már 479-ben, a plataiai csata korában is megvolt, minthogy ebben a csatában résztvevő spártaiak száma 5000 volt. Ehrenberg ebből azt következteti, hogy az 5 topikus phylé szervezése a Kr. e. VI. században történt és akkor ez az 5 topikus phylé a hadszervezet terén is a 3 dór phylé helyébe lépett. Minthogy pedig a nagy rhétrában új phylék szervezéséről van szó, a 3 phylére való felosztás pedig, mint közös dór intézmény, spártai törvényhozótól nem származhatik, Ehrenberg szerint nyilvánvaló, hogy itt csak az 5 topikus phylé létesítésével lehet dolgunk, tehát a nagy rhétra keletkezése is a VI. századba teendő. Ehrenbergnek ez a levezetése nagyon logikusnak látszik, mindamellettt ingatag alapon nyugszik. Mindenekelőtt az 5 topikus phylé sem egészen biztos, mert Pausanias III. 16. 9 csak 4-nek a nevét közli; Aristotelesnek 5 lochosával szemben pedig Aristophanes 4-et, Thukydides pedig 7-et említ. Hozzá-

járu, hogy kétséges, vajjon a nagy rhétrában csakugyan a phylék újjászervezéséről volt szó és vajjon ez a phylék számának, nevének és szervezetének a megváltoztatásával járt-e együtt. Míg ugyanis a phylékre vonatkozó szavak értelmezése nem áll minden kétségen felül, kétségtelen, hogy a rhétra egy 30 tagú gerusia felállítását. rendelte el és Plutarchos a rhétrát éppen annak az igazolására hozza fel, hogy a gerusia Lykurgostól ered. Már pedig a gerusia, amint azt Ehrenberg is elismerni kénytelen, ősrégi, tehát 550 körül már régóta fennálló spártai intézmény volt. Ehrenberg itt úgy segít magán, hogy a gerusiának 30 tagúságára helyezi a fősúlyt. Szerinte a gerusia tagjainak a száma annak előtte nem volt megállapítva, az 550 körül élt törvényhozó azt 38-ban állapította meg, vagyis itt csupán újjászervezésről van szó, akár csak a phylék esetében. De éppen ezért kétséges, vajjon az újjászervezés szükségképpen a phylék számának és szervezetének megváltoztatásával járt-e együtt, vajjon nem szorítkozott-e csupán az egyes állampolgárok besorozására? Mindenesetre nagy baj, hogy a rhétra a phylék számát nem említi meg. Ehrenberg persze Eduard Meyer nyomán azt vitatja, hogy a rhétra csak a keretet adta meg, amelyen belül a törvényhozó önállóan intézkedhetett. Mégis különös marad, hogy a gerusia esetében a számmegállapítást, mint azt, ami az előbbi állapothoz képest változást jelent, a rhétrában megemlítve találjuk, a phylék esetében nem. Éppen ebben a tekintetben nagy különbség van a rhétra és a Kleisthenesi eljárás között is. Kleisthenes ugyanis azáltal, hogy az általa szervezett 10 phylé eponymosait a delphoi jósdával elfogadtatta, nemcsak a phylék számát, hanem még a szervezetét is szentesíttette, míg a rhétra szerzője, ha új felosztást kísérelt meg, kitette magát annak, hogy ezt a felosztást nem az utasításnak megfelelőnek fogják találni. A nagy rhétrának többi utasítása pedig nem enged meg annyira kormeghatározást sem, mint a polgárság felosztására vonatkozó. A gerusiatagok számának meghatározása lehet, miként említettük, későbbi intézkedés, de nem szükségképpen az. Legalább nincs kizárva, hogy a gerusia tagjainak a száma kezdetől fogva 30 volt. De még ha a számmeghatározás későbbi is, akkor sem tudjuk, mikor történt. Ugyanez áll a népgyűlésre, az apellara vonatkozólag is. Magát a népgyűlést Ehrenberg is ősrégi intézménynek tekinti és újításnak csupán a népgyűlés helyének és időpontjának a megjelölését tartja. Csakugyan nincsen kizárva, hogy valamikor

a királyok tetszésétől függött, vajjon tartanak-e népgyűlést, vagy nem, és a kötelező megállapítás, hogy minden hónapban meghatározott időben népgyűlés tartandó, a királyi hatalomnak megszorítását jelentette. Ámde bizonyosnak ez sem mondható és még hogyha az is volna, akkor sem tudnók, hogy ez a megszorítás mikor történt. Tekintetbe jöhet itt még a nagy rhétrának utolsó utasítása is, amely a népgyűlés hibás határozatainak a királyok és a gerusia általi érvénytelenítésére vonatkozik. A hagyomány ezt csak későbbi toldaléknak, *παρέγγραμμα*-nak, tekinti. Ehrenberg alighanem helyesen a nagy rhétra eredeti alkotó részének tartja, amelyet a tradíció csak azért választott külön, mert Lykurgosban a spártai polgárság szuverénitásának védőjét látta és azért e szuverénítás megszorítását tőle elvitatta. Hogy az 550 körül élt törvényhozó az általa képviselt összpolgárság jogainak a megnyirbálására adott magának a delphoi jósda által felhatalmazást, persze elképzelhetetlen. Ehrenberg tehát azt hiszi, hogy a népgyűlés határozatainak érvénytelenítése régi jog volt, csak hogy ezt a jogot régebben a királyok egyedül gyakorolták és így a rhétra által teremtett novum abban rejlik, hogy ők ezt a jogot a gerusiával megosztani voltak kénytelenek. Azonban kérdéses, vajjon itt is egyáltalán új intézkedésről van-e szó és nem talán csupán egy kifejlődött szokásnak a jósda általi szentesítéséről és így kérdéses az is, vajjon volt-e egyáltalán idő, amikor ezt a jogot a királyok egyedül gyakorolták. De még ha volt is ilyen idő, akkor sem határozható meg, hogy mikor voltak a királyok kénytelenek ezt a jogukat a gerusiával megosztani. A nagy rhétra keletkezésének idejére vonatkozólag tehát ebből sem vonhatunk le következtetést. A rhétrán kívül eső adatok közül egyetlen egy használható kormeghatározásra. Csakhogy ez éppen határozottan ellene szól annak a feltevésnek, hogy a rhétra csak a VI. században keletkezett. Ez a Diodoros által közölt ismert vers, amely Plutarchos szerint Tyrtaiostól származik, és azt mutatja, hogy Tyrtaios már ismerte a nagy rhétrát. Itt tehát nem marad egyéb hátra, mint Tyrtaios szerzőségét kétségbe vonni. Igaz, hogy ebben a tekintetben már régebben is kételyek merültek fel, de éppen a kételkedők által legtöbb hatással felhozott ellenérvről, t. i. arról, hogy a spártaiak Herodotos korában is intézményeiket Krétából származtatták, maga Ehrenberg kimutatja, hogy az alkalmatlan. Így Ehrenberg voltaképpen csak egy ellenérvet talál, t. i. azt, hogy a rhétra, amelynek alapján Tyrtaios írt, csak Tyrtaios után

keletkezett. De éppen ez az, quod erat demonstrandum. Tehát a nagy rhétra keletkezésének kérdését véglegesen Ehrenberg sem tisztázta.

Már pedig ő erre alapít mindent, amit az 550 körül élt spártai törvényhozóról és művéről mond. Pedig hát ő maga hangsúlyozza Eduard Meyer nyomán, hogy a rhétrák legfeljebb a kezetet szolgáltatták a törvényhozó működéséhez. Sőt a Lykurgos nevéhez fűződő, de Ehrenberg szerint a valóságban az 550 körül élt törvényhozótól származó spártai Kosmosnak a legjellegzetesebb intézményeiről a rhétrákban egyáltalán nincsen szó. Ha tehát a nagy rhétra keletkezésének idejét nem is sikerült kétséget kizárólag megállapítani, a spártai Kosmos keletkezésének kérdése ezzel még nem dőlt el. A spártai Kosmos alapvető intézményei alighanem ősrégiek és bizonyára fejlődésen is mentek keresztül, sőt maga Ehrenberg ebbe a fejlődésbe egy 550-nél sokkal régibb, talán Lykurgosnak nevezett törvényhozó működését is tartja beleilleszthetőnek. Az 550 körül élt törvényhozó szerinte csak reorganizátor volt, aki az ősrégi intézményeket helyreállította, kiépítette, egy eszményének megfelelő egységes egészbe foglalta, mindent ehhez hozzáidomítva. De ha ez az eset, akkor lehettek már elődjei is és akkor esetleg már valamelyik elődje is adathatta magának hasonló törekvései támogatására a nagy rhétrában foglalt utasításokat, bár a IX. században ez aligha történetelt, minthogy akkoriban alig volt a delphoi jósdának Spártában már akkora tekintélye. Az 550 körül élt törvényhozó ezeket a régibb utasításokat talán csak megtalálta a spártai archívumban; őket, minthogy bennök nem volt személy szerint megjelölve az, akinek adattak, a IX. században élt Lykurgosnak adott utasításokként közismertekké tette és őket az általa alkotott spártai Kosmos elfogadtatására és biztosítására használta fel. Tehát csak másodrangú feladat annak az eldöntése, hogy ki készítette vagy kapta a nagy rhétrában foglalt utasításokat. A főkérdés az, vajjon a Lykurgos neve alatt ismert spártai Kosmos a maga egészében egy 550 körül élt törvényhozónak alkotása-e. Tehát nem annyira a rhétrákban foglalt egyes utasítások vizsgálándók meg keletkezésük időpontja szempontjából, mint inkább a Lykurgos-féle Kosmosban foglalt összes intézmények és intézkedések. Ehrenberg inkább csak rálépett arra az útra, amelyen tovább haladva az, amit már Guy Dickins gyanított, alaposan igazolt történeti igazsággá változtatható. A feladat megoldása nehéz, de nem reménytelen.

A spártai Kosmos annyira egy eszméből fakadt alkotásnak tetszik, hogy eleve is valószínűnek látszik, hogy abban a formában, amelyben megmerevült, egy törvényhozó alkotásának tekintendő. A törvényhozás időpontjának a megállapítása már bajosabb, mint-hogy reorganizációról lévén szó, benne elsősorban régi vagy régieknek feltüntetett intézmények foglalnak helyet. Ámde az utat a megoldáshoz a kisebb rhétrák megvizsgálásával már Ehrenberg mutatta meg. Csakhogy nem szabad csupán néhány kisebb jelentőségű intézkedésre szorítkozni, hanem a vizsgálatot a spártai Kosmos jellegzetes intézményeire is ki kell terjeszteni, mert a kisebb jelentőségű intézkedések utóvégre is a már megállapított spártai Kosmos keretében annak utólagos kiegészítései gyanánt is jöhettek létre. A kérdés az : mi volt a spártai Kosmos alkotójának a törekvése? Mikor volt ez a törekvés korszerű és mennyire vágnak össze az ebből a törvényhozás idejére vonatkozólag levonható következtetések azzal, amit az egyes intézkedések keletkezésének idejéről megállapíthatunk. A vizsgálat kiinduló pontját Ehrenberg ebben a tekintetben is megjelöli, amennyiben megállapítani igyekszik, hogy mi volt a spártai Kosmost megalkotó törvényhozónak a törekvése. Éppen erre vonatkozólag már régebben vita folyt Guy Dickins és Grundy között. Guy Dickins az 550 körüli törvényhozást egyszerűen az ephorosok és a királyok közti vetélkedés történetébe illeszti bele és benne az ephorosoknak egyik legfontosabb győzelmét látja. *Grundy (The population and policy of Sparta in the fifth century. Journal of Hellenic Studies 1908. 77—96. 1. és The policy of Sparta. U. o. 1912. 261—268. 1.)* szerint ellenben a spártai Kosmos célja a spártai uralkodó osztály létét biztosító hatalmának a fenntartása volt. Midőn Ehrenberg az 550 körül élt törvényhozó törekvését megállapítani igyekszik, nagyrészen Grundy meghatározásának a hatása alatt áll. Míg azonban Grundy a spártai uralkodó osztály uralmának biztosításában a spártai politikának kezdettől fogva vezérelvét látja, amely 550 körül a spártaiakat csak a külpolitika megváltoztatására készítette : addig Ehrenberg benne arra a törekvésekre ismer, amely többé vagy kevésbé öntudatosan ugyan addig is kifejezésre jutott a spártaiaknak társadalmi és állami berendezkedésében, de amelyet csak az 550 körül élt törvényhozó valószínűleg megvégső konzekvenciáiban egyaránt társadalmi és állami, kül- és belpolitikai téren, amelyet csupán ő tett egyedüli céltudatos törekvéssé, amelynek alapján a spártaiaknak egész életét

mindenkorra gúzsba kötötte. Nem alaptalanul az életnek ebben a gúzsba kötésében látja a Lykurgosnak tulajdonított, de szerinte az 550 körül élt törvényhozótól származó alkotásnak legjellegzetesebb vonását. Ez készíteti őt azután arra is, hogy az 550 körül élt spártai törvényhozónak működését Kleisthenesével összehasonlíttja.

Kleisthenesről már nem szól olyan behatóan, mint az 550 körül élt törvényhozóról. Igaz, hogy Kleisthenes személyéről többet tudunk, mint az említett spártai törvényhozóról, de a személyt őt nem érdekli, hanem csak az alkotás. Már pedig Kleisthenes alkotásai közül megbízhatóan csak egyről értesülünk: a phylé-szervezetről. Ebből némi túlzással azt következteti, hogy ebben merül ki Kleisthenesnek az a működése, amelyért őt később, bár nem általánosan, a demokrácia megalapítójának tekintették. Ezért csupán az athéni polgárságnak Kleisthenes általi felosztását vizsgálja. Ennek a felosztásnak a mibenlétére és mikéntjére vonatkozólag elég adat áll rendelkezésünkre, úgy hogy a modern tudomány a részletek megállapítását is megkísérelhette. Erre azonban Ehrenberg nem terjeszkedik ki, hanem nagyjában *Loeper* kutatásainak eredményeit teszi magáévá, aki értekezéséhez (Athen. Mitth. XVII. köt. 1892) térképet is csatolt, amelyben az egyes phyléket, trittyszeket és demosokat feltüntette. Ő maga csak annak a vizsgálatára szorítkozik, hogy miért volt ez a felosztás olyan jelentőséges, hogy annak alapján Kleisthenest a demokrácia megalapítójának tekintették. A felosztás jelentősége, miként azt különben már szintén régebben megállapították, abban rejlett, hogy a felosztás területi alapon történt, mivel az állampolgárokat legalább eredetileg lakóhely szerint foglalta csoportokba és hogy ez a felosztás lépett egy régibb felosztás helyébe, amely az állampolgárok egy részét származás alapján genosokba, a másikat kultusz alapján thiasosokba sorozta, a genosokat és thiasosokat aztán phratriákban, az utóbbiakat pedig a kleisthenesi 10 phylével szemben négy ősiön eredetű phylében egyesítette. A kleisthenesi felosztás különben nem volt teljesen új, amennyiben a felosztás alapját alkotó demosok nagyrészen már Kleisthenes előtt is meg voltak és voltaképpen csak az egyesítés 30 trittysben és 10 phylében nevezhető újításnak. Nem is szorította ki teljesen a régibb felosztást, amennyiben a genosok, a thiasosok, a phratriák és alighanem a négy phylé is később is megmaradtak és csupán jelentőségüket veszítették el. Ehrenberg tehát azt teszi vizsgálat tárgyává, hogy

miben állt ennek az új felosztásnak a jelentősége. Véleménye szerint pedig ennek a felosztásnak jelentősége társadalmi téren és a társadalomnak az államhoz való viszonyában rejlett.

Hogy ezt megvilágítsa, áttekintést nyújt az athéni társadalom fejlődéséről mindenkori tekintettel a társadalomnak az államszervezethez való viszonyára. Ez az áttekintés persze csak futólagos és az egyes megállapítások kellő igazolás híján kétségesek. Találunk ugyan utalásokat alaposabb kutatásokra, elsősorban *Francotte*-éra (*La Polis grecque*. Drerup : Studien z. Gesch. d. Kultur d. Altert. Paderborn. 1907), ámde e kutatások eredményei általános elfogadhatásra nem találtak. Az a felosztás, amelynek alapján az athéni állampolgár Kleisthenes előtt gyakorolta állampolgári jogait, legalább ami a négy phylét és a phratriákat illeti, bizonyára ősrégi, míg a genosoknak és még inkább a thiasosoknak keletkezése alighanem későbbre esik. Az athéni társadalom szervezkedése pedig Ehrenberg szerint rendi alapon történt. Az így alakult három rend : az eupatridáké, az agroikosoké és a demiurgosoké. Közülük azonban szerinte eredetileg csak az eupatridák gyakoroltak állampolgári jogokat, akik származás szerint genosokat alkottak és a genosok alapján phratriákba és phylékbe soroltattak. A másik két rendnek a tagjai csak később vétettek fel az állampolgárok soraiba, amikor is a genosok mintájára alkotott kultusz-társaságokban, thiasosokban, tömörültek, amelyek aztán a genosokhoz hasonlóan a meglévő phratriákba és phylékbe soroltattak. A felosztási alap így elvesztette egyöntetűségét, mert míg az eupatridákhoz az egyén származása alapján tartozott, addig a másik két rendhez a szerint számított, hogy milyen foglalkozást űzött, illetőleg volt-e vagy nem volt-e akkora földbirtoka, hogy annak jövedelméből megélhetett. Ez a hármastársadalmi felosztás később is megmaradt, de a felosztási alapon változás állt be. Ez a változás a vagyon jelentőségének emelkedésével és azzal függ össze, hogy a vagyonelosztás már nem fedte többé teljesen a rendi felosztást, amennyiben az eupatridák közül sokan elszegényedtek és ezért foglalkozásra nézve a demiurgosok osztályába léptek, vagyonnak pedig eleinte csak a földbirtokot tekintették. A felosztás alapjának megváltozása a társadalmi osztályok nevének a megváltozásában jutott kifejezésre. Az első osztályba tartozókat lassanként hippeis-nek kezdték nevezni, minthogy ide azokat sorolták, akik birtokuk nagysága alapján lovasszolgalat teljesítésére voltak képesek és kötelesek, bár lehetséges, hogy eleinte ehhez származási jogosult-

ság is kellett. Az agroikosokhoz azok tartoztak, akiknek csak akkora volt a földbirtokuk, hogy mint nehézfegyverzetű gyalogosok, mint hopliták szolgáltak saját költségükön, míg a többiek thetesnek nevezettek. E mellett azonban a régi elnevezések sem szorultak ki teljesen. Ez a változás a társadalomnak nagy átalakulását, a nemesi származás jelentőségének a háttérbe szorulását jelenlette. Demokratikusnak annyiban nevezhető ez az átalakulás, amennyiben a felosztási principiumnak teljes érvényesülése esetében bárki nemesi leszármazás hiánya mellett is belejuthatott a bizonyára még túlnyomóan eupatridák által alkotott hippeis osztályába. Az átalakulás a valóságban azonban bizonyára csak lassan ment végbe, ami abban is jutott kifejezésre, hogy a genosokba, thiasosokba, phratriákba és phylékbe sorolás továbbra is teljesen a régi alapon történt. Ezzel a társadalmi átalakulással, nevezetesen annak principiumával számolt Solon, mikor a polgárságot tisztán a vagyon vagy helyesebben a földbirtok jövedelme alapján négy osztályra osztotta, amennyiben a társadalmilag kialakult három osztály nevét meghagyta ugyan, de a hozzátartozást tisztán a birtokjövedelem alapján határozta meg, egyszersmind a tisztán megállapított tartozás alapján képező jövedelem nagyságát is pontosan megállapítva, a hippeis osztályától pedig még különválasztotta a földbirtokjövedelem nagysága alapján a pentakosiomedimnosok osztályát, amely már a nevét is az új felosztási elv alapján kapta és amelynek az archoni állásokat kizárólag juttatta. (Lásd ezzel szemben azt, amit az archoni állások betöltéséről 1917-ben a Fejérpataky-Emlékkönyvbe írtam.) Ezzel elméletileg a származás érvényesülését az államéletből kiküszöbölte és annak helyébe tisztán a vagyon érvényesülését iktatta. De ezt csak elméletileg tette. A valóságban a közös leszármazásúak továbbra is ápolták az együvé tartozás érzetét és ezt maga Solon is előmozdította azáltal, hogy megtartotta a régi felosztást phylékre, phratriákra, genosokra és thiasosokra és azt az államban is érvényesítette. Így eshetett meg, hogy még Solon után is, 580-ban, bár csak átmenetileg egy évre, a régi rendi társadalom az archoni állás betöltésénél érvényre jutott. Ámde a régi rendi társadalom lassanként a valóságban is összeomlott. Csakhogy az eupatridák az új társadalomban is, amely a leszármazást már nem értékelte, a vezetőszeropet maguknak megtartani akarták. Ez a törekvés jutott kifejezésre azokban a pártharcokban, amelyek a tyrannishoz vezettek, amely aztán a társadalomra nivellálólag hatott és a polgárságnak közvetlenül

a tyrannist megelőzőleg részben regionális, részben személyi alapon, részben pedig politikai és szociális törekvések alapján megindult csoportosulását is megakasztotta. A tyrannis megszűnése után ezek a csoportok ugyan egy pillanatra felelevenedni látszóttak, ámde a polgárság zöme ellene fordult az olyan csoportosulásnak, amelyben a regionális és személyi kapcsolatok szerephez jutottak. Isagoras kísérlete az idegen, pártai segítség ellenére is kudarcot vallott és ekkor Kleisthenes a polgárság túlnyomó részének helyeslésével hozta létre az új felosztást. E történeti vázlat bírálata messze vezetne és nem is helyénvaló, éppen mert a kellő igazolás hiányzik, minthogy az utólagos utalás *C. T. Seltman*-nak (*Athens, its history and Coinage before the Persian Invasion*. Cambridge (1924) állítólag némileg hasonló eredményeire forrásszerű igazolásnak alig tekinthető.

Különbön is ez a történelmi vázlat csak arra szolgál, hogy belőle a Kleisthenes-féle felosztás jelentősége és ennek nyomán Kleisthenes törekvése megállapítható legyen. Erre vonatkozólag pedig Ehrenberg a következő megállapításhoz jut. A tyrannis alatt az athéni társadalom nivellálódott. A származásbeli, lakóhely szerinti és a szociális különbségek értékelése lényegesen csökkent, úgy hogy a társadalom nagyjában egységesnek tűnt fel. A Kleisthenes-féle felosztásnak az volt a célja, hogy az athéni társadalomnak ezt az egységét kifejezésre juttassa, megóvja, megerősítse és az államban érvényre emelje. Az új felosztás nem volt forradalmi alakulat, hanem a már kialakult társadalomnak az általánosan uralkodó felfogás alapján történt szervezése és ennek az államéletben egyedüli érvényre juttatása. Ezért Kleisthenes a demosokban a felosztásnak már régóta létező alapot adott és csupán a demosok egyesítésénél szakított a hagyománnyal, hogy így a régi csoportosulások nyomait és felelevenedésük lehetőségét megszüntesse. Ezért a régi felosztást négy phylére, phratriákra, genosokra és thiasosokra nem szüntette meg, mivel sem az egyént, sem a társadalmat gúzsba kötni nem akarta, hanem őket csak politikai jelentőségüktől fosztotta meg és kieszközölte, hogy mint olyanok az államéletben szerephez ne juthassanak. Az államéletben csak az új felosztás érvényesült. Így az állampolgári jogok tekintetében nem tett különbséget sem a leszármazás, sem a lakóhely, csupán a vagyon, illetőleg jövedelem, de ebben a tekintetben is a különbség folyton csökkent, részben azért, hogy a magisztrátusok alacsonyabb jövedelmi osztályhoz tartozók számára

is hozzáférhetőkké váltak, részben azért, hogy jogkörük a polgárság összessége javára korlátoztatott. Az előkelő származás nyújtotta tekintély is még jó ideig érvényesült, de csak annyiban, amennyiben a társadalom azt önkényt elismerte. Kleisthenes után még nyolc évtizedig csak előkelő származásúak jutnak vezetőszerephez Athén állami életében. Ámde ők csak polgártársaik bizalmából jutnak hozzá és midőn a közbizalom mások felé fordul, semmi sem állja útját ezek érvényesülésének. Az első ilyen férfiú Kleon volt, de Kleon érvényesülését is tulajdonképpen Kleisthenes alkotása tette lehetővé.

Ez készíteti azután Ehrenberget az 550 körül élt spártai törvényhozó és Kleisthenes alkotásának az összehasonlítására. Ez az összehasonlítás csupán az alkotások lényegére szorítkozik, de talán éppen ezért, bármennyire óvatos és éppen ebből kifolyólag kissé homályos és zavaros, nem minden tekintetben meggyőző. Amennyire a lényegét a kissé tudákos előadásból kihámozni lehet. Ehrenberg a két törvényhozónak alkotásában a hasonlóságot abban látja, hogy mind a ketten az államukban kialakult társadalom lényegét biztosítani és azt az ugyancsak kialakult államszervezettel harmoniába hozni igyekeztek. Minthogy azonban a spártai társadalom lényegesen különbözött az athénitől, működésükben más-más utat voltak kénytelenek követni. A spártai társadalom egy kisszámú, néhány közeli faluban lakó, katonailag szervezett hódító nép uralmán alapul egy a görög viszonyokhoz mérten nagy terület és annak nagyszámú lakossága felett. Ezen alapult a társadalom hármas tagozódása spártaiakra, perioikosokra és heilotesre. Hogy ez a már a spártai állam keletkezése és letelepedési viszonyai folytán tagolt társadalom megmaradhasson, szükséges volt mindent elkövetni, hogy a spártai uralkodó osztály uralmát megtartsa. E célra szolgált elsősorban a társadalmi és magánéletnek szigorú szabályok közötti szorítása. Athén esetében csupán egy a társadalmi különbségeket részben már megszüntetett, részben megszüntetésükre eltökélt, egyenlőségre törekvő polgárságnak ama szándékáról van szó, hogy úgy amint kialakult társadalmilag, az államhatalmat is a maga kezébe vegye és azt egyenlősítő törekvéseire felhasználja. Innen van, hogy a spártai törvényhozó inkább a társadalmi és a magánéletet szabályozza, Kleisthenes ellenben az ő felosztásánál inkább csak az államéletre van tekintettel, a társadalmi és magánéletet gúzsba nem köti. De éppen ennek aztán az a következménye, hogy Spártában a társadalom különállása

megszűnik és az egyén beleolvad az államba, ellenben Athénben a társadalom és az egyén szabadon fejlődik és hatalmába keríti az államot. Mind a kettő szélsőséget jelent és azért bukáshoz vezet. Ámde míg a spártai állam bukása magával rántja a spártai társadalmat is, az athéni társadalom túléli az athéni állam bukását és idegen uralom alatt is termékenyítőleg hat az emberiség kultúrájára.

HEINLEIN ISTVÁN.

Friedrich Fuchs: Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter. (Byzantinisches Archiv, Heft 8.). Leipzig—Berlin, Teubner 1926. 8°, 79. l.

A bizantinológia terén újabban egyre gyakrabban találkozunk oly művekkel, melyek a bizánci művelődés egyes ágainak monográfikus feldolgozását tűzik ki célul. Fuchs munkája, mely a Heisenberg professzor vezetése alatt álló müncheni közép- és újjörög filológiai szemináriumból került ki, a bizantinológia egyik legelhagyatottabb területére, a bizánci oktatásügy terére vezet, melynek eddigelé úgyszólván csak az utolsó, az itáliai humanizmusba betorkoló fejezetét ismertük behatóbban. A szerző ezt a kérdést nem tárgyalja a maga egész terjedelmében, minden vonatkozásában, mert — saját vallomása szerint — ez csak az európai könyvtárakban heverő, idevonatkozó kézirati anyag teljes felkutatása és értékesítése alapján volna lehetséges. Munkája a felsőbb (egyetemi) oktatás történetére szorítkozik, de e téren teljes egészét ad. Felhasználja a bizánci elbeszélő források egész eddig napvilágot látott anyagát, sőt kiadatlan anyagból is merít. Így pl. a Komnenosok kora viszonyainak tárgyalásánál gyakran hivatkozik a rendkívül becses cod. Escur. Y—II—10-re, mely egykorú bizánci rhetorok műveit tartalmazza s amelyből már W. Regel is több beszédet kiadott (Fontes rerum byzantinorum I—II., Petropoli 1892—1917.). Fuchs sorra veszi a bizánci főiskolákat, II. Theodosios egyetemét, a Herakleios-Sergios alapította intézetet, az u. n. Bardas-egyetemet, a Konstantinos Monomachos-féle egyetemet, a patriarchatusi iskolákat s a különböző időkben megjelenő jogi és egyéb tanintézeteket s ezek keretén belül Bizánc nagy polyhistoriainak (Michael Psellos, Ioannes Italos, Michael Italikos, thessalonikai Theophylaktos, Nikephoros Blemmydes, Maximos Planudes, Nikephoros Gregoras, Georgios Scholarios, Plethon, Ioannes Argyropulos) pedagógiai működését is ismerteti.

Közben a forrásanyag beható ismerete alapján több vitás kérdést eldönt, így pl. a Herakleios császár korában szervezett *οἰκουμηνικῶν διδασκαλιῶν* felállításának és későbbi sorsának történetét Rein, Usener és mások után véglegesen tisztázza. Különösen figyelemreméltó művének két részlete: a bizánci főiskola belső életének Psellos iratai alapján való megrajzolása (31. sk. lk.) és az *ἐγκύκλιος παιδεία*-ra vonatkozó fejezet (41. sk. lk.), melyben e fogalom jelentésének szűkülése és tágulása alapján jellemző képet ad az egyes korszakok változó művelődési eszményeiről. Sajnos, a munka egyes részei szinte túltömörek, továbbá a görög idézetek, melyeket szívesebben láttunk volna a jegyzetekben, gyakran megtörik a tárgyalás egységes menetét. Ez azonban távolról sem csökkenti Fuchs úttörő munkájának értékét, amely a bizánci művelődés kutatói számára nélkülözhetetlen.

MORAVCSIK GYULA.

Franz Dölger: Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts (Byzantinisches Archiv, Heft 9.) Leipzig—Berlin, Teubner, 1927. 8°, 160. l.

A szerző a fiatal német bizantinológus-gárda egyik vezető-tagja, aki mint Heisenberg professzor tanítványa, jelenleg a müncheni egyetemen a közép- és újjörög filológia magántanára, évek óta széleskörű kutatásokat, beható tanulmányokat végez a középkori görög diplomatika és a vele összefüggő rokon disciplinák terén. Mesterének, Heisenberg professzornak irányítása mellett ő vette kezébe a középkori görög oklevelek összegyűjtésének és feldolgozásának nagy feladatát, melynek tervét még Krumbacher Károly hatalmas szervező ereje vetette fel 1904-ben. A császári oklevelek regestáinak eddig megjelent két mintaszerű kötete (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Herausgegeben von den Akademien der Wissenschaften in München und Wien. Reihe A.: Regesten. Abteilung I.: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. Bearbeitet von Franz Dölger. 1—2. Teil.: Regesten von 565—1204. München—Berlin, Oldenbourg 1924—1925,) már is ismertté tette nevét a bizantinológia művelői körében s tőle várjuk a regesták sorozatának befejezésekként a bizánci diplomatika első modern összefoglaló feldolgozását is.

Jelen munkája, mely egyszersmind habilitációs irata is, többet

nyújt, mint amennyit a cím ígér. Munkájának tulajdonképpeni célja a cod. Marcianus gr. 173-ban ránk maradt XII. századi bizánci adóügyi traktátus új kiadása (először 1915-ben W. Ashburner adta ki) és interpretációja volt, melyről meggyőzően mutatja ki, hogy az nem más, mint egy a konstantinápolyi egyetemen tartott előadásról készült jegyzet. De hogy e munka interpretálásának feladatát megoldja, Dölger a kiadás elé terjedelmes, önálló kutatásokon alapuló bevezető tanulmányt csatolt, mely a bizánci birodalom pénzügyi közigazgatásának eddigelé csak nagyon hiányosan ismert gépezetét deríti fel. A fejlődés menetének rövid áttekintése után, melynek gyökerei természetes Augustus, Diocletianus és Nagy Constantinus korába nyulnak vissza, sorra veszi a bizánci pénzügyi közigazgatás szerveit s behatóan foglalkozik az egyes hivatalok történeti kialakulásával és hatáskörével. Az állami bevételek legfelsőbb ellenőrzését a *σακελλάριος* végzi, akinek szerepét a XI. század végén a *μέγας λογαριαστής* veszi át, míg egy századdal később ez utóbbi mellett a *μέγας σακελλάριος* is felbukkan, a központi felügyelet és nyilvántartás pedig négy *λογοθέτης* feladata, akik közül a *λογοθέτης τοῦ γενικοῦ* az adók, a *λ. τοῦ στρατιωτικοῦ* a hadi ellátások, *λ. τοῦ δρόμου*, aki egyben külügyminiszter is, a közszolgáltatások, a *λ. τῶν ἀγγελῶν* a hadi lóállomány legfőbb felügyelője. A következő fejezetek a kincstári hivatalák *Σακέλλιον* = állampénztár, *Βεστιάριον* = állami anyagszertár, *Σκενοφυλάκιον* = császári magánkincstár és az ingatlanokra (kincstári. birtokok, császári paloták, jóléti intézmények, árva-házak, stb.) felügyelő hatóságok szerepével foglalkoznak. Ezután részletesen tárgyalja a szerző a bizánci adóügyet, melynek élén a *γενικὸς λογοθέτης* áll. A két főadófajta a fejadó; ennek különféle válfajai a *χαπινικόν* v. *κεφαλητιών* = személyes fejadó, a *ξενολόγιον* = állatfejadó, *ἑννόμιον* = legelőpénz és a telekadó. Ezekhez járulnak aztán egyéb közterhek; így az állam részéről megváltott természetbeni járandóságok (*Συνωνή* v. *Σιταρχία*), hadiszolgáltatások *μιτάτον* stb., kényszermunkák (*ἀγγαρεία*) és vámok (*χοιμέρεια*). Az adóalanyok és a provinciális pénzügyi közigazgatás szervezetének ismertetése után a szerző még a bizánci kataszter kérdésének szentel beható fejtegetéseket. E széleskörű, alapos előkészítés után, mely munkája gerincét képezi, közli a fentemlített traktátust, amelyhez külön tárgyi kommentárt csatol.

Dölger munkája több, mint adalékok halmaza: az első önálló, bár itt-ott még anyag hiányában vázlatos feldolgozása a jel-

zett témakörnek. Hogy eredményei szilárd alapokon nyugosznak, az főleg annak köszönhető, hogy egyaránt felhasználja a bizánci elbeszélő forrásokat és a középkori görög oklevelek teljes egészében rendelkezésére álló anyagát, végül pedig mint képzett filológus az egyes terminus technikusok fogalmi körének és tartalmának feltárásánál a görög nyelvtörténet tanúságait sem mellőzi.

Munkájában szerencsésen utal a nyugati párhuzamokra, kölcsönhatásokra és — ami rendkívül fontos — a bizánci intézményeket nemcsak keletkezésüket, hanem hatásukat illetőleg is behelyezi a történeti fejlődés keretébe. Ismeretes, hogy az oszmani-törökök, akiből hiányzott a közigazgatás megszervezése terén az új kezdeményező erő, a meghódított Bizánc adminisztratív gépezetét felhasználták saját céljaikra. Dölger többször utal erre konkrét példákkal (l. pl. 61., 75., 94. lk.-at) s így értékes munkája még e szempontból is figyelmet érdemel.

MORAVCSIK GYULA.

Balanyi György: Assisi Szent Ferenc. Budapest, 1927
Szent István-Társulat.

Szent Ferenc a középkor egyik legvonzóbb egyénisége, aki azon kevesek közé tartozik, kik az isteni Mester tanításának alapját képező szeretetet, amennyire emberileg lehetséges, tényleg megvalósították. Ember- és természetszeretete az, mely őt saját korából kiemeli és odaállítja minden időknél követendő példának. Ennek a nagy embernek, kedves szentnek életét írta meg a centenárium alkalmából Balanyi.

A szerző a bevezetésben elmondja, hogy közel két évtizedes előtanulmány után fogott műve megírásához. Ez meg is látszik művén. Nem külsőségek ragadják meg figyelmét, hanem beleéli magát hőse szerepébe, vele átéli a belső vergődést s így megéri a lelki rugókat, melyek a szentet ellenállhatatlanul hajtják a kezdetben homályos, de a mindig tisztábban kibontakozó cél felé. A munka valóságos lélektani tanulmány, amely Ferenc minden elhatározását, mint a lelkében végbemenő forradalmi átalakulás egy-egy megnyilatkozását tárja elénk. Mesteri kézzel rajzolja a hősi küzdelmet, melyet a szent az eléje tornyosuló akadályokkal vív a nélkül, hogy a kudarcok, testi szenvedések, lelki megpróbáltatások egy pillanatra megingatnák elhatározásában.

Balanyi végigvezeti az olvasót hőse egész életén a gyer-

mekkortól a megdicsőülésig, beállítva mindig a középkori miljöbe.

Szent Ferenc valószínűleg 1182-ben született Umbria bászó kis városában, Assisiben. A jómódú ifjú kezdetben víg életet élt, de a megpróbáltatások lelkében óriási átalakulást idéztek elő s búcsút mondott a világ örömeinek. Ekkor vették kezdetüket a heroikus küzdelmek, melyeket először atyjával kellett folytatnia, ki őt kitagadta, azután az emberekkel, kik bolondnak tartották, gúnyolták és követ dobálták, majd a test és a világ kísértései ellen, melyek útjáról letéríteni igyekeztek. Ferenc azonban rendíthetetlen maradt. Szeme előtt lebegett az Üdvözítő, kinek szenvedései mellett az ő megpróbáltatásai eltörpülnek s ez a tudat nemcsak erőt adott neki, hanem boldog érzéssel töltötte el. Kiváltása megtermette gyümölcseit.

Példája mind több és több követőt toboroz s míg ő megalapítja a férfi szerzetet, szent Klára hasonló szabályokkal női szerzetet alapít. Ferenc társaival nyomorult viskókban vonja meg magát s innen indulnak ki a társak először Olaszország különböző tartományába, majd a világ minden tája felé.

Azonban a rend gyarapodásával felmerültek a belső ellentétek is. A szegénységnek azt a tökéletes eszményét, amely szent Ferenc lelkében élt, csak kevesen tudták magukévá tenni; ő azonban nem volt hajlandó engedelményeket tenni, inkább lemondott a rend vezetéséről. Ezután mindig szigorúbb lesz önmagával szemben, teljesen elmerül a lelkiekben és egy alvernai lelkigyakorlata alkalmával történik meg a stigmatizáció (1224). A gyenge test azonban felmondja a szolgálatot s nagy szenvedések után, melyeket a nagy szenteket jellemző lelkierővel viselt, meghalt 1226-ban. Már IX. Gergely pápa, a rend első protektora (Hugolin bíboros), a szentek sorába iktatta őt. (1228.)

A szerző munkája végén szent Ferenc életének forrásait adja kritikai megjegyzésekkel. Stílusa szép, legfeljebb a sok régies, talán sokak előtt érthetetlen igét kerülhette volna, mert ez kissé erőszakoltnak látszik. Éppen így kimaradhattak volna itt-ott a tulságosan naturalisztikus leírások. Megemlíti Balanyi a különbséget szent Ferenc keresztény demokráciája és a szocialistáké között. Itt nem ártott volna felhasználni P. Sabatiernak erre a tárgyra vonatkozó szép fejtegetését. (Saint François et le mouvement religieux au XIII. siècle. Conf. Dant. II. 163. s. köv. lk.). Még egy megjegyzésem volna. Balanyi a navas de la tolosai

ütközettel kapcsolatban a félszigetről visszaözönlő keresztesekekről beszél, amiből azt lehetne következtetni, hogy a keresztény Európa valami hathatós támogatásban részesítette a félsziget népeit. Ezzel szemben III. Ince korának legkiválóbb történetírója, A. Luchaire, a következőképpen nyilatkozik: L'Espagne restait donc à peu près avec ses seules forces, et elle ne se présentait même pas tout entière au combat. (Innocent III. Les royautes vassales du Saint-Siège. 46. l.).

Megjegyzéseimmel legkevésbé sem akartam levonni Balanyi érdeméből, sőt meg vagyok győződve, hogy a nagy szenthez nálánál méltóbb krónikást nem lehetett volna találni.

MISKOLCZY ISTVÁN.

Testimonia Minora Saeculi de S. Francisco Assisiensi.
Collecta edidit ad VII a transitu sancti completa saecula P. Leonardus Lemmens O. F. M. Ad Claras Aquas, 1926. 8°. 124 l.

Lemmens atya régi szolid munkása a ferences rendtörténetnek. Érdeklődése rendkívül szélesskálájú, szorgalma és munkabírása bámulatos. A franciskánus történetnek alig van olyan korszaka és tárgyköre, mellyel többé-kevésbé behatóan ne foglalkozott volna. Fáradhatatlan munkálkodása során ismételten rátért a ferences kutatás legnehezebb problémájára, a legrégibb források történeti értékének és egymáshoz való viszonyának kérdésére is. E tekintetben különösen fontos *Documenta antiqua Franciscana* című kiadványsorozata (I—III. Quaracchi, 1901—2.), melyben a holtpontra jutott *Speculum*-kérdést próbálta előbbre segíteni.

Legújabb munkájában szintén életrajzi és forráskritikai érdekű feladattal foglalkozik, de most megoldhatatlan problémák bogozgatása helyett egészen egyszerű és reális célt tűzött maga elé: világos áttekintést akar nyújtani arról a sokszor nagy életrajzi értékkel bíró forrásanyagról, melyet a XIII. század nem ferences eredetű írott emlékeiben szent Ferenc élettörténetére és személyiségére vonatkozólag találhatunk. Roppant anyagát nyolc csoportba foglalva tárja elénk: 1. krónikák, 2. oklevelek, 3. liturgikus olvasmányok, 4. legendáriumok, 5. szent Domonkos legendái, 6. egyházi beszédek, 7. levelek és 8. egyéb írások.

Az egyes csoportok tartalma általában gazdag és változatos.

Az első csoportban pl. nem kevesebb, mint 17 szerző, köztük kilenc szemtanú munkájából találunk hosszabb-rövidebb szemelvényeket. A szemtanúk sorát a magyar történelemből jól ismert Spalatói Tamás nyitja meg, aki diákkorában Bologna piacán halotta a szentet beszélni. Őt követi a szent Verecundus vitéz és vértanú szenvedéséről szóló legenda ismeretlen szerzője, akinek előadása rásegít bennünket a gubbiói «vad farkas»-ról szóló kedves elbeszélés történeti magjának kihámozására. A továbbiak során figyelemreméltó részleteket találunk még IX. Gergely névtelen írójának művében és Burchard ursbergi premontrei prépost híres világkrónikájában.

A szakember számára újat természetesen nem nyújt a könyv. De azért mégis örömmel nyul utána, mert együtt találja benne mindazt, amit egyébként neki magának kellene nagy fáradsággal és utánjárással egybegyűjtenie. Még fontosabb, hogy nemcsak együtt találja az anyagot, hanem mindjárt értékes útbaigazításokat is kap felhasználását illetőleg. Mert Lemmens atya a dolog természetének megfelelően nem éri be a szemelvények egyszerű lenyomatásával, hanem alaposan szemügyre veszi benső értéküket is. Így műve egyszerű forráskiadásból beható forráskritikai tanulmánnyá bővül, mely anyagának gazdagságával és szempontjainak sokoldalúságával a szakember figyelmét is teljes mértékben leköti. A kiadó jártassága a ferences irodalom nagy labirintusában és otthonossága a történeti kritika módszereiben minden elismerést megérdemel. Hogy a szövegek helyesírását egységesítette és modernizálta, csak helyeselni tudjuk, mert ezzel szélesebb körök számára is olvashatókká és élvezhetőkké tette őket. Meg kell még jegyeznünk, hogy a könyv első fele már húsz évvel ezelőtt megjelent az *Arch. Franc. Hist.* I. (1908) 68—84., 248—268. II. Ez a rész itt most másodízben és lényegesen kibővítve és megjavítva jelenik meg. A kiadás különben minden ízében gondos és alapos; sajtóhiba csak elvétve kerülökzik benne. A kettős tárgyutató nagyban emeli használhatóságát.

BALANYI GYÖRGY.

Φρειδερίκου Μουράτου: 'Ο Οὐνούδης καὶ ἡ ὑπὸ Μωάμεθ Β' τοῦ πορροῦ πολιορκία τοῦ Βελιγραδίου τῶν 1456.

(*Ανατύπωσις ἐκ τοῦ ὄ τόμεου τῆς 'Επετηρίδος τῆς 'Εταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*) ἐν Ἰθῆναις, τυπογραφεῖον „Ἐστία“ 1927. σελ. 267—279.

A magyar-bizánci érintkezések történetének egyik legérdekesebb, de eddigelé még mostohán kezelt fejezete a XV. század története, amikor a magyarság és a sírja szélén álló középkori görög birodalom sorsa az oszmanli törökség elleni közös küzdelem révén összefonódik. Hunyadi János heroikus harcait Bizánc aggódo szemmel figyelí s viszont Bizánc eleste Magyarország további sorsát is megpecsételi. Természetes, hogy ilyen módon a XV. századi bizánci historikusok művei a török-magyar harcok történetének igen becses forrásai. Az eddig ismert elsőrangú bizánci kútlőkön kívül, amilyenek Dukas, Phrantzes, Laonikos és Kritobulos művei, sok egykorú és jórészt még kiadatlan anonym bizánci történeti mű foglalkozik e korrall. A nagyérdemű görög kutató Sp. Lampros gyűjtögette e kiadatlan történeti forrásokat, de művét már nem fejezhette be.

Különös örömmel kell tehát üdvözölnünk Muráti Frigyes nyug. honvédezedres e körbe tartozó újgörög nyelvű értekezését, amely a görögországi új bizantinológiai évkönyv, a már Európa-szerte ismertté vált *'Επετηρίς* legújabb kötetében jelent meg. A szerzőnek nagy érdemei vannak a magyar bizantinológiai irodalom Görögországban való ismertetése körül. Működése elismeréséül az *'Επετηρίς*-t kiadó athéni Bizantinológiai Társulat tiszteleti tagjává választotta. A szerző jelen értekezésében Nádorfehérvár 1456. évi ostromának történetét tárgyalja s bevezetésképpen külföldi olvasói elé állítja Hunyadi Jánosnak, a bizánci források *'Ιάχος*-ának alakját, törekvéseit s röviden ismerteti az oszmanli törökök ellen vívott küzdelmeit. A munka, mely Hunyadi János arcképét s az 1456. évi belgrádi hadszíntér vázlatát is közli, teljes mértékben hivatva van arra, hogy a külföldi és elsősorban görög bizantinológusok figyelmét felhívja az őket közelebről is érdeklő kor történetének magyar vonatkozásaira. E céljából adódik, hogy Muráti nem önálló forrástanulmányokra támaszkodik, hanem az idevonatkozó magyar történeti monográfiákat veszi alapul. Főérdeme, hogy a tárgy iránti szeretettől vezetve Hunyadi János alakját és a nádorfehérvári diadal döntő jelentőségét a

történeti tényeknek megfelelően s a mellett vonzó előadásban ismerteti. Mi a magunk részéről mindössze azt óhajtottuk volna még, ha tárgyával kapcsolatban a XV. századi történeti forrásoknak a magyar história szempontjából való fontosságát nyomatékosabban hangsúlyozta volna.¹ Meg kell emlékeznünk még az újgörögül szépen író szerzőnek arról a nyilván szándékos újításáról, hogy a bizánci kor hagyományai által szentesített *Ὀγγρία*, illetve ennek újabb alakja az *Ὀγγραρία*-val ellentétben következetesen *Ὀγγραρία*-t (= ógörögös kiejtéssel Hungaria), népnévi használatban pedig *Ὀγγροι*-t ír. Az újgörög kiejtés számára természetesen ez a pusztán ortográfiai újítás indifferens.

Muráti e kis értekezése tanúbizonyságot tesz azokról a becses szolgálatokról, melyeket a szerző a magyar tudomány görögországi népszerűsítése terén nyelvismerete, történeti képessége és lelkesedése révén végez. Reméljük, hogy ezirányú munkássága termékeivel a jövőben is gyakran fogunk találkozni.

MORAVCSIK GYULA.

Albert Mathiez: Autour de Danton. Payot, Paris. 1926.
8. r. 284. l.

Forradalmak szereplőinek végzete, hogy történeti alakjuk megrajzolását még több emberöltő láttávolából is a pártpolitika szubjektív szempontjai irányítsák. Nálunk a Kossuthok, Görgeiek nevei még nemrégiben is eszközül és fegyverül szolgáltak, a franciáknál pedig a Brissot-k, Robespierrek, Marat-k olyan irodalmat provokáltak, amelyben köztársasági és monarchista, hazafi és világpolgár, klerikális és materialista egyaránt találhat a maga szájaíze szerint való munkát.

De talán egy sincs a francia forradalom alakjai közül, amelyik többet szenvedett volna az idők és emberek ítéletének változandóságától, mint a Dantoné. Megítéltetése tekintetében mégis két főkorszak vehető fel. A XIX. század háromnegyed részében általában «borzasztóan élt neve az emberek emlékezetében». Azután előkerültek azok a számadások, melyek igazolták őt állami pénzek elkezelésének gyanújával szemben s azóta, mintha az emberek képzelete az idegen pénzek szennyével együtt a vértől is tisztára

¹ Hazai kutatóink közül Miskolczy Gyula értékes forráskritikai tanulmányában (Hunyadi János török hadjáratai, Hadtört. Közl. 14 (1913) 347 sk., 545 sk. ll.) az 1456. évi ostromnak is külön fejezetet szentel.

mosottnak látta volna kezét: bűnei lassan feledésbe mentek, erényei elé sokszoros nagyítóüvegek kerültek s ma, nagy általánosságban, akceptálják esetében az «ember tragédiáját».

Ilyenek után újszerűnek, meglepőnek tűnhet fel az az ítélet, amelyet *Mathiez Albert*, a dijoni egyetem tanára alkotott most róla. Munkája, a bíráló csapásainak súlyát tekintve, Macaulay-nak Angyal Dávid fordításában magyarul is megjelent «*Barère Bertrand*»-jához hasonlítható. Vagy Taine-t hozza eszünkbe, aki Mirabeau-n kezdve, Pétion-on keresztül Marat-ig vagy csak gazembereket, vagy «tőkfilkókat», vagy közveszélyes örülteket lát a forradalom «hős»-eiben.

Mathiez-t azonban nem vezette se egy Macaulay, se egy Taine tendenciája s ha megmondjuk róla, hogy ő a forradalomnak ma Aulard mellett egyik legbuzgóbb, *radikális* irányú historikusa, aki pl. az elmúlt években Jaurès «francia forradalmát» adta ki jegyzetekkel, akkor jogos kérdés támadhat aziránt: mi vezethette mégis egy forradalmi bálvány ledöntésében?

Éppen a lelkesedés. Őt, aki a forradalmat egy lelkes szereplő látószögéből szeretné nézni, fájdalmasan érinti minden, ami azt elárulta vagy bemocskolta. A Danton-problémával speciálisan foglalkozott s arról cikkeket írt. Nos, a Danton forradalmi pályafutásában e mélyreható tanulmányok alapján nem talált mást, csak olyat, ami a forradalmat elárulta, bemocskolta. «Felújítom a tradíciót», írja tehát elkeseredetten.

Munkája egy részét csakugyan a «tradíció» felújítása, illetve megerősítése képezi. Ide sorozandók azok a passzusai, amelyek Danton elvtelenségét, könnyed politikai-erkölcsi felfogását és mindenekfelett - - kár volna illendőbb kifejezéssel élni — piszkos üzelmeit szemléltetik. Nem Mathiez-nál olvassuk először, hogy a szabadságért élő s az emberi jogokért meghaló mártír úgy az 1792. év elejétől fogva, amikor helyettes községi ügyészi állása gyakorlását elkezdte, a monarchista-, a republikánus-, a girondista- és a hegy-párttal felváltva kacérkodott és gyakran paktált egy időben több olyannal is, amelyek egymásnak antagonistái voltak. Igen jól választott, megkapó példa ennek illusztrálására az a beszéd, amelyet ügyészi állásába való beiktatásakor, 1792 január 20-án mondott, mikor is először halállal fenyegette azokat, akik a monarchia ellen «bűnös kezét emelni merészelnének», azután örök hűséget ígért a sansculottizmusnak, amely «nemsokára megtisztítja a földet összes zsarnokaitól».

Éppígy régen megírt históriák alátámasztását végzi a szerző, amikor különböző fejezeteiben vissza-visszatér a politikai erkölcselenség egyik legsúlyosabb esetére, Dantonnak a királyi udvar által való megvásárlására. Nem éppen az újság ingerével hat a «belgiumi lopások» vádja sem, hiszen Saint Just-tól kezdve az objektív történeti kritika legújabb termékeiig a Danton ellen szórt vádak legdehonesztalóbbját képezte az. A kérdés összeállítása azonban mégis új: egymásután eltűnnek a kételyek s a felsorakoztatott, egymást kiegészítő, egymásba szervesen belekapcsolt tények megdöbbenő világosságot vetnek erre a sötétségre s félreismerhetetlenül rajzolják meg az egykori igazságügyminiszterből lett nagyméretű *tolvaj* alakját, aki konventbiztosi minőségében a neerwindeni vereséget követő káoszt felhasználva, Delacroix cimborájával együtt 2—300,000 livre értékű vásznat, majd az illetékes helyekről az eset felderítésére alkalmas aktákat lopott vagy lopatott el. Ez az eset egymagában elég arra, hogy eloszlassa azok aggodalmait, akik az udvar korrupciós pénze elfogadásának vádjait fenntartással veszik tudomásul, úgy mentegette őt: hátha propagandapénzként fogadta azt el, hogy benső politikai meggyőződésének engedve, a pénz hatalmával megpróbálja mérsékelni a forradalmat.

Van azonban Mathiez könyvében olyasmi is, ami több, mint a tradíció felújítása. A szerző, aki az úgynevezett «aug. 10»-ével, vagyis a francia trón feldöntését eredményező felkeléssel speciálisan foglalkozott s arról legújabbán könyvet is írt («Le dix aout»), azzal a szenzációs megállapítással szolgál olvasóinak, hogy megtagadja Dantontól a felkelés szerzőségét, kétségbevonva, hogy akár feje, akár karja lett volna a mozgalomnak. Szerinte az események háttérben láthatatlanul ott áll Robespierre, azok pedig, akik mozgásba hozták a népi zászlóaljokat: Merlin de Thionville, Basire és Chabot voltak. Ez a megállapítása Dantont, a történet-hamisítót állítaná élénk, mert abban, hogy a történelem őt teszi meg szerzőnek, a legnagyobb része neki magának van: az ő kérdései («én csináltam az aug. 10-ét!») befolyásolták a kortársakat és az utódokat. Az okoskodás, amellyel a szerző ezeket bizonyítani akarja, nem elég meggyőző. Talán kevés a tér, amelyet szánt e művében annak a kérdésnek, amelyről külön is írt. Egyik érvelése helytállónak látszik. A történetírók özöne — Aularddal az élén — *faute de mieux*, azzal az érveléssel igazolja Danton aug. 10-iki vezér-szerepét, hogy másnap igazságügyminiszter lett.

Helyesnek látszik Mathiez okoskodása, aki ezt a tényt éppen nem fogadja el bizonyítékul. Mert hiszen Dantont nem az aug. 10-én felzendült nép, vagyis, ahogy nagyszerű frázissal ő fejezte ki magát: «a Tuillériák ellen repülő ágyúgolyó» vitte a miniszteriumba, hanem a gúzsba kötött, akkor szolgasága utolsó és legszomorúbb napjait élő Törvényhozó Gyűlés, amely többségében rojalistákból, kisebbségében mérsékelt girondista elemekből állva, azzal akarta pozíciójának viharhullámok-korbácsolta hajóját fenntartani, hogy megnyeri magának Janus bifrons Dantont, aki azután nagy népszerűsége segítségével mérsékelni fogja a forradalmat.

A munka jelentékeny részét annak a körnek a megrajzolása tölti ki, amelynek tagjai részint életmódjuk vagy személyes ragaszkodásuk által kapcsolódtak Dantonhoz, mint Basire, Fabre d'Églantine, Westermann, Courtois, Delacroix, Guzman, akik barátai eszközei, bűntársai voltak; részint, mint a chartresi herceg (a későbbi Lajos Fülöp király) és Gillet, a veraillesi törvényszék közvádolója, első kézből való s így mellőzhetetlen tanúk; megint mások, mint a Simon testvérek, Choiseau, Perregaux, szállítók és bankárok, akiket foglalkozásuk hoztak kapcsolatba Dantonnal és csapatával. Köztük csak egy van, akivel hővebben foglalkozik a szerző: a burgundiai illetőségű Basire, akire nézve, mint késői földije, aprólékos levéltári kutatásokat végzett. A szemünk előtt felvonultatott alakokról az összbenyomás az, ami a történelem egyetemére nézve tanulságos: a vezér és a vezérkar tagjai közt rendkívül sok tekintetben megnyilvánuló rokonvonás; az életcélok, a morál, a szenvedélyek azonassága. Részben vele egyvágású egyénekből tevődött össze az a csoport is, amelyet a szerző Danton «bandá»-jának, a kor és a történetírás pedig dantonista-pártnak vagy a mérsékelték a *kegyelmezők*-pártjának nevezett el.

A «kegyelem uralmá»-nak reklamálása még az a kérdés, amely-nél, úgy hisszük, egy kis túlzás vezette a szerző tollát. Attól tartott talán, hogy olvasója a logikai folytonosság megszakadását fogja konstatálni, tudva, hogy az «elvtelen nagyravágyók», a csak «üzleti forradalmárok» végül mégis kibontottak egy zászlót, a kegyelmezők pártjának zászlaját. Ezért szigorú feleletet ad arra a kérdésre: mi vezette a forradalom zavaros vizéből halászókat a vérpadnak az ő radikális felfogása szerint *időelőtt való* ledöntése megkísérlésében. Semmi más, feleli Saint Just szavait idézve, mint az, hogy «le akarták rombolni a guillotine-t, mert féltek

felmenni arra». Mi — pusztán csak lélektani elgondolások alapján — úgy hisszük, hogy ettől a lépésüktől még sem lehet teljesen elvitatni az emberiség jobb érzésének megnyilvánulását. mert hiszen aláírva minden rosszat, amit a szerző Dantonról megállapított, úgy kell őt és körét elképzelnünk, mint akik politikai és magánerkölcsükben egészen romlott, de talán nem gonoszindulatú emberek. Danton maga egy vidám életművész, egy bonviván cimbora, aki szeret és tud is élni s mint ilyen aligha képzelte epikúroszi hajlamaival összhangzónak azt az életet, amely a vér állandó gőzölgése s a mások kinszenvedéseinek látása vagy tudása közt pereg tovább is le.

A «hősök» elméletét valló olvasót fogja különösebben érdekelni az az utolsó fejezet, amelyet a szerző Danton leszármazottainak szentel: egészen a mi korunkig kísérve a tribún vérének hajtásait.

Dr. NEUMANN JENŐ.

Rheindorf Kurt: Die Schwarze-Meer-(Pontus)-Frage vom Pariser Frieden von 1856 bis zum Abschluss der Londoner Konferenz von 1871. Ein Beitrag zu den orientalischen Fragen und zur Politik der Grossmächte im Zeitalter Bismarcks. Unter Benutzung bisher unveröffentlichten amtlichen Materials. Berlin, 1925. N. 8°, IX+176. I.

A keleti kérdés elpusztíthatatlan aktualitásának legbeszédesebb bizonyosága, hogy az iránta való érdeklődést még a világháború nyomában járó óriási eltolódások sem tudták észrevehetően megcsökkenteni. A nyugati nagy nemzetek történetírása és publicisztikája ma éppen olyan kedvvel boncolgatja problémáit, mint a boldog béke éveiben. Az irodalmi termelésben a franciák vezetnek, de az angolok és a németek is derekasán kiveszik belőle a részöket.¹ A könyvirodalom mellett dúsan burjánzik a kérdés

¹ Eversley L.: *The Turkish Empire: its growth and decay.* London, 1918. — Guichen, Vicomte de: *La crise d'Orient de 1839 à 1841 et l'Europe.* Paris, 1921. — Ancel J.: *Manuel historique de la question d'Orient. 1792—1923.* Paris, 1923. — Moukhtar P.: *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le traité de Berlin jusqu'à la guerre mondiale.* Paris, 1924. — Bierstadt E.: *The great betrayal. A survey of the near east problem.* London, 1924. — Mariott, J. A. R.: *The Eastern question.* New-York, 1925. — Costopuolo S.: *L'Empire de*

egyres vonatkozásait nyomozó essay-irodalom is. A folyóiratokban vagy önállóan megjelent cikkeknek és értekezéseknek száma évről-évre nagyobbra és szétágazóbbra duzzad.

Rheindorf munkája e hovatovább áttekinthetetlené áradó irodalmi termelés nagy átlagával szemben két szempontból érdemel külön kiemelést: 1. és *tárgyánál* 2. *anyagánál* fogva. Tárgyánál fogva, mert a keleti kérdés aránylag legkevesébbé ismert fejezetének a párizsi kongresszus és a londoni konferencia közé eső korszaknak megvilágításával foglalkozik. A történetírás eddig meglehetősen mostohán bánt ezzel az időszakkal. Így Goriainoff közismert kitűnő összefoglalásában ¹ mindössze néhány rövid jegyzetet szentel neki; Fliegenschmidt, Bismarck keleti politikájának történetírója szintén csak futólag érinti; ² Bamberg nagy monográfiája pedig a benne foglalt gazdag és értékes kortörténeti anyaga ellenére ma már túlnyomó részében elavult. ³ Ebből a szempontból tekintve tehát szerzőnk vállalkozása bizvást úttörőnek minősíthető.

Szerencsés tárgyválasztása mellett másik jelessége Rheindorf művének anyagának bősége és újszerűsége. E tekintetben szerzőnk valóban nagy és alapos munkát végzett. A nyomtatásban hozzáférhető gazdag történeti és memoáriródalom mellett legbővebben a német külügyi hivatal levéltárából merített. Ez annál teljesebb elismerést érdemel, mivel a külügyi hivatal ismert nagy forráspublikációja, a *Grosse Politik der europäischen Kabinette* az idevonatkozó anyagnak csak elenyészően csekély részét közli. Az ötvenes és hatvanas évek gazdag diplomáciai anyaga még mindig a levéltár polcain porlad és csak szerzőnk révén jut a nyilvánosság elé.

A források jó megválasztása és ügyes felhasználása legjobb garancia a munka megbízhatóságára. Szerzőnk teljesen otthonos tárgyában s minden ízében hű és kimerítő képét festi a felölelt

---

l'Orient. Paris, 1925. — Serres J.: La politique Turque en Afrique du Nord sous la monarchie de juillet. Paris, 1925. — Spellanzon C.: La questione d'Oriente. Milano, 1926. — Holborn, H.: Deutschland und die Türkei 1878—1890. Berlin, 1926.

¹ Le Bosphore et les Dardanelles. Paris, 1910.

² Deutschlands Orientpolitik im ersten Reichsjahrzehnt 1870 bis 1880. Berlin, 1913.

³ Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens. Berlin, 1892.

fejlődési korszak egymást követő fázisainak. Előadását a krími háború nyomán támadt orosz depresszió rajzával és az új orosz külpolitika célkitűzéseinek ismertetésével kezdi, melyek mind egy gondolatba, a Fekete-tengert semlegesítő 11. § hatálytalanításába torkollanak. Goresakow herceg, az új külügyminiszter állandóan a külpolitikai horizonton pihenteti tekintetét s azonnal megragad minden alkalmat, mely csak legtávolabbról is a siker reményével kecsegtet. Megrögzött franciabarátjának megfelelően első sorban Franciaország támogatását iparkodik magának biztosítani. Törekvése azonban nem jár sikerrel. Mert III. Napoleon császár, bár hatalmi és dinasztikus érdekből szívesen látja és bátorítja az orosz közeledést, komoly lépésre, döntő cselekvésre sohasem tudja magát elszánni. Az 1857 szept. 25-iki stuttgarti császártalálkozón írott szerződés helyett mindössze nagy általánosságban tartott szóbeli ígérettel elégíti ki II. Sándor cárt. De Goresakow ennek ellenére a következő évek folyamán újra meg újra visszatér a francia barátság eszméjére a nélkül azonban, hogy csak egy lépéssel is előbbre vinné az ügyet. Franciaország Anglia várható magatartására való tekintettel az utolsó pillanatban mindig meg-hátrál.

A meddő francia barátkozásnál sokkal kedvezőbbben befolyásolja a pontuszi kérdés kielégítő megoldását az orosz-német közeledés, mely különösen az 1862—63. évi lengyel felkelés nyomán válik bensőségessé. Bismarck már 1866-ban nyíltan felajánlja segítségét a gyűlölt 11. § megszüntetéséhez s a következő években több-kevesebb nyíltsággal újra meg újra megismétli ez ajánlatát. De Oroszország még nem meri elfogadni a feléje nyújtott baráti jobbot, mert még nem érzi magát eléggé felkészültnek, hogy szükség esetén fegyverrel is nyomatékozni tudja jogosnak érzett követelését.

A diplomáciai játék tehát tovább folyik. Németország és Franciaország mellett a többi hatalom is beleszól a játékba. Különösen Ausztria mutat iránta élénk érdeklődést. Rechberg külügyminiszter éppen a 11. § hatálytalanításának kilátásba helyezésével akarja lefegyverezni Oroszország ellenséges érzületét. Utódjának Beust Frigyesnek számításában is állandóan ott szerepel a pontuszi kérdés: majd Oroszországot akarja vele lekenyerezni, majd meg Poroszország ellen igyekszik belőle fegyvert kovácsolni. Anglia mindvégig a hajthatatlan ellenség szerepét játssza és szívós ellenkezésével sorra keresztülhúzza az orosz

politika minden számítását. De politikájában nem következetes. Mikor az oroszok 1856 nyarán megszállják a Duna torkolata előtt fekvő Kígyószigeteket, a Palmerston-kormány hadihajók kiküldésével válaszol s ezzel megsérti a Fekete-tenger semlegeségének fenn hangoztatott elvét. A porta siet követni a orosz példát. 1858-ban önhatalmúlag megengedi egy amerikai fregatt befutását a Dardanellákba. Az orosz hormány kapva-kap e veszélyes precedenseken és újabb érvet merít belőlük a revízió sürgetésére. A pánszláv eszméktől átitatott közvélemény pedig mint egy ember sorakozik a kormány mögé, mert égbekiáltó igazságtalanságnak érzi a szent Oroszország kezének bilincsekbe verését.

Igy hullámszik a kérdés másfél évtizeden keresztül mint a kabinettek játékának eszköze, míg nem az 1870–71. évi német-francia háború kitörése meghozza a megoldására alkalmas lélektani pillanatot. Gorcsakow herceg 1870 okt 31-én kelt jegyzékében felmondja a Fekete-tenger semlegességét és Bismarck odaadó támogatásával keresztülviszi, hogy a Londonban összegyűlt szignatárius hatalmak — bár csak hosszasan vonakodás után — tudomásul veszik bejelentését.

Szerzőnk minden részletében alaposan és bőséges dokumentumokkal alátámasztva ismerteti a hosszú és sokszor éppen nem lélekemelő diplomáciai háborút. Előadása ellen teljesség és tudományos szoliditás tekintetében valóban semmi kifogást nem emelhetünk. Amit nélkülözünk nála, az inkább az írói művészet, mint a tudományos megbízhatóság rovatába tartozik. Legfőbb hibája, hogy híjával van annak a magasabb megjelenítő erőnek és plasztikus művészetnek, mely nem egyszerűen felsorakoztatja, hanem valósággal láttatja az eseményeket és a szereplő személyeket. Pedig e nélkül elvész a kellő arányosság s az események a fontos és kevésbé fontos kiemelésének hiányában egymásba folynak. A túlságosan hosszúra szabott, néha öt-hat oldalt is megtöltő fejezetek szintén nem alkalmasak az áttekintés megkönnyítésére. Ez mindenestre szemetszűrő szépséghiba, de a könyv tudományos értékét lényegesen nem csökkenti. Ismételjük, Rheindorf munkája igen figyelemreméltó adalék a keleti kérdés egyik elhanyagolt korszakának történetéhez. Nem könnyű és nem is élvezetes olvasmány, de tartalmi gazdagságáért megéri a ráfordított időt és fáradságot.

BALANYI GYÖRGY.

Granfelt Helge: Das Dreibundsystem 1879—1916. Eine historisch-völkerrechtliche Studie. Band I. Vom Zweibund bis zum Sturze Bismarcks. Berlin, 1925. 8° XXII + 416. I.

Napjaink történetírása lázas buzgalommal dolgozik a világháború közelebbi és távolabbi előzményeinek felderítésén. Lobogó munkakedve azonban sokszor nem a tudományos idealizmus tiszta forrásaiból, hanem konkrét gyakorlati célok zavaros vizeiből táplálkozik. Mert a háborús oknyomozás hátterében rendszerint a háborús felelősség kérdése lappang, ez pedig a gyakorlati politika legaktuálisabb problémájának, a párizskörnyéki békek megváltoztathatóságának, illetve örökérvényűségének kérdésébe torkollik. Így a tudomány és a politika szempontjai sokszorosán egymásba folynak és észrevétlenül ködbe-homályba vonják a kutató látókörét. Különösen a harcoló felek történetíróit fenyegeti ez a veszedelem, és pedig annál nagyobb mértékben, minél közelebb esik kutatási területük a háború kirobbanásának időpontjához. Távolabbi eseménysorozatoknál kisebb a veszedelem, mert azokra nézve már jobban kialakult a *sensus communis*.

A háborús oknyomozás tehát már magában nehéz és kényes feladat. Mindig fennforog nála a lehetőség, hogy a történetíró az objektív kutatás területéről a politizálás ingoványos talajára téved. E lehetőség ellensúlyozására nincsen más mód, mint az eredeti kútfők minél bőségesebb és alaposabb igénybevétele. Szerencsére e tekintetben nem lehet panaszra okunk. Az utolsó évek szenzációs forrásközlései ugyanis kivételesen kedvező helyzetbe juttattak bennünket. Így a német külügyi hivatal monumentális kiadványa, a *Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914* egy magában kiapadhatatlan forrást nyitott a világháborút megelőző másfél emberöltő diplomáciai történetének kutatásához. Bár szerényebb keretek között mozog, de nem kevésbé értékes anyagot nyújt az osztrák *Příbram* könyve: *Die polit. Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879—1914*. (I. k. Wien, 1920.) Tömérdek fontos adat jutott nyilvánosságra az orosz bolsevista sajtó közlései révén is, melyek ma már összegyűjtve a főbb nyugateurópai nyelveken is hozzáférhetők. Már az angolok, franciák és olaszok jóval fukarabbak a szóban. Az angolok nagy háborús aktagyűjteménye, a *British Documents on the Origins of the War 1898—1914* csak most van megjelenőben, a franciáké és az olaszoké ellenben még mindig várat magára. De kisebb közlések már az ő részük-

ről is történtek. E többé-kevésbé hivatalos jellegű publikációk mellett meglehetősen nagy számmal kerültek közre leleplezés-szerű alkalmi közlések is, melyek szintén számbavehető módon gyarapították ismereteinket. Külön ki kell emelnünk a gazdag memoár-irodalmat, mely a háborút megelőző félszázad történetére vonatkozólag is bő és változatos anyagot tartalmaz.

E nagyarányú közlő munka eredményeként ma már bátran vállalkozhatunk a miénket megelőző emberöltő történetének komoly igényű és tudományos jellegű megírására. Hézagok és felderítésre váró részletek természetesen még vannak, de a fejlődés főbb konturjai már világosan és határozott körvonalakban állanak előttünk. Különösen áll ez a diplomáciai történetre. Ez természetes. Hiszen a publikált anyag a kiváltó oknak megfelelően elsősorban a nemzetközi kapcsolatokat, vagyis az államoknak egymáshoz való viszonyát van hivatva megvilágítani. Érthető tehát, hogy a politika mellett a gazdasági és társadalmi szempontok csak mellékesen és csak alkalmilag jutnak benne szóhoz. Ez mindenesetre egyoldalúság, de az adott körülmények közt nem várható másként. Ma a politikai mozzanatok: diplomáciai alkudozások, entente-ok, desentente-ok, szövetkezések és szétválások állanak az érdeklődés előterében. Ma a háborús oknyomozás körülbelül egyértelmű a politikai, illetve diplomáciai történettel. Ebből következik erősen individuális jellege is: nemzetek helyett államférfiak és diplomaták játszák benne a főszerepet.

Ez a jellemzés teljes egészében talál Granfelt munkájára is, melyre egyéb jelességei mellett főleg két szempontból tartjuk szükségesnek felhívni a magyar olvasóközönség figyelmét: 1. mert szerzője svéd ember, tehát érdektelenül áll az elbeszélte eseményekkel szemben és 2. mert szokatlanul széles alapot vet előadásának. Granfelt ugyanis nem éri be az újabb publikációk és monografiák anyagának kiaknázásával, hanem ezenfelül egész terjedelmében felhasználja a rendelkezésére álló gazdag kortörténeti anyagot is. Különösen figyelemreméltó nála a parlamenti tárgyalások állandó szemmeltartása. Alaposságára és tudós lelkiismeretességére jellemző, hogy a német, olasz és osztrák parlamenti naplók mellett idézi a magyar képviselőház, főrendiház és delegáció irományait és a Pesti Napló évfolyamait is. Másik, nem kevésbé figyelemreméltó újítása a jogi vonatkozások széleskörű belekapcsolása előadásába: külön beható tanulmányban foglalkozik az egyes szerződések nemzetközi jogi értékével

és jelentőségével. Általában azon igyekeznek, hogy a szövetségeket minél mélyebben beleágyazza az érdekelt államok fejlődésének egészébe. Ezért a diplomáciai alkudozások pusztán ismertetésén messze túlmenőleg legmélyebb gyökeréig iparkodik lehatni a dolgoknak. Így mindjárt a bevezetésben érdekes módon mutat rá a szövetségi rendszerek és az őket létrehozó államok benső szerkezete közötti szükségképpen összefüggésre. Nevezetesen a monarchiánál a nemzetiségi kérdésben, Németországnál a lengyel és az elszász-lotharingiai kérdésben, Olaszország esetében pedig a szentszék helyzetének rendezetlenségében jelöli meg a szövételkezésre készítő legfőbb hajtó erőt. De a továbbiak során is mindenütt nagy gondot fordít a fejlődés előmozdító és gátló tényezőinek kinyomozására és szerepük tisztázására. Igen tanulságos e tekintetben az első hármasszövetségi szerződés megkötéséről írott fejezete, melyben minden elődjénél nagyobb nyomatékkal utal a római kérdés eminens szerepére. A második hármasszövetségi szerződés létrejöttével kapcsolatban viszont az Olaszország világhelyzetében beállott kedvező változás felidéző okait és kihatásait méltatja szemléletes módon. Nem kevésbé megszívlelésre méltók, amiket Anglia hármasszövetségbarát magatartásának és Oroszország folytonos ide-oda ingadozásának okairól mond.

De bármily elismeréssel adóznunk a kitűnő szerzőnek, bizonyos kifogásokat nem hallgathatunk el munkájával szemben. Így rögtön szemet szúr aránytalansága. Mesterien megírt fejezetek mellett egészen soványak és elnagyoltak akadnak benne. Pl. a viszontbiztosítási szerződés tárgyalása határozottan szegényes és keveset mondó. Még nagyobb baj, hogy egyes állításorai erősen vitathatók. Különösen a monarchia benső strukturájának ismertetésénél érezzük ezt. Látszik, hogy a szerző idegenül és megértés nélkül áll a monarchia dualisztikus szerkezetével, felépítésével szemben és e miatt nem tudja eléggé méltányolni történeti hivatását. Ennek okát két körülményben látjuk: 1. a háborús ideológia behatásában és 2. a felhasznált irodalom kevéssé szerencsés kiválasztásában. Granfelt, mint a nyugati állambölcselek általában, *a nemzetek önrendelkezési jogának* alapján áll és a messze múlt eseményeit is e gyilkos atomizáló elv szemüvegén át tekinti. Ezért aztán a valóságnál sokkal sötétebb színben látja a monarchia belső életét; csak az örökös nemzetiségi torzalkodást látja, az együttélésben rejlő óriási anyagi és kulturális előnyöket ellenben figyelemre sem méltatja. Elvi állásfoglalásának

egyoldalúságát még jobban kiélezi rosszul megválasztott forrásainak szolgálai követésével. E részben alig menthetjük őt fel a könyveltség és felületesség vádjá alól. Amit pl. a magyar nemzetiségi politikáról ír, az inkább illenék egy magyarelles pamfletbe, mint egy komoly igényű történeti munkába. Szerinte a magyarság a magyarul nem tudókat rendszeresen kizárta a választójogból (28. l.), illetve úgy alkotta meg a választójogi törvényt, hogy a magyar választóknak a tót és oláh választókkal szemben körülbelül háromszoros választójog (!) jutott (34. l.); Erdélyben az oláhok elnyomása időnként olyan nagy volt, hogy sokan a török uralom alá menekültek előle (39. l.); ez volt az oka, hogy 48-ban az oláhok a lázadó magyarokkal szemben a császár oldalára állottak (u. o.) s később a németekkel együtt nagy szerencsétlenségnek érezték Erdélynek Magyarországgal való egyesítését (u. o.); az egyesítés kárát nemsokára keservesen tapasztalták, mert nyelvöket, mely előbb egyenjogú volt a magyarral és a némettel, fokozatosan kiszorították a közéletből, nekik magoknak pedig jóformán lehetetlenné tették a parlamentbe való bejutást. (U. o.) Igazán sajnáljuk, hogy a különben jóakarátú és szemmel láthatóan tökéletes tárgyilagosságra törekvő szerző nem vett magának annyi fáradságot, hogy komolyan végökre járt volna ezeknek a demagóg ráfogásoknak. Ez is mutatja, mily nehéz egy idegennek jól beleélnie magát a mi sajátos viszonyainkba. De együttal mutatja azt is, milyen bámulatos sikereket ért el az évtizedeken át úzótt magyarelles propaganda.

Ehhez az alapvető fogyatkozáshoz képest a többi hibák inkább elírások, mint tényleges hibák. Pl. gör. kath., e. h. gör. kel. (47. l.), 1878 e. h. 1876 (60. l.), Um Italia e h. Un Italiano (70. l.), 1870 e. h. 1878 (103. l.), 18. sz. e h. 19. sz. (105., 106., 114. l.), Cialdeni e h. Cialdini (147. l.), a 129. l. 2. j. hiányzik a lapszám feltüntetése: 121—2. stb. Nagy kár, hogy a szerző vagy kiadó a magyar jegyzeteket nem nézette át magyarul értővel, mert így bizony nagyon fésületlen állapotban kerülnek az olvasó szeme elé.

Mindent összevéve, Granfelt könyvét említett nagy hibájától eltekintve értékes és tanulságos munkának tartjuk. Folytatását érdeklődéssel várjuk. Kívánatos azonban, hogy a nemzetiségi kérdésben elfoglalt egyoldalú álláspontját a való helyzet megismerésével alapos revízió alá vonja.

BALANYI GYÖRGY

A legújabb kor történetének irodalma. 1925—1928.¹

Az a nagy irodalmi fellendülés, mely a legújabb kor történetének tanulmányozását kíséri, két forrásból táplálkozik: egyrészt abból a levéltári anyagból, melyet az elmúlt évtizedben mágszerte feltártak. — a francia külügyi levéltárt 1852-ig, az angolt 1878-ig megnyitották a kutatás előtt — másrészt abból a fontosságból, melyet a legújabb kor története a lefolyt események folytán nyert. Azon ellenvetésekkel szemben, melyek főleg tudományos körökből a vonatkozó munkálatok szakszerűségét kétségbevonják, ma már megerősödött azon meggyőződés, hogy e tudományág művelői a mellett, hogy éppen úgy a források alapján dolgoznak, mint egyéb korszakok történetével foglalkozó szakemberek, a források nyersanyagát feldolgozva voltaképpen a legnehezebb munkát végzik, mert nekik kell az elmúlt évtizedek történetét kritikai megrostálás után a történettudomány épületében elhelyezniök, a nélkül, hogy a megfelelő előmunkálatok megvolnának.

Egyéb oldalról jött támadások már előbb ellanyhultak, mert a tömegesen jelentkező dilettánsok belátták, hogy a történelmi események érdekesebbjeinek elmondása még nem történettudomány.

Ezzel a tudományszak túlélte gyermekbetegségeit és ma már szemelláthatólag nagy léptekkel halad előre azon az úton, melyen az elmúlt korok épületeihez hasonló arányokban és nem kisebb szakszerűséggel sikerült neki a legújabb kor történetének elnevezése alatt berendezkednie.

I.

A franciáktól eltekintve, kiknél a politikai vezetés a francia forradalomtól felemelt társadalmi rétegek kezében van, ma már mindenki meg van győződve arról, hogy az európai történelem legújabb időszakának korhatára nem 1789-nél, hanem 1815-nél keresendő, tehát nem egy átalakulás kezdetével, hanem annak befejezésével kezdődik; úgy hogy a kezdetben általánosabb felosztás, mely a világháború előtt, mikor a legújabb kor történetét még 1871-ig adták elő, megszokottá lett, ma már teljesen

¹ Az 1918—25. évek irodalmának összeállítását lásd *Történelmi Szemle* XII. évfolyam 1926. 166—196. l.

eltűnt. Befejező korhatárul egyelőre a párizsi előzetes békeszerződések megalkotása, tehát az 1920-dik év tekinthető, melytől csupán abban van eltérés, hogy a franciák, de részben az angolok és németek is, egyelőre a versaillesi békeszerződés évét [1919] használják.

Egyes kézikönyvek a további kutatások eredményeire vágyva, megelégednek az 1914-diki korhatárral, mely 1815-től számítva egy teljes évszázadot tesz ki.

Így *Seignobos Károly* francia történetíró, párizsi professzor is, ki nagy művét két kötetre bővítette [Histoire politique de l'Europe contemporaine, 1814—1914. VII. kiadás. Párizs, 1924—26. XIV és 1231 l.]. Hasonló európai történelmet adtak *Davis W. S.* : Europe since Waterloo, 1815—1919 [London, 1927. XVIII és 965 l.], valamint *Flick A. C.* : Modern World History, 1776—1826. [New-York 1927. XXVIII és 734 l.]. *Grant és Temperley* professzor : Europe in the Nineteenth Century, 1789—1914 [London, 1927. XXI és 569 l.]. V. ö. még *Edwards W.* : Notes on European History. IV. kötet, 1815—1870 [London 1927, XVI és 568 l.].

Egyébként csupán a diplomáciai történelem terén találunk összefoglaló monográfiákat. Ilyenek *Ancel Jakob* kézikönyve a keleti kérdés történetéről : Manuel historique de la question d'Orient, 1792—1925 [II. kiadás. Párizs, 1926. 346 l.], *Aulneau J.* : Histoire de l'Europe Centrale [Párizs, 1926. 646 l.], *Becker Jeromos* spanyol diplomáciai története : Historia de las relaciones exteriores de España durante el siglo XIX. [II. kötet 1839—1868. Madrid, 1926.], *Genow György* bolgár történetíró összefoglalása a keleti kérdés történetéről : Iztocsnjat vapros. I. kötet az 1856-diki párizsi békeszerződéstől az 1919-diki neuillyi bolgár békeszerződésig [Szófia, 1926.], *Kasimov K.* műve a tengerszorosok történetéről : La Russie et les détroits [Párizs, 1926. 140 l.], *Muir Ramsay* sikerült munkájának, melyet az európai államok gyarmatpolitikájáról írt, immár a negyedik kiadása : The expansion of Europe [IV. kiadás. London, 1926. X és 380 l.], végül *Willson Bechles* műve a párizsi angol nagykövetség történetének keretében az angol-francia kapcsolatról : The Paris Embassy, 1814—1920 [London, 1920. 368 l.] és az amerikai nagykövetség történetének keretében az amerikai-francia kapcsolatokról : America's Ambassadors to France, 1777—1927 [London 1928]. Európai érdekességgel bír *Bérard Viktor* műve a genfi kanton viszonyáról Franciaországhoz : Genève. La France et la Suisse, 1815—1927 [4 kötet. Párizs, 1927].

1890-től kezdődőleg *Herre Pál* lipcsei professzor adott népszerű világtörténetet: *Weltgeschichte der neuesten Zeit, 1890—1925.* 2 kötet [Berlin, 1925. XX és 851 l.], mellyel a berlini Ullstein-cég világtörténelmét egészítette ki. Német diplomáciai történelmet *Stieve Frigyes* német követségi tanácsos adott: *Deutschland und Europa, 1890—1914* (Berlin 1926. VII és 247 l.), mely magyar [Budapest, 1927] és angol fordításban is megjelent [London, 1928].

II.

A diplomáciai történelem egyes korszakait illetőleg :

Az 1815-diki francia megszállás [1815 -18] történetével foglalkozott *André R.* : *L'occupation de la France par les alliés en 1815.* [Paris, 1924].

Az első angol-francia *entente cordiale* történetével *Guyot Raymond* : *La première entente cordiale, 1830—40* [Paris, 1926].

Metternich herceggel *Bibl Viktor* osztrák történetíró : *Metternich in neuer Beleuchtung. Sein geheimer Briefwechsel mit dem bayerischen Staatsminister Wrede* [Wien, 1927. VIII és 439 l.].

Palmerston lord külpolitikai tevékenységével a török kérdéssel kapcsolatban *Rodkey S. Frigyes* amerikai történetíró : *The Turco—Egyptian Question in the relations of England, France and Russia, 1832—41* [Urbana, Ill. U. S. A. 1924. 274 l.]. Az 1848-diki forradalmakkal kapcsolatban *Greer D. M.* : *L'Angleterre, la France et la Révolution de 1848. Le troisième ministère de Lord Palmerston au Foreign Office, 1846—51* [Paris, 1925. XVI és 496 l.], mely *Guiche vicomte* francia történetírónak már ismertett munkája után folytatását, de nem befejezését képezi annak a Palmerston-irodalomnak, mely ma jelentékenyen fellendültnek mondható. Tekintettel a rendelkezésre álló forrásanyagának páratlanul gazdag voltára, még hosszú ideig várunk kell, amíg Palmerston lord külpolitikájának [1830 -56] feldolgozását lezártnak tekinthetjük. V. ö. *Guenin és Nouillac* : *La France et les grandes puissances du monde, 1830—1880* [Párizs, 1925].

Kiegészítésül szolgál hozzá Cobden Richárd külpolitikájának ismertetése, melyre az angol liberálisok részéről *Dawson W. H.* vállalkozott : *Richard Cobden and Foreign Policy* [London, 1926. 349 l.]. V. ö. *Knaplund Pál* : *Gladstone and Britain's Imperial Policy* [London, 1927. 256 l.].

III. Napoleon császár olasz politikáját az olasz *Mazziotti M.*

összegezte : Napoleon III e l'Italia [Milano, 1925. XX és 363 l.] az újabb forrásokat azonban még nem használhatta fel.

Ilyen forráshalmazt nyújtott a francia kormány okmány-gyűjteménye az 1870—71. francia-német háború előzményeiről [Les origines diplomatiques de la guerre de 1870—71], melynek XIX. kötetével [Párizs, 1927] az 1867 végéig terjedő anyag napfényre került. A kiadást eredetileg 28 kötetre tervezték, ezt azonban előreláthatólag ki kell terjeszteni, mert a gyűjtemény egyre több anyagot közöl. A munkának egyik hátránya, hogy sem utaló-jegyzetei, sem pedig név- és tárgymutatói nincsenek, ami a használhatóságot fölötte megnehezíti; a másik pedig, hogy csak a nagyhatalmak és Olaszország viszonyára terjed ki, tehát éppen azokat a mellékszínereket mellőzi, melynek mellőzésével a franciák a német kormánynak 1871-től kezdődőleg kiadott akta-gyűjteményét kifogásolták.

A francia levéltári anyag lassú közzétételével párhuzamban, amit francia történétírók is erősen kifogásoltak, a németek — főleg bécsi és berlini anyag alapján — teljes egészet adtak *Oncken Hermann* professzor vállalatával : Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons III von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870—71 [3 kötet. Leipzig, 1926. 1—121. l. Darstellung, 1—382. 1—591. és 1—532. l. Akten, 533—550. l. Index]. A munka egy léteketben adta ellenaktáit a francia álláspontnak, *Oncken* mesteri bevezetésével.

A kisebb adalékok közül megemlítjük az északschleswigi kérdés aktáit a dán kormány kiadásában : Det Nordslesvigske Spoergsmaal, 1864—1879 [I. kötet 1864—68. Kopenhága, 1921. 839 l., II. kötet 1868—70. Kopenhága, 1925]. A nikolsburgi béke ausztriai benyomását *Cornelius Frigyes* tollából : Der Friede von Nikolsburg und die öffentliche Meinung in Österreich [München, 1927. 82 l.]. Bismarck viszonyát az északschleswigi kérdéssel kapcsolatban *Platzhoff*, *Rheindorf* és *Tiedje* professzorok akta-gyűjteményében : Bismarck und die nordschleswigsche Frage, 1864—79. Berlin, 1925. 479 l.]. Bismarck pétervári küldetését az orosz *Nolde B. E. báró* tollából : Petersburgskaja misia Bismarka [Prága, 1925. 302 l.]. Bismarck és Szerbia viszonyát *Werdel Hermann* : Bismarck und Serbien im Jahre 1866 [Berlin 1927. 134 l.]. Végül Metz 1870-diki ostromát *Bapst Edmond* tollából és *Bapst Germain* hagyatékából : Le siège de Metz en 1870. [Párizs, 1926. VI és 560 l.]. *Guériot Pál* : La captivité de Napoléon III en Allemagne, 1870—1871. [Párizs, 1926. 284 l.]

Az 1871-ben kezdődő félszázad [1871—1920] éppen a feltárt anyag újszerűsége és sokasága következtében valamennyi korszak között a legszélesebb kutatás tárgya volt; a legújabb kor történetére vonatkozó kutatás főszülya szemmel láthatólag erre a korszakra helyezkedett.

A forrásművek közül az egész korszakra [1914-ig] vonatkozó első sorban a német külügyminisztérium okmánygyűjteménye [Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914], melynek kiadása 1927-ben befejezést nyert; az egész munka 40 részből álló 56 kötetben 16,000 darab okiratot közölt. Ennek alapján állították össze műveiket *Brandenburg Erich* és *Stieve Frigyes*. Kitérő ismertetést adott hozzá *Schwertfeger Bernát* ezredes: Die diplomatischen Akten des deutschen Auswärtigen Amtes, 1871—1914. [5 részben, 8 kötetben. Berlin, 1923—27. [X és 3322 l.] Ugyanő adta ki a belga követjelentéseket és kormányiratokat is: Die belgischen Dokumente zur Vorgeschichte des Weltkrieges [9 kötet. Berlin, 1925. LXXXIV és 2483 l.].

A kiadvány világszerte általános érdeklődést keltett, a többi nagyhatalmak egymásután elhatározván saját levéltári anyaguk közzétételét. Az angolok 1926-ban a kiadást meg is kezdték [1898-tól kezdődőleg, lásd alább], a franciák azonban, kiket a német kiadás közvetlenebbül érintett, csak 1928 elején állították össze minisztertanácsilag azt a bizottságot, mely a közlendő anyagot kiválogatja és megbírálja.

Amiben előbbre jutottak, az egyrészt a német kiadvány bírálata volt, melyet *Vermeil E.* strassburgi professzor részletekben dolgozott ki: L'empire allemand 1871—1900 [Párizs, 1926. XXIII 262 l.], és Les origines de la guerre et la politique extérieure de l'Allemagne 1902—7 [Párizs, 1926. 252 l.] és Les origines de la guerre et la politique extérieure de l'Allemagne au début du XX-e siècle. L'Allemagne et l'Europe de 1908 à 1912. [L'Europe Nouvelle X. Párizs, 1927. 1725—68. l.]; végül: Les origines de la guerre et la politique extérieure de l'Allemagne au début du XX-e siècle, 1912—1914. [L'Europe Nouvelle. XI. Párizs 1928. 482—545. l.]; másrészt pedig a német aktagyűjteményeknek francia fordításban — de a tárgyi csoportosítás és a jegyzetek elhagyásával — való közzététele, melyből *Aulard Gusztáv* professzor szerkesztésében egyelőre az első kötet jelent meg [La politique extérieure de l'Allemagne, 1870—1914. Documents officiels. I—IV. kötet, 1870—1886. Párizs, 1927—1928]. Angol kivonat 4 kötetben: German Diplo-

matic Documents. I. Germany's relations with England 1871—1890 [London, 1928].

Forrásgyűjteménynek számít a Handbuch der Politik VI. kötete is, mely a kortörténetre vonatkozó fontosabb okiratokat közzétette [Handbuch der Politik. VI. Urkundenbuch zur Politik unserer Zeit. Berlin, 1926].

Európai történelmet 1871-től kezdődőleg adtak *Lodge* és *Horn*: A history of Europe, 1871—1920 [London, 1927. XVI és 254 l.], *Lombroso Albert*: Le origini economiche e diplomatiche della guerra mondiale, 1871—1919 [I. kötet, Milano, 1926. 544 l.], *Turner R. E.*: Europe since 1870 [New-York, 1927. II. kiadás. XII és 776 l.], végül *Windelband Wolfgang*: Grundzüge der Aussenpolitik seit 1871 [Berlin, 1926. 104 l.]. Kitünő bibliográfiát adott *Donner H.*: Die Vorgeschichte des Weltkrieges, 1870—1914 [Berlin, 1927. 126 l.].

A Bismarck herceg diplomáciájáról [1871—90] kiadott munkálatok sorozatából megemlítendők *Alber Dettlef*: Reichstag und Aussenpolitik, 1871—79 [Berlin, 1927. 151 l.], *Brandenburg Erich*: Von Bismarck zum Weltkrieg [II. kiadás. Berlin, 1925. XIV 472 l. Angol kiadás: From Bismarck to the World War, 1870—1914. London, 1927. XIII és 542 l.], *Becker Ottó*: Bismarck und die Einkreisung Deutschlands. I. kötet: Bismarcks Bündnisspolitik [Berlin, 1923. VII és 154 l.], II. kötet: Das russisch-französische Bündniss (Berlin, 1925. XX és 316 l.], *Andrássy Gyula gróf*: Bismarck, Andrássy and their successors [London, 1927. VII és 463 l.], *Behrendt János*: Die polnische Frage und das österreichisch-deutsche Bündniss 1885—87 [Berlin, 1927. 79 l.], *Granfelt Helge* svéd műve a hármasszövetségről: Das Dreibundsystem 1879—1916. I. kötet. 1882—90 [Berlin, 1925. XXII és 416 l.], *Hamman Ottó*: Deutsche Weltpolitik 1880—1912 [Berlin, 1925. 290 l. Angol kiadás. London, 1927. 269 l.], *Heller Edvárd*: Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündniss in Bismarcks Aussenpolitik [Berlin, 1925. VIII és 148 l.], *Herzfeld Hans*: Deutschland und das geschlagene Frankreich. 1871—1873 [Berlin, 1927. X és 300 l.], *Holborn Hajo* művei Radowitz német diplomata emlékiratairól, különösen: Bismarcks europäische Politik zu Beginn der siebziger Jahre und die Mission Radowitz [Leipzig, 1927. VIII és 148 l.], valamint Deutschland und die Türkei, 1878—1890 [Berlin, 1926. VII és 116 l.], *Japikoe E.* a hollandi birodalmi levéltár igazgatója: Bismarcks Friedenspolitik. Die

internacionális viszonyok, 1871—1890 [Berlin, 1927. X és 202 l.], *Koerlin Kurt*: Zur Vorgeschichte des russisch-französischen Bündnisses, 1879—1890 [Hamburg, 1926. X és 241 l.], *Lenz Miksa* professor: Deutschland im Kreise der Grossmächte, 1871—1914 [Berlin, 1925. X és 90 l.], *Näf Werner*: Bismarcks Aussenpolitik 1871—1890 [Sankt-Gallen, 1925. 76 l.], *Noach Ulrich*: Balkanproblem und Präventivkrieg unter dem Fürsten Bismarck. Das System der Aushilfer, 1887 [Berlin, 1926. 87 l.], *Platzhoff W.*: Bismarcks Reichsgründung und die europäischen Mächte [Frankfurt, 1925. 20 l.], *Ramsay A. A. W.*: Idealism and Foreign Policy. A study of the relations of Great Britain with Germany and France, 1860—1878 [London, 1925]. *Ritter Gerhard*: Bismarcks Verhältnis zu England und die Politik des Neuen Kurses [Berlin, 1924. 71 l.], *Rosen György*: Die Stellungnahme der Politik Bismarcks zur Frage der Staatsreform in Frankreich, 1871—1890 [Detmold, 1924. 66 l.], *Sell Manfréd*: Das deutsch-englische Abkommen von 1890 und die afrikanischen Kolonien im Lichte der Deutschen Presse [Berlin, 1926. 112 l.], *Scheller Ernő*: Bismarck und Russland [Marburg, 1926]. *Stuhl-macher W.*: Bismarcks Kolonialpolitik [Heidelberg, 1927. XV és 155 l.].

A pápaság diplomáciájára vonatkozik *Boudou*: Le Saint Siège et la Russie [II. kötet, 1858—1883. Párizs, 1926], *Johnson H.*: The Papacy and the Kingdom of Italy, 1860—1925 [London, 1926. 124 l.], *Judet Ernő*: Le Vatican et la Paix de Léon XIII. à Pie X. [Párizs, 1927. X és 304 l.], *Pernot Móric*: Le Saint Siège, l'Église Catholique et la politique mondiale [Párizs, 1924. 215 l.], végül *Stutz Ulrich*: Die päpstliche Diplomatie unter Leo XIII, nach den Denkwürdigkeiten des Kardinals Domenico Ferrata [Berlin, 1926. 154 l.].

A balkáni kérdésre *Lascaris S. Th.*: La politique extérieure de la Grèce avant et après le Congrès de Berlin, 1875—1881 [Párizs, 1925.].

Az új kurzus [1890—1914] diplomáciai történetére vonatkozó források közül a legfontosabb az angol külügyi hivatal okmánygyűjteménye, melynek kiadását *Gooch* és *Temperley* professor eszközölték: British Documents on the Origins of the War, 1898—1914 [London, 1926. és köv. I—II. kötet, 1898—1904. LXIV és 785 l., XI. kötet, 1914 július. XL és 389 l. Német kiadás: XI. kötet. 2 kötetben. Berlin, 1926. LXXV és 612 l.]. Ide

vonatkozik II. Vilmos és II. Miklós császárok levelezése is, *Semenoff Márk* professzor kiadásában : *Correspondance entre Guillaume II et Nicolas II, 1894—1914* [Párizs, 1926]. A különböző források ismertetését adta *Gooch G. P.* : *Recent revelations of European diplomacy* [London, 1927. VII és 218 l.].

Összefoglaló művet adtak *Dickinson G. Lowes* : *The international anarchy* [London, 1926. 516 l.], a legjobb összeállítások egyike ; *Rachfahl Félix* : *Die deutsche Aussenpolitik in der Wilhelminischen Aera* [Berlin, 1924. 99 l.], valamint *Stieve Frigyes* idézett munkája.

A világháborút közvetlenül megelőző időszakkal és részben a háborús felelősséggel kapcsolatban álló munkálatok közül megemlítendők *Barnes Harry Elmer* amerikai professzor monumentális műve : *The Genesis of the War* [New-York, 1926. XXVII és 750 l. Német fordítás: *Die Entstehung des Weltkrieges*. Berlin 1927. XVI és 570. l.], *Boghichevich Milán* szerb diplomata műve a háború okairól [Les causes de la guerre. Párizs, 1925 ; a német kiadás 1919-ben Zürichben jelent meg] és *Dimitrievics* szerb vezérkari ezredesnek, a szarajevói merénylet szervezőjének szalonikii pöréről és kivégeztetéséről írt munkája : *Le procès de Salonique 1917* [Párizs, 1927. VI és 185 l.], *Delbrück Hans* professzor : *Der Stand der Kriegsschuldfrage* [Berlin, 1924. II. kiadás. 1925]. *Der Beginn des Krieges, 1914. Tages-Aufzeichnungen des ehemaligen russischen Aussenministeriums* [Berlin, 1924. Angol kiadás, Szaszonov orosz külügyminiszter előszavával. London, 1925], *Durham Edith* kitűnő munkája : *The Sarajevo crime* [London, 1925. 208 l.], *Eckardstein Hermann báró*, német diplomata : *Persönliche Erinnerungen an König Edward aus der Einkreisungszeit* [Dresden, 1927. 143 l.], *Ewart S. J.* : *The roots and causes of the war* [2 kötet. New-York, 1925], *Fastrež A.* : *La responsabilité de l'Allemagne* [Brüsszel, 1926. XI és 329 l.], *Fischer E.* : *Holstein's grosses Nein. Die deutsch-englischen Bündnisverhandlungen, 1898—1901* [Berlin, 1925. XVIII és 304 l.], *Grey lord [Viscount Grey of Fallodon]* : *Twenty-Five Years, 1892—1916* [2 kötet. London, 1925. XXXIX és 671 l. Német kiadás. München, 1926], *Hallmann Hans* : *Krügerdepesche und Flottenfrage* [Stuttgart, 1927. 98 l.], *Giesl Vladimir báró*, volt belgrádi osztrák-magyar követ : *Zwanzig Jahre im Nahen Orient* [Berlin, 1927], *Hartburg Fritz* : *Die Marokkokrise des Jahres 1911* [Berlin, 1927. 70 l.], igen alapos összeállítás, a kiadott forrásművek

alapján. *Herkenberg Károly Ottó*: The Times, und das deutsch-englische Verhältnis im Jahre 1898 [Berlin, 1925. 143 l.], *Judet Ernő*: George Louis [Párizs, 1925. 319 l. Német kiadás. Berlin, Berlin, 1926], *Káro G.*: Grundzüge der Kriegsschuldfrage [Halle 1924. II. kiadás. München, 1926], *Krisztics Sándor* professor: A békeszerződések revíziója [Budapest, 1927], nagyrészt a háború előzményeinek története. *Lichnowsky herceg*, volt londoni német nagykövet: Auf dem Wege zum Abgrund [2 kötet. Dresden, 1927. 706 l.], Les carnets de *Georges Louis*, 1908—1917. [2 kötet. Párizs, 1926. 517 l.], *Lutz Hermann*: Lord Grey und der Weltkrieg. Ein Schlüssel zum Verständnis der britischen amtlichen Aktenpublikation über den Kriegsausbruch 1914. [Berlin, 1927. XII és 421 l. Angol kiadás. [London, 1928]. *Marchand René*: Un livre noir [III. kötet. Párizs, 1927], *Michon György*: L'alliance franco-russe, 1891—1917 [Párizs, 1927. 308 l.], *Meinecke* professor idézett műve az angol-német szövetségi tárgyalásokról, *Moukhtar pasa*: La Turquie, l'Angleterre et l'Europe, 1878—1914 [Párizs, 1924. XIX és 311 l.], *Owen L. Róbert*, amerikai szenátor: The Russian Imperial Conspiracy, 1892—1914 [New-York, 1927. X és 212 l.], *Poincaré Raymond*, francia miniszterelnök: Au service de la France [I—IV. kötet. Párizs, 1926—27. 1738 l.], *Pourtales gróf* volt, pétervári német nagykövet: Meine letzten Verhandlungen in St Petersburg Ende Juli 1914 [Berlin 1927. IX és 198 l.], *Renouvin Péter* kitűnő műve második kiadásban látott napvilágot: Les origines immédiates de la guerre. 28 juin—4 août 1914 [Párizs, 1925. XVI és 277 l. II. kiadás. 1927. 310 l. Angol kiadás. London 1928.], *Sir Rennell Rodd*, volt római angol nagykövet: Social and diplomatic Memoires [III. kötet. 1902—19. London, 1925. 401 l.], Denkwürdigkeiten des Botschafters *General von Schweinitz* [2 kötet. Berlin, 1927. XI és 923 l.], Schweinitz tábornok pétervári és bécsi nagykövet emlékiratai. *Seton—Watson R. W.*: Sarajevo. A study in the origins of the great war [London, 1926. 303 l.], védőirat a szerb kormány érdekében. *Steed Wickham Henrik* emlékiratai francia kiadásban is közkezen forognak: Mes souvenirs, 1892—1922 [2 kötet. Párizs, 1926—27. 756 l.], Seton—Watsonnal együtt ketten népszerűsítették nyugaton Ausztria-Magyarország felosztásának gondolatát. *Stieve Frigyes* Iswolski-kiadása népszerű alakban is megjelent: Im Dunkel der europäischen Geheimdiplomatie. Iswolskis Kriegspolitik in Paris, 1911—17 [2 kö-

tet. Berlin, 1926. 538 l.]. Hasonló fontosságra tettek szert *Wegerer Alfréd* kiadásai az orosz narancskönyvről, a francia sárgakönyvről és a háború alatti orosz aktákról: *Das russische Orangelbuch von 1914* [Berlin, 1925. XIV és 223 l.], *Das französische Gelbbuch von 1914* [Berlin, 1926. XXXV és 208 l.] és *Das zaristische Russland im Weltkriege* [Berlin, 1927. LIX és 337 l.]. Időközben *Szaszovny* orosz külügyminiszter is kiadta emlékiratait: *Les années fatales* [Párizs, 1927], melyek német és magyar fordításban is megjelentek [Budapest, 1928. 456 l.]. A munkát *Stieve* és *Montyelas gróf* kemény bírálatban részesítették: *Russland und der Weltkonflikt* [Berlin, 1927. IV és 177 l.], V. ö. *Steinitz E.*: *Rings um Sasonow* [Berlin 1927. 128. l.] — *Waldersee Alfréd gróf* levelezését kiadta *Meisner H. O.* I. kötet, 1886—91. [Stuttgart 1928. 446 l.] — *Wilson H. W.*: *The War Guilt*. [London 1928. 345 l.].

A világháború egyetemes történetére vonatkozólag francia beállítású összefoglalást kaptunk *Aulard A.* párizsi professzortól: 1914—1918. *Histoire politique de la grande guerre* [Párizs, 1924.], de megindult a francia vezérkar nagy munkája is: *Histoire officielle de la grande guerre* [Párizs, 1925. és köv. — I. kötet. *Les armées françaises de la grande guerre. I. Août 1914.* Párizs, 1925 1510 l. — X. kötet. *Ordre de bataille des grandes unités.* 2 kötet. Párizs, 1926], míg a német Reichsarchiv műveiből a III. és IV. kötetek jelentek meg: *Der Weltkrieg* [III. *Der Marne-Feldzug. Von der Sambre zur Marne.* Berlin, 1926. XI és 427 l. — IV. *Die Marneschlacht.* Berlin, 1927. 576 l.]. Az angol vezérkar munkájából három kötet jelent meg: *Official History of the War* [I—III. kötet. *France and Belgium, 1914—15.* London. 1925—27.],

Külön figyelmet érdemel a tengeri háború története. Ide vonatkoznak *Thomazi A.*: *La marine française dans la grande guerre, 1914—18* [I—III. kötet. Párizs, 1925—27. 766 l.] és *Laurens A.*: *Le blocus et la guerre submarine, 1914—18* [Párizs, 1924. VI és 216 l.]; az amerikaiaknál *Frothingham G.*: *The naval history of the World War. The United States in the War, 1917—1918* [Cambridge, Mass. 1926. XII és 310 l.].

A légi háborúval foglalkozott *Morris Józoef*: *The German raids on Great Britain* [London, 1925. 306 l.].

Az egyes harcerekkel *David R.*: *Le drame ignoré de l'armée d'Orient. Dardanelles, Serbie, Salonique, Athènes* [Párizs, 1927. 361 l.], *Feyler F.*: *Les campagnes de Serbie, 1914—18* [III. kö-

tet. Párizs, 1926], *Larcher M.*: La question turque dans la guerre mondiale [Párizs, 1926. 681 l.], *Palat tábornok [Lehautcourt Pál]* monumentális katonai története: La grande guerre sur le front occidental a XII. kötettel 1917-ig ért el [Párizs, 1927. 653 l.]. *Lorey H.*: Der Krieg in den türkischen Gewässern [Berlin, 1928. 430 l.].

A politikai kérdésekkel *Aulard* professzor művén kívül *Fester Richárd*: Die Politik Kaiser Karls und der Wendepunkt des Weltkrieges [München, 1926. XV és 310. l.] és *Nekladoff* orosz diplomata: Souvenirs diplomatiques en Suède pendant la guerre mondiale [Párizs, 1926].

Az összeomlás történetével *Ashmead—Bartlett*: The tragedy of Central Europe [London, 1923] és *Nowak K. F.*: Les dessous de la défaite [Párizs, 1925. 650 l.] és Les dessous de la révolution [Párizs, 1927]. Első műve új, bővített kiadásban is megjelent [Der Weg zur Katastrophe. Berlin, 1926. CXLVII és 300 l.].

A békekonzferenciával *Brockdorff-Rantzau gróf*, német béke-delegátus: Dokumente und Gedanken um Versailles [III. kiadás. Berlin, 1925. 221 l.] és *Nowak K. F.*: Versailles [Berlin, 1927. 345 l.].

A háború kezdetétől a locarnói megegyezésig diplomáciai történelmet adott *Mowat R. B.*: A history of European diplomacy, 1914—25 [London, 1927. VIII és 343 l.] és *Quigley S. H.*: From Versailles to Locarno [Minneapolis, 1927. 170 l.].

A Nemzetek Szövetségének történetével és munkájával *Sir Geoffrey Butler*: A Handbook to the League of Nations, 1919—1925 [London, 1925. XVI és 239], *Ottlyk György* kiváló kézikönyve: Annuaire de la Société des Nations, 1920—1927 [Genf, 1927. XXVIII és 1005 l.], *Rémond Péter*: Le règlement pacifique des conflits internationaux par la Société des Nations, 1920—1926 [Párizs, 1927. 236 l.]

Az egyes évek történetét adta *Toynbee J. Arnold*, londoni professzor: The World after the Peace Conference [London, 1925. 91 l.], Survey of the International Affairs, 1920—1923 [London, 1925. XV és 526 l.]. Ugyanaz, 1924 [London, 1926. XV és 528 l.]. Ugyanaz, 1925 [I. kötet. London, 1927. XVI és 611 l. II. kötet. 1928. Pótkötetet adott *Boulter H. V.* az 1920—25. évek eseményeinek összeállításával: Chronology of the International Events 1920—1925 [London, 1928. 235 l.].

Az egyes nemzetközi kérdésekre vonatkoznak *Baker N. P. I.*:

The Geneva Protocol for the pacific settlement of international disputes [London, 1925. XII és 228 l.], *Glasgow G.*: From Dawes to Locarno. European diplomacy, 1924—25 [London, 1926], *Keyser Erich*: Der Kampf um die Weichsel. Untersuchungen zur Geschichte des polnischen Korridors [Leipzig, 1926. IX és 178 l.], *Lasturel P.*: L'affaire gréco-italienne de 1923 [Párizs, 1925. 191 l.], *Linnbach Károly*: Die Sicherheitsfrage. Dokumentarisches Material [Berlin, 1925. 256 l.]. Materialien zur Sicherheitsfrage [Berlin, 1925. 101 l.], *Miller H. D.*: The Geneva Protocol [New-York, 1925], *Nicoglu S.*: L'affaire de Corfou et la Société des Nations [Dijon, 1925. XI és 112 l.], *Recke Walter*, danzigi leváltáros: Die polnische Frage als Problem der europäischen Politik [Berlin, 1927. 399 l.], *Schierenberg Rolf*: Die Memelfrage als Randstaatenproblem [Berlin, 1925. 197 l.], *Schücking Walter* professzor: Das Genfer Protokoll [Frankfurt, 1924. 21 l.], *Seraphin Ernő*: Deutsch-russische Beziehungen, 1918—25 [Berlin, 1925. 45 l.], *Savailoff V. G.*: Le conflit gréco-bulgare d'octobre 1925 [Párizs, 1925.], *Strupp Károly* professzor: Das Werk von Locarno [Berlin, 1926. 179 l.].

III.

Az egyes államok történetét illetőleg:

Németország — régibb történetével foglalkozott *Doeberl M.*, folytatván a bajor politika történetére vonatkozó levéltári közléseit [megfelelő utalások nélkül]: Bayern und Deutschland. II. kötet. Bayern und die Bismarcksche Reichsgründung [München, 1925. 319 l.] és III. Bayern und das preussische Unionsprojekt [München, 1926. 175 l.], *Gazley G. J.* amerikai történétíró a német egység harcainak amerikai benyomásait ismertette: American opinion of German unification, 1848—71 [Columbia University Historical Studies. New-York, 1926. CXXI és 582 l.], *Wolf G. J.* kitűnő életrajza II. Lajos bajor királyról második kiadásban is megjelent: König Ludwig II und sein Welt [München, 1926. VIII és 266 l.], *Ruider H.*: Bismarck und die öffentliche Meinung in Bayern, 1862—66 [München, 1924. 152 l.]. — V. ö. *Bainville I.*: Louis II de Bavière. [Párizs 1927].

Külön ki kell emelnünk *Meyer Arnold Oszkár* kiváló munkáját az osztrák-porosz viszony történetéről 1851 és 1859 között: Bismarcks Kampf mit Österreich am Bundestag zu Frankfurt, 1851—1859 [Berlin, 1927. 598 l.] és *Kaindl Raymund* gráci

professzor művét az osztrák és porosz birodalmi felfogásokról, mely a németek között erős visszahatást eredményezett: Österreich, Preussen, Deutschland. Deutsche Geschichte in gross-deutscher Beleuchtung [Wien, 1926. XXVIII és 321 l.].

A 40-es évektől végeztek összefoglaló munkát *Hohlfeld János*: Deutsche Reichsgeschichte in Dokumenten. 1849—1926 [2 kötet. Berlin, 1926. XXXIV és 892 l.] és *Salomon Felix*: Die deutschen Parteiprogramme, 1845—1920 [3 füzet. Leipzig, 1925. 524 l.].

Bismarck herceg életét megírta *Ludwig [Cohn] Emil*: Bismarck. Geschichte eines Kämpfers [Berlin, 1926. 694 l.], mely erős kritikát hívott ki maga ellen. Gyarmatpolitikáját részletesen ismertette *Stuhlmacher Walter*: Bismarcks Kolonialpolitik [Halle, 1927. XVI és 128 l.].

A porosz-német császárság [1871—1918.] általános történelmével foglalkoztak *Bergsträsser*: Geschichte der politischen Parteien [IV. kiadás. Mannheim, 1926. 172 l.], *Hohlfeld János*: Geschichte des Deutschen Reiches, 1871—1926 [II. kiadás, Leipzig, 1926. VIII és 816 l.], *Vermeil E.*: L'empire allemand, 1871—1905 [Párizs, 1926] és *Ziekursch János*: Politische Geschichte des neuen Deutschen Kaiserreichs [I. kötet. 1871. Frankfurt, 1925. V és 362 l. — II. kötet. 1871—1890. Frankfurt 1927. 484 l.]. A vezető politikusok irataival és személyeivel *Holborn Hajo*: Aufzeichnungen und Erinnerungen des Botschafters Joseph Maria von Radowitz [2 kötet. Stuttgart, 1925. 728 l.], *Ludwig [Cohn] Emil*: Wilhelm der Zweite [Berlin, 1926. 485 l. számtalan kiadásban. Francia fordítás. Párizs, 1927. Angol fordítás. London, 1927], *Meisner O.*: Aus dem Briefwechsel des Generalfeldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee. I. kötet. 1886—91. [Berlin, 1928. 446 l.], *Oncken Hermann*: Grossherzog Friedrich I von Baden [Stuttgart, 1926], *Rhodes Tamás*: The real Kühlmann [London, 1925. 88 l. Német kiadás. Berlin, 1926. 109 l.], *Schmiterlow Bernát*: Aus dem Leben des Grafen von der Goltz-Pascha [Leipzig, 1925. 237 l.], *Stubmann Pál Ferenc*: Ballin. Leben und Wirken eines deutschen Reeders [Berlin, 1926. 297 l.], *Tirpitz Alfred*: Politische Dokumente [I—II. kötet. Stuttgart, 1924—26. XL és 1136 l.], *II. Vilmos császár*: Aus meinem Leben, 1859—88 [Berlin, 1927. 456 l.], *Zwehl H.*: Erich von Falkenhayn [Berlin, 1926. 341 l.].

Az átalakulásra és az új Németországra vonatkoznak *Del-*

brück Hans: Vor und nach dem Weltkrieg [Berlin, 1926. 676 l.], *Daniels H. G.*: The rise of the German Republic, 1917—1925 [London, 1927. XI és 292 l.], *Ebert Frigyes* köztársasági elnök: Schriften, Aufzeichnungen, Reden [2 kötet. Dresden, 1926. 741 l.] és Kämpfe und Ziele. Aus seinem Nachlass [Dresden, 1928. 408 l.], *Gösch G. P.*: Germany [London, 1925. XI és 360 l.], kiváló alkotás. *Miksa*, badeni herceg, volt birodalmi kancellár: Erinnerungen und Dokumente [Stuttgart, 1927. 695 l.], *Rathenau Walther*: Briefe [2 kötet. Dresden, 1926. 747 l.], Die Ursachen des Zusammenbruchs im Jahre 1918 [3 kötet. Berlin, 1925], *Vermeil E.*: L'Allemagne contemporaine. 1919—1924 [Párizs, 1925. VII és 255 l.].

Egyes részletkérdésekről írt *Schmidt Károly*: Germany's secret views for Alsace-Lorraine. 1915—18 [Párizs, 1924. XXIX és 211 l.], *Schönaich Pál báró*: Die Tragödie Deutschlands [IV. kiadás. Stuttgart, 1926. 371 l.] és *Wortmann K.*: Geschichte der deutschen Vaterlands-Partei, 1917—18 [Halle, 1926. XII és 241 l.].

Egyes területekről *Baasch Ernő*: Geschichte Hamburgs [II. kötet. 1867—1918. Gotha, 1925], *Du Mont Károly*: Der Zusammenschluss Thüringens [Gotha, 1927. 279 l.] és *Schubert H.*: Die preussische Regierung in Koblenz, 1816—1918 [Bonn, 1926. VIII és 352 l.].

3. *Franciaország* — történetét illetőleg a restauráció korszakával [1815—1848], *André R.* idézett műve, *Allison J. M. S.*: Thiers and the French Monarchy, 1797—1848 [London, 1926], *La Gorce P.*: La restauration. Louis XVIII [Párizs, 1926], *Lucas-Dubreton J.*: La princesse captive, la duchesse de Berry 1832—33 [Párizs, 1926], és Le comte d'Artois Charles X [Párizs, 1927.], *Pouthas H.*: Guizot pendant la restauration. Préparation d'un homme d'état, 1814—1830 [Párizs, 1924], *Séc Henrik*: La vie économique de la France, 1815—1848 [Párizs, 1927].

A második császársággal [1852—1870] *Beyens Jenő báró*: Le Second Empire vu par un diplomate belge [2 kötet. Párizs, 1925] és *Simpson F. A.*: Louis Napoleon and the recovery of France [New-York, 1925. II. kiadásának címe: The rise of Louis Napoleon. London, 1925. XXIII és 384 l.], *Larozze G.*: Histoire de la Commune de 1871 [Párizs, 1928.].

A harmadik köztársasággal *Bloch Kamill*: Bibliographie méthodique de l'histoire économique et sociale de la France pendant la guerre [Párizs, 1925. XXXVI és 919 l. Carnegie-sorozat], *Gromaire György*: L'occupation allemande en France, 1914—1918

[Párizs, 1925. 512 l.], *Huddleston Sisley* : France [London, 1926. 613 l.], *Hanotaux Gábor*, kinek a III. köztársaság történetéről irt műve második kiadásban is megjelent : Le général Mangin [Párizs, 1925. 95 l.], *Malliavin René* : La politique nationale de Paul Deschanel [Párizs, 1925. 192 l.], *Sonolet Lajos* : La vie et l'oeuvre de Paul Deschanel, 1855—1922 [Párizs, 1926. 319 l.]. *Zevæes Sándor* : Histoire de la Troisième République, 1870—1926 [Párizs, 1926. 643 l.].

Parisot befejezte Lotharingia történelméről adott monográfiáját : Histoire de Lorraine [III. kötet. 1789—1919. Párizs, 1924].

Belgium. — *Pirenne Henrik* gandi professzor kézikönyvének hatodik kötete a belga történetnek egyik legfontosabb korszakával, a francia forradalom és a hollandi uralom idejével foglalkozik : Histoire de la Belgique [VI. kötet. 1790—1830. Brüsszel, 1926], *Boulger C. Demeter* angol publicista már a háború előtt megkezdte a modern Belgium történetét, melyet II. Lipót király életrajzával fejezett be : The reign of Leopold II, King of the Belgians and Founder of Congo State, 1865—1909 [2 kötet. London, 1925. XVIII és 587 l.], akinek életét egyébként a belga *Lichterweldé Lajos gróf* is megírta : Léopolde II [Párizs, 1927. 429 l.]. — A belga semlegesség kezdeteiről irt *Banning Emil* : Les origines et les phases de la neutralité belge. Kiadta *Ridder A.* [Bruxeles 1927. 276 l.].

Hollandiáról — v. ö. *Vandenbosch A.* : The neutrality of the Netherlands during the World War [Grand Rapids, U. S. A. 1927. 349 l.].

Anglia — egyetemes történetével foglalkozott *Brinkmann Károly* professzor, aki mintaszerű összefoglalást adott : Englische Geschichte 1815—1914 [Berlin, 1924. 212 l.]. Ugyanazt tette a német *Daniels Emil* életrajzok formájában : Englische Staatsmänner von Pitt bis Asquith und Grey [Berlin, 1925. VIII és 434 l.], míg a francia *Halévy Éliás* az utolsó évszázad szélesen megalapozott angol történetének megírására vállalkozott. Így született meg angolra is lefordított műve : Histoire du peuple anglais au XIX-me siècle [I—III. kötet, 1815—1840. Párizs, 1923. XX és 1238 l.], melyet 1840-nél megszakított és 1895-től folytatta újra [Épilogue. I. kötet. 1895—1905. Párizs, 1926. VI és 420 l.]. A brit külügyi államtitkárok jellemzésével *Cecil Algernon* : British Foreign Secretaries, 1807—1916. Studies in personality and policy [London, 1928. XII és 378 l.].

Időrendben a régebbi angol kormányok európai politikájával foglalkozott *David Henrik*: *Englands europäische Politik, 1790—1865* [Bern, 1924. IV és 485 l.].

Forrásmunkát adott *Wilson P. W.*: *The Greville Diary* [2 kötet. London, 1927. XXX és 1170 l.].

Maradandó értékű gazdaságtörténelmet *Clapham H. J.* cambridgei professzor: *An economic history of Modern Britain. The early railway age, 1820—50* [Cambridge, 1926. XVIII és 623 l.]. V. ö. *Acworth A. G.*: *Financial reconstruction in England, 1815—22* [London, 1926].

Katonai történetet *Fortescue, Sir J. W.* windsori levéltáros: *A history of the British Army* [XII. kötet, 1839—1852. London, 1927. XIII és 578 l.].

Russell lord leveleit közzétette *Gooch G. P.*: *The later correspondence of John Lord Russell, 1840—78* [2 kötet. London, 1925. LXVI 769 l.].

Palmerston lorddal foglalkozott *Gedalla Fülöp*: *Palmerston* [London, 1926. 501 l.].

Disraeli és Gladstone párhuzamával *Sommervell D. C.*: *Disraeli and Gladstone* [London, 1925. 311. l. Német kiadás. Berlin, 1926. 186 l. — V. ö. *Raymond E. T.*: *Disraeli, the alien Patriot* [London, 1928].

Viktoria királynő leveleiből két újabb sorozat jelent meg *Buckle G. E.* szerkesztésében [The Letters of Queen Victoria, 1862—1878. 2 kötet. London, 1926. XXXV és 1327 l. — Ugyanaz 1878—1885. London, 1928]. — V. ö. *Strachey Lytton*: *Queen Victoria* [London, 1925. Német kiadás. Berlin, 1926. XV és 294 l.].

A legújabb korra vonatkoznak a VII. Edvárd király életéről írt monográfiák közül *Sir Sidney Lee*: *King Edward VII. A biography* [2 kötet. London, 1925—1927. XXII és 1700 l.], valamint *Farrer J. A.*: *Die europäische Politik unter Eduard VII* [München, 1926. XXIII és 327 l.]. *Fisher H. A. L.*: *James Bryce, Viscount Bryce of Dechmont.* [2 kötet. London 1927], a magyar barát államférfi életrajza.

Emlékiratokat adtak *Asquith [Lord Oxford and Asquith]*: *Forty Years of Parliament* [2 kötet. London, 1926] és *Grey* [id. m.].

A háború korára vonatkoznak *Sir C. L. Callwell*: *Field-Marshal Sir Henry Wilson* [2 kötet. London, 1927. XX és 752 l.], *Curry E. Ch.*: *Sir Roger Casement. Seine Mission nach Deutschland* [Altenburg, 1925. 256 l.], *Churchill Winston*: *The World*

Crisis. 1916—18 [befejező kötetek. London, 1927. 589 l.], *Lord Douglas Haig*: England an der Westfront [London, 1925], *Hall Hubert* forrástanulmánya a Carnegie-alapítvány sorozataiban: British Archives and the sources for the history of the World War [London, 1925. XXI és 445 l.], *Sir Charles Lucas* terjedelmes műve a brit birodalom történetéről a háború alatt: The Empire at War. [5 kötet. Oxford, 1921—25. LIX és 2384 l.], *Novien Ferenc*: L'Angleterre et sa politique extérieure et intérieure, 1900—1914 [Párizs, 1924. VIII és 460 l.], *Lutz Hermann*: Edmund Dene Morel. Der Mann und sein Werk [Berlin, 1925. VIII és 439 l.], a nagy békebarát élete. — *Juge V. R.*: England [London, 1926. XIII és 302], kitűnő ismertetése a háború utáni Angliának. — The Dictionary of National Biography. II. Supplement. 1912—21 [Oxford, 1927. XXVI és 623 l.].

Svájc — történelmi kézikönyvei közül esemény volt *Gagliardi Ernő*, zürichi professzor művének befejezése: Geschichte der Schweiz [I—II. kötet. Zürich, 1920. — III. kötet. 1848—1926. Zürich, 1927. VIII és 211 l.]. Ugyanerről a korról írt *Fueter Edvárd* zürichi professzor: Schweiz seit 1848. [Zürich, 1927.]. — *Dierauer* nagy művének V. kötete [1798—1848] második kiadásban is megjelent [Gotha, 1922. XXXIII és 858 l.].

Egyes vonatkozásokkal foglalkoztak *Funk Ottó Frigyes*: Die eidgenössischen Volksabstimmungen, 1874—1914 [Bern, 1926. VIII és 196 l.], *Meyer S. F.*: Der schweizerische Bundesstaat, 1848—1923 [Luzern, 1926.] és *Rappard E. W.*: Die Politik der Schweiz im Völkerbunde, 1920—25 [Chur, 1925. 109 l.].

Olaszország — egyetemes történelmét krónikaszerűen összeállították *Comandini* és *Monti*: L'Italia nei cento anni del secolo XIX [Milano, 1924. és köv.], *Cilibrizzi Saverio*: Storia parlamentare, politica e diplomatica d'Italia [I—II. kötet. 1848—1896. Milano, 1925. 1242 l.], *Quintavalle Ferruccio*: Storia dell'unità italiana, 1814—1924 [Milano, 1926. IX. és 702 l.], *Raulich Italo* kitűnő munkájából is megjelent újabb két kötet: Storia del risorgimento politico d'Italia, IV. és V. kötet. 1848—1849 [Bologna, 1927. XIX, 376 és XVI 442 l.].

Az olasz egység küzdelmeire vonatkoznak: *Vidal C.*: Charles—Albert et le risorgimento italien 1831—38 [Párizs, 1928.]. Cavour és Nigra levelezése: Il carteggio Cavour—Nigra, 1858—61 [2 kötet. Bologna, 1927. 620 l.], *Hinkley E.*: Mazzini [London, 1924.], *Matter Pál* kitűnő Cavour-életrajza, melyet a harmadik

kötettel befejezett : Cavour et l'unité italienne [III. kötet, 1856—61. Párizs, 1927. 497 l.], *Paléologue Méric*, francia diplomata jellemrajza : Un grand réaliste, Cavour [Párizs, 1926. Magyar fordítás, Budapest, 1928]. *Vossler O.*: Mazzini's politisches Denken und Wollen in den geistigen Strömungen seiner Zeit. [München, 1927. 87 l.].

Crispi hagyatékából ismét közzételt egy kötet levelet *Palamenghi-Crispi* : Francesco Crispi, Politica interna. Diario e documenti [Milano, 1926].

A legújabb korra vonatkoznak *Salandra Antonio* volt miniszterelnök : La neutralità italiana, 1914—1915 [Milano, 1928], *Cadorna Rafael gróf* hadvezér emlékiratai : Memorie [Milano, 1924. Párizs, 1924], *Herre Pál* német professzor ; Die Südtiroler Frage [München, 1927. XI és 430 l.], *Salvemini Gaetano* : Dal Patto di Londra alla Pace di Roma, 1915—1925. Documenti [Torino, 1925. LXXII és 360 l.], *Segato Lajos* : L'Italia nella guerra mondiale [2 kötet, Milano, 1927. 1126 l.], *Sonnino Sidney báró* : Discorsi per la guerra [Foligno, 1925. VII és 153 l.] és *Tosti A.* : La guerra italoaustriaca, 1915—1918 [Milano, 1927]. V. ö. *Croce Benedetto* összefoglaló tanulmányát : Storia d' Italia, 1871—1915 [Bari, 1928.].

Ausztria-Magyarország — történetére vonatkozik *Engel-Jánoši* kitünő műve : Graf Rechberg. [München, 1927. VIII és 152 l.], *Conrad báró* műve, melyben emlékiratait közölte és amely 1914 végével sajnálatosan megszakadt : Aus meiner Dienstzeit, 1906—1918 [V. kötet, 1914 október-december, Wien, 1926. 1007 l.]. — *Fester Rudolf* idézett művén kívül megemlítendő az osztrák származású *Auerbach B.* műve : L'Autriche et la Hongrie pendant la guerre, 1914—1918 [Párizs, 1925. XVII és 627 l.], valamint *Redlich József* : Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkrieg [Wien, 1925. XIX és 303 l., a Carnegie-alapítvány háborús sorozatában]. — *Kaindl Raymund* idézett művén kívül v. ö. még *Macartney G. A.* : The social revolution in Austria [Cambridge, 1926. XI és 288 l.], *Molisch P.* : Geschichte der deutsch-nationalen Bewegung in Österreich [Jena, 1926. X és 277 l.]. — Neue Österreichische Biographie, 1815—1918 [Wien, 1923. és köv.].

Skandinávia — történetéből kiemeljük a dán nemzeti történelemről szóló nagy munka befejezését : Det Danske Folkes Historie [VII—VIII. kötet, 1848—1925. Kopenhága, 1926. és köv.]. *Barton*. [Sir Dunbar Plunket] : Bernadotte, Prince and King [London, 1925. XI és 248 l.].

Oroszország — történetével fölötte gazdag irodalom foglalkozik.

Waliszewski befejezte háromkötetes monográfiáját I. Sándor cár életéről: *Le règne d'Alexandre I-er. 1801—24* [Párizs, 1924—26.], *Temperley Harold* professor pedig folytatólag a Szent Szövetség orosz diplomáciájának történetéhez nyújtott adalékot Lieven hercegnő naplójának közlésével: *The unpublished diary and political sketches of Princess Lieven* [London, 1925. 283 l. Német kiadás. Berlin, 1926].

II. Sándor cár jellemzését adta *Paléologue M.*: *Le roman tragique de l'empereur Alexandre II* [Párizs, 1925. Magyar fordítás. Budapest, 1928].

III. Sándor cár korába tartoznak *Lamsdorff gróf* orosz külügyminiszter emlékiratai: *Drevnik W. N. Lamsdorfa. 1886—1890* [Moszkva, 1926. X és 395 l.], valamint *Pobjedonoscev Konstantinnak*, a szent szinódus ügyészének levelezése: *Correspondance et documents inédits à l'histoire du règne de l'empereur Alexandre III de Russie. 1881—1894* [Párizs, 1927. 672 l.].

II. Miklós cár korát és az orosz forradalmat tárgyalták *Braatz K.*: *Fürst Anatol Pavlovich Lieven. Im Kampfe gegen den baltischen Separatismus, russischen Bolschevismus und die Avaloff-Belmondt-Affaire* [Stuttgart, 1926. 165 l.], *Bykow P. N.*: *Das Ende des Zarengeschlechtes* [Berlin, 1927], *Danilov György* tábornok: *La Russie dans la guerre mondiale, 1914—1917* [Párizs, 1917. X és 581 l. Angol kiadás. London, 1927. Német kiadás. Berlin, 1927] és *Dem Zusammenbruch entgegen* [Hannover, 1928.], *Graf H.*: *La marine russe dans la guerre et dans la révolution, 1914—1918* [Párizs, 1927], *Franz Gunther*: *Russland auf dem Wege zur Katastrophe* [Berlin, 1926. XX és 343 l.], *Gogel Szergej*: *Die Ursachen der russischen Revolution vom Jahre 1917* [Berlin, 1926. 224 l.], *Lettres des grands-ducs à Nicolas II* [Párizs, 1926. 265 l.], *Miljukov Pál* volt külügyminiszter: *Russlands Zusammenbruch* [2 kötet. Stuttgart, 1925.], *Lawton L.*: *The Russian Revolution, 1917—1926* [London, 1927. X és 524 l.], eddig a legjobb összefoglalás. *Kramars Karel* cseh politikus: *Die russische Krisis* [2 kötet. München, 1925. XVI és 689 l.], *La chute du régime Zsariste. Interrogatoires des ministres, conseilles, généraux, hauts fonctionnaires de la cour impériale russe par la commission extraordinaire du gouvernement provisoire de 1917* [Párizs, 1927], *Marqueritte P.*: *Les alliés contre la Russie avant, pendant et après*

la guerre mondiale [Párizs, 1926. XVI és 392 l.], az entente ellen irányuló dokumentumok. *Novitzky V.*: Russia and her allies in the Great War [London, 1924], Oroszország védelme. *Rodzjanko M. V.*: Erinnerungen [Berlin, 1927], a дума egykori elnökének visszaemlékezései. *Sokoloff N.*: Der Todesweg des Zaren. Dar- gestellt von dem Untersuchungsrichter [Berlin, 1925. 199 l.], *Taube M. báró*: La politique russe d'avant guerre et la fin de l' Empire des Tsars 1904—1907. [Párizs 1928. 412. l.], *Virubova Anna*: Souvenirs de ma vie [Párizs, 1927. 287 l. Német kiadás. Wien, 1927. 382 l.], a cárné udvarhölgyének feljegyzései. *Wrangel N.*: Du servage au bolchevisme. Souvenirs, 1847—1920 [Párizs, 1926]. — V. ö. még azonkívül *Golder A. Frank* okmánygyűjteményét: Documents of Russian history, 1914—1917 [New-York, 1927. 679 l.], valamint *Savinsky A.*: Recollections of a Russian diplomat [London, 1927. 310 l.] és *Smilg-Benaric M.*: Der Zusammenbruch der Zarenmonarchie [Wien, 1927. 301 l.].

Lengyelország — politikai kérdéseit ismertették *Capasso Károly*: La Pologne la guerra mondiale [Róma, 1927. VII és 269 l.], *Dombrowski István*: Les empires centraux et la lutte pour le recrutement polonais, 1914—1918 [Párizs, 1924. 358 l.], *Handelsman M.*: Les idées française et la neutralité politique en Pologne au XIX-me siècle [Párizs, 1927]. *Roth P.*: Die Entstehung des polnischen Staates [Berlin, 1926], igen alapos tanulmány.

Finnország — történetét tárgyalták *Pavolini Sándor*: L'indipendenza finlandese [Róma, 1928. VIII és 96 l.], a finn nemzet küzdelmeinek történetét megírta *Schybergson N. G.*: Finland. Politische Geschichte, 1809—1919 [Gotha, 1925].

Csehország — történetéhez a legfontosabb adalék *Masaryk S. Tamás* elnök emlékirata: Die Welt-Revolution. Erinnerungen und Betrachtungen, 1914—1918 [Berlin, 1926. XVIII és 556 l. Angol kiadás. Steed előszavával. London, 1927. 461 l.], *Fournier-Fabre*: La vie et l'oeuvre politique et sociale de M. T. Garrigue Masaryk, Président de la Tchecoslovaquie [Párizs 1927. 345 l.]. — *Benes Edvárd* emlékiratai: Der Aufstand der Nationen. Der Weltkrieg und die tschechoslowakische Union [Berlin 1929. 732 l.].

A balkánállamok közül *Romániának* a világháborúban és a párizsi békekonferencián vitt szerepét ismertették *Kiritzescu Konstantin*: Istoria rasboiului pentru intregirea Romaniei, 1916—1919 [II. kiadás. Bukarest, 1926. 3 kötet. 1779 l.] és *Vajda-Voecvod*

miniszterelnök titkára, *Tilea V. V.*: Actiunea diplomatica a Romaniei, 1919—1920 [Nagyszében, 1919. Magyar kiadás. Lugos, 1926.]. — *Marghilemán Sándor*, volt miniszterelnök: Note politice 1897—1924 [5 kötet. Bukarest, 1927. 2396 l.], fontos adalékokkal.

Görögország - diplomáciai történetét, az athéni levéltári anyag felhasználásával, megírták *Driault és Lhéritier*: Histoire diplomatique de la Grèce. 1821—1923 [5 kötet. Párizs, 1925—1926. LXXXV és 2635 l.]. A háborúra vonatkoznak *Caracciolo Mario* ezredes: L'intervento della Grecia nella guerra mondiale e l'opera della diplomazia alleata [Roma, 1925. IV és 255 l.], *Frangulis A. A.*: La Grèce et la crise mondiale [2 kötet. Párizs, 1926. 1170 l.], *Kerr M.* admirális: A King's private letters. Being letters written bei King Constantine of Greece to Paolo Princess of Saxe-Weimar, 1912—23 [London, 1925. 205 l.], *Miklós görög herceg*: My fifty years [London, 1926. 328 l.], *Roche Raymond*: Légitimité de l'occupation militaire française en territoire hellénique, 1914—1918 [Toulouse 1923. 126 l. — Egyetemes történelmet adott *Paparegopoulos Konstantin*: Istoria tou ellenikou ethnous [V. kiadás. Athén, 1925. CCCXVII és 3545 l.].

Törökországról — két komoly munkát jelent meg. Az egyik *Mears G. Eliot* műve: Modern Turkey. A politico-economic interpretation, 1908—1923 [London, 1925. XIV és 779 l.]. A másik *Miller Vilmos* elterjedt kézikönyvének harmadik kiadása: The Ottoman Empire, 1801—1927 [Cambridge, 1927. XV és 616 l.]. V. ö. még *Toynbee és Kirkwood*: Modern Turkey [London, 1926. XV és 329 l.]. — V. ö. *Pomiankowski József*: Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches [Wien, 1927. 444 l.] és *Klinghardt K.*: Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Pascha [Leipzig, 1928. 309 l.].

A szerb történetírás figyelme az Obrenovicsok kora felé fordult. Milos fejedelem Szerbiáját ismertette *Gyorgyevics Tihamér*: Iz Srbija Kneza Milosa [2 kötet. Belgrád 1922—24]. III. Napoleon császár balkánpolitikáját *Popovics Vaszil*: Politika Francuska i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III [Belgrád 1925]. Az Obrenovicsok uralkodásának történetét *Jovanovics Szlobodán*: Druga Vlada Milosa i Michajla 1858—1868. [Belgrád, 1923] és Vlada Milana Obrenovicsa (I—II. kötet, 1868—88. Belgrád, 1926—27). Ugyanazt a régi szerb liberális párt szemszögéből *Zsivarovics Zsiván*: Politicka isztorija Szrbije [I—IV. kötet, 1858—1903. Belgrád, 1923—25. 1617. l.].

A délszláv kérdés történetét szerb szemszögből *Wendel Hermann* német szocialista ismertette: *Der Kampf der Südslaven um Freiheit und Einheit* [Frankfurt, 1925. 798 l.]. — *Pasics Nikola* életét megírta *Randi Oszkár*: *Nikola Pashich* [Róma, 1927. 96 l.].

Az albán kérdés történetét *Stickney E. P.*: *Southern Albania in European affairs, 1912—1913* [Stanford University, California, 1927. XI és 198 l.]. — Ausztria-Magyarország montenegrói és albán politikáját a bécsi államlevéltár aktái alapján ismertette *Gyorgyevics Vlodán*: *Cora Gora i Ausztrija, 1814—1918.* [Belgrád, 1924].

Bulgáriára vonatkozik *Petroff Sultane*: *Trente ans à la cour de Bulgarie, 1887—1918* [Párizs, 1927. 282 l.]. A macedoniai harc-térről v. ö. *Kirch P.*: *Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien.* 1916—1918 [Stuttgart, 1928. VIII és 179 l.].

IV.

Az Európán kívüli területek történetét illetőleg:

Afrika — általános történelmével foglalkozott *Harris D. N.*, kinek *Intervention and Colonisation in Africa* című munkája második kiadásban a következő címmel jelent meg: *Europe and Africa* [Boston, 1927. XVIII és 479 l.].

Marokkó történetével foglalkozott *Wirth Albert*: *Der Kampf um Marokko* [München, 1925. 204 l.]. A kabylok történetével *Azan Pál* francia publicista: *L'emir Abd-el-Kader, 1808—1863* [Párizs, 1926], *Harris B. W.*: *France, Spain and the Rif.* [London, 1927. XII, 338 l.], *Laure* ezredes: *La victoire franco-espagnole dans le Rif* [Párizs, 1927. 272 l.], *Ladreit de Lacharière J.*: *La rêve d'Abd el Kerim. Esquisse d'histoire marocaine* [Párizs, 1925].

Délafrika történetével *Sir George E. Cory*, kinek elismert kézikönyvéből két évi szünet után a negyedik kötet látott napvilágot: *The rise of South Africa* [IV. kötet, 1838—1846. London, 1926. XX és 546 l.]. Rövid áttekintést nyújtott *Walker A. Erik*: *A history of South Africa* [London, 1927. IX és 623 l.] — Monográfiát adtak *Botha Ph. R.*: *Die staatkundige ontwikkeling van die Suid-Afrikaansche Republiek, 1844—99* [Amsterdam, 1927] és *Viljoen P. J.*: *Het leven van Paul Krüger, 1825—1904* [Amsterdam, 1926]. — V. ö. *Hole Hugh*: *The making of Rhodesia* [London, 1926. XI és 405 l.].

Az északafrikai török uralom történetére vonatkozik *Serres J.*:

La politique turque en Afrique du Nord, 1830—1848 [Párizs, 1925.]. Északafrika történetét a háború alatt megírta *Bernard A.* : L'Afrique du Nord pendant la quere [Párizs 1927].

Az egyiptomi kérdés utolsó korszakáról igen jó áttekintést nyújtott *Symons T. M.* : Britain and Egypt. The rise of Egyptian nationalism [London, 1925. XIV és 331 l.].

Ázsia — történetére vonatkozólag általános jellegű összefoglalás nem jelent meg.

Az orosz bolsevizmus ázsiai politikáját ismertette *Palmieri Aurelio* : La politica asiatica dei Bolscevichi [Bologna, 1924.].

A nyugatázsiai [közeli kelet, moszlim Ázsia] történetére vonatkoznak *Powel A. E.* : The struggle for power in Moslem Asia [London, 1924. 320 l.] és *Tyler M. W.* : The European Powers and the Near East, 1875—1908 [Minneapolis, 1925. VIII és 234 l.].

A mezopotámiai kérdésről v. ö. *Evans R.* tábornok : A brief outline of the campaign in Mesopotamia, 1914—1918 [London, 1926. VII és 135 l.] és *Longrigy H. S.* : Four Centuries of Modern Iraq [Oxford, 1925].

Indiát illetőleg v. ö. *Dodwell H.* történelmi áttekintését a szikk lázadástól a háború végéig : A sketch of the history of India 1858—1918 [London, 1925. XI és 326 l.]. *Bouchot János* az indochinai megszállás okmányait adta ki : Recueil de documents pour servir à l'histoire de Saïgon, 1858—65 [Saïgon 1927].

A szélső Kelet történetét megírta *Vinachle M. Herold* : History of the Far East in Modern Times [London 1928.].

A Kínára vonatkozó terjedelmes irodalomból kiemeljük a brit-indiai-kínai kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó terjedelmes forrásgyűjteményt *Morse B. H.* kiadásában : The Chronicles of the East India Company trading to China, 1635—1834 [4 kötet. Oxford, 1926]. — Áttekintést nyújtott *Clyde H. P.* : International rivalries in Manchuria, 1689—1922 [Columbus, U. S. A. 1926. X és 217 l.], *Holborn Hajo* : Joseph Maria Radowitz, Briefe aus Ostasien in 1862—65 [Berlin, 1926. VII és 124 l.], *Menz Gothard* : Die Entwicklung der Beziehungen Chinas zum Abendlande in den letzten 100 Jahren [Leipzig, 1926. 163 l.], *Millard F. Tamás* : Conflict of policies in Asia [London, 1924. 507 l.], *Kienpang Vu* : La Chine et les Grandes Puissances. Étude d'histoire diplomatique contemporaine [Gand, 1926. IX és 414 l.], *Steiger N. G.* : China and the Occident. The origin and development of the Boxer Movement [Oxford 1927. XX és 350 l.] *Whyte F.* : China and the

Foreign Powers. An Historical Review of their Relations [Oxford 1927. VIII. és 78. l.]

Japán történetének *Murdoch Jakabtól* írt kézikönyvéből a harmadik kötet a Tokugara-korszakot öleli fel: A history of Japan. III. kötet, 1652—1868 [New-York, 1926. XVIII és 823 l.]. *La Mazelière* nagy műve [Le Japon] a huszadik századig viszi az eseményeket [VII—VIII. kötet, Párizs 1923. 577 és 316 l.].

A Fülöp-szigetek amerikai uralmának történetét a helyi érdekeltségek szempontjából ismertették *Storey és Lichauco*: The conquest of the Philippines by the United States of America. 1898—1925 [New-York, 1926].

Ausztrália történetéhez a legfontosabbak a kormányzói jelentések, melyekből az ausztráliai kormány eddig 26 terjedelmes kötetet adott ki, 1848 végéig terjedőleg: Historical Records of Australia. Első sorozat, Governors' Dispatches, XXVI. kötet, 1848 végéig [Sydney, 1927].

A betelepedés történetét megírta *Robert H. S.*: History of the Australian land settlement, 1788—1920 [London, 1926].

Alkotmánytörténetet adott *Sweetman Edvárd*: Australian constitutional development [Melbourne, 1925. XXXI és 453 l.].

Új-Zéland gyarmatosításának történetét megírta *Marais J. S.*: The colonisation of New-Zealand [London, 1927. XI és 384 l.].

Amerika — történelmének terjedelmes irodalmából csupán a legfontosabbakat említjük meg.

Az *Egyesült-Államok* történetéhez igen használható forrástanulmányt adott *Mac Donald*: Documentary source book of American history, 1606—1924 [New-York, 1926. 713 l.], melyet az amerikai főiskolákon használnak.

Összefoglaló történelmet adtak *Beard A. Károly és Mária*: The rise of American civilisation [2 kötet, New-York, 1927. 1654 l.], az oxfordi egyetem: The Oxford History of the United States. 1783—1917 [2 kötet, Oxford, 1925. XXII. és 992 l.], a francia *Pasquet D.*: Histoire politique et sociale du peuple Américain [I—II. kötet, 1825-ig, Párizs, 1924.], *Schlesinger Arthur*: Political and social history of the United States, 1829—1925 [New-York, 1926. XV és 576 l.].

Nagyon megnövekedett az amerikai diplomáciai történelem irodalma, melyből kiemeljük a következő munkákat: *Adams A. Randolph*: A history of the Foreign Policy of the United States [New-York, 1924. XI és 490 l.], *Agan J.*: The diplomatic

relations of the United States and Brazil. I. kötet. The Portuguese Court at Rio de Janeiro, 1808-1821 [Párizs, 1926. 146 l.], *Belmont Percy*: La politique des États-Unis et l'Europa, 1778-1919 [Párizs, 1925. 388 l.], *Bemis F. S.*: The American Secretaries of State and their diplomacy I-III. kötet, 1823-ig [New-York, 1927. XXXIX és 981 l.], *Evans C. H.*: Chile and its relations with the United States [Durban, 1927. XII és 243 l.], *Latané H. J.*: A history of American foreign policy [New-York, 1927. XIV és 725 l.], valamennyi között a legsikerültebb; *Mowat R. B.*: The diplomatic relations between Great Britain and the United States [London, 1925. XI és 350 l.], *Paxson F. L.*: History of the American Frontier, 1763-1893 [Boston, 1926], *Rippy F. J.*: The United States and Mexico [New-York, 1926. IX és 401 l.], *Sears M. L.*: A history of American foreign relations [New-York, 1927. XIV és 618 l.], *Sherman R. W.*: The diplomatic and economic relations of the United States and Chile, 1820-1914 [Boston, 1926. 224 l.].

Gazdaságtörténetet adott *Lippincott Izadk*: Economic development of the United States [II. kiadás, New-York, 1927. XXII és 771 l.].

Egyes területre vonatkozólag v. ö. *Cean Ch.* alapvető monográfiáját Új-Mexikó állam történetéről: A history of New Mexico [3 kötet. Chicago, 1925. LVIII és 1615 l.].

Az egyes korszakokat illetőleg fontos Jackson András levelezésének közzététele *Bassett S. J.* szerkesztésében: Correspondence of Andrew Jackson [Washington, 1925. és köv.].

A latin államok függetlenségi harcára és a Monroe-elyre vonatkozó irodalom gazdag volt. Így a washingtoni kormány közzétette a vonatkozó hivatalos iratokat *Manning R. W.* szerkesztésében: Diplomatic Correspondence of the United States concerning the independence of the Central American Nations [3 kötet. New-York, 1925. XXXII és 2228 l.]. A Monroe-doctrina méltatását adták *Alvarez Alejado* nemzetközi jogász: The Monroe Doctrine [New-York, 1924. 573 l.], *Perkins Dexter*: The Morroe doctrine, 1923-26. [Oxford, 1927. Harvard Historical Studies XXIX. XII és 280. l.] és *Watson P. D.* historikus: The Monroe Doctrine, 1823-1826 [Harvard Historical Studies, XXIX. Cambridge, Mass. 1927. XI és 280 l.].

A polgárháború történetének korszakával [1861-1865.] foglalkoztak *Adam E. D.*: Great Britain and the American Civil War [2 kötet. London, 1926.], *Barton E. W.*: The life of Abraham

Lincoln [2 kötet. Indianapolis, 1926]. *Mac Master B. József* nagy történelmi munkájának, mely az Egyesült-Államok történetét 1861-ig nyolc hatalmas kötetben mondotta el [VIII. kötet. New-York, 1913.], epilógusaként jelent meg: A history of the people of the United States during Lincoln's administration, 1861—1865 [New-York, 1927. XXII és 693 l.], *Shotwell S. W.* professzor két kötetes munkában foglalkozott a kérdéssel: The Civil War in America [2 kötet. London, 1923.]. A kanadai közvélemény hangulatát ismertette *Macdonald S. Helén*: Canadian opinion on the American Civil War [Columbia University Studies in History. Vol. CXIV. No 2. New-York, 1926. 237 l.].

A rekonstrukció korára vonatkoznak *Goebel B. S.*: William Henry Harrison [Indianapolis, 1926.], *Mac Elroy Róbert*: Grover Cleveland [London, 1926.] és *Smith C. T.*: The life and letters of James Abraham Garfield [2 kötet. New Haven, 1925. IX és 1281 l.].

Az utolsó időszakra vonatkozik *Baker S. Ray* kitünő Wilson-életrajza: Woodrow Wilson, life and letters [2 kötet. Garden City, U. S. A. 1926.], mely azonban csak 1910-ig terjed. *Blakesteer S. H.*: The recent foreign policy of the United States, 1918—1924 [New-York, 1925. 368. l.], *Chapman E. Károly* komoly figyelmet érdemlő műve a cubai köztársaság első három évtizedének történetéről: A history of the Cuban Republic. A study in Hispanic American Politics [New-York, 1927. XIV és 685 l.], *Davis K. O.* forráskiadványa: Released for publication. Theodore Roosevelt and his administration, 1898—1918 [Boston, 1925. VIII és 468 l.], *Dennett Tyler*: Roosevelt and the Russo-Japanese War [New-York, 1925. XI és 357 l.], Diplomatic relations between the United States and Japan, 1908—1924 [Worcester, Mass. Carnegie Documents, 1925.], *Hendrich J. B.*: The life and letters of Walter H. Page cím alatt kiadta Page Walter londoni amerikai nagykövetnek a háborúra vonatkozó leveleit, melyeknek ezúttal harmadik, befejező részét tette közzé [III. kötet. New-York, 1925. 440 l. Francia kiadás. Párizs, 1926. Német kiadás. Berlin, 1926.], *Hill C. H.*: Roosevelt and the Caribbean [Chicago, 1927. XII és 233 l.], *Leland-Mercness*: Introduction to the American official sources for the economic and social history of the World War [New Haven, 1926. XLVII és 550 l.], *Mac Master J. B.*: The United States in the World War, 1914—1918 [New-York, 1927. 485 l.], *Seymour Charles*: The intimate Papers of Colonel House

[2 kötet. New-York, 1926. XXXI és 976 l.], a legfontosabb forrásművek egyike, mert House ezredes 1914 eleje óta Wilson északamerikai elnök megbízásából az európai hatalmak között közvetített és az elnöknek egyik politikai tanácsadója volt. *Sullivan Mark*: Our Times. The United States 1900—1925. I. kötet. The turn of the Century 1900—1904 [New-York, 1926. XVIII és 610 l.], *Trelles C. B.*: La politica exterior Norte Americana de la postguerra [Valladolid, 1924.]. Selections from the correspondence of Th. Roosevelt and Harry Cabot Lodge, 1884—1918 [2 kötet. New-York, 1925. 1110 l.]. The memoirs of William Jennings Bryan [Philadelphia, 1925. 520 l.], *White W. A.*: Woodrow Wilson [London, 1926. XVIII és 531 l.], *Wilson Woodrow*: Presidential Messages. Addresses and other Papers, 1913—1924 [4 kötet. New-York, 1926—27.]. Wilson elnöki működését felölelő terjedelmes kiadvány. V. ö. *Baker R. S.*: Woodrow Wilson, Life and Letters. I—II. kötet, 1856—1910. 2 kötet, [London, 1928. XXXIII és 710 l.].

A latin amerikai államok történetét illetőleg *Chapman* említett művén kívül kiemeljük *Martin A. Percy* munkáját: Latin America and the War. Lectures on diplomatic History [Baltimore, 1925. XII és 582 l.].

Mexikóra vonatkozik *Guzman J. és R.* összefoglaló munkája: Las relaciones diplomaticas de Mexico cu Sud-America Mexico, 1926. XVI és 185 l.], valamint a Miksa császár és Sarolta császárnéra vonatkozó tanulmányok. Elsősorban *Corti grófnak* eredetileg németül megjelent kitűnő életrajza [bécsi akták alapján], mely ezúttal francia kiadásban jelent meg: Maximilien et Charlotte du Mexique, 1860—1867 [2 kötet. Párizs, 1927.], de melynek angol kiadása is napvilágot látott [2 kötet. London 1928.], továbbá a *Reinach-Fousssemagne H. grófné*: Charlotte de Belgique, impératrice de Mexique [Párizs, 192].

Délamerikára vonatkoznak *Dávalos y Lissón Pedro*: Bolivar, 1823—1827 [Barcelona, 1927] és San Martin [Barcelona, 1927]. — V. ö. *Moses B.*: The intellectual background of the revolution in South America 1820—1824 [New-York, 1927. X és 234 l.].

HORVÁTH JENŐ.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Bibliothèque de l'École des Chartes.

86. köt. 1925. *Levillain Léon*. Études sur l'abbaye de Saint Denis à l'époque mérovingienne. — *Fournier, Paul*. Le Cardinal Guillaume de Peyre de Godin. — *Thomas, Antoine*. Jean de Salazar et le guet-opensditmiens. — *Morancillé, H.* Origine de la maison de Ramerupt, Roucy. — *Mirot, Léon*. Dom Bévy et les comptes des trésoriers des guerres. — *Lauer, Ph.* Observations sur le *Scriptorium* de Lyon. — *Pocquet du Haut-Jussé, B. A.* Les États de Bretagne de 1315 et les premiers États de Bretagne. — *Omont, H.* Le *Sanctilogium* de Gui de Châtres, abbé de Saint-Denis. — *Bondois, P. M.* Une réintégration au Trésor des chartes en 1786. — *Bibliographie*. — *Livres nouveaux*. — *Chronique et Mélanges*.

87. köt. 1926. *Cagnat, René*. Notice sur la vie et les travaux de M. Ernest Babelon. — *Levillain L.* Études sur l'abbaye de Saint-Denis à l'époque mérovingienne. II. et III. — *Petit-Dutaillis, Ch.* Fragment de l'Historie de Philippe-Auguste, roi de France. Chronique en français des années 1214—1216. — *Samaran, Ch.* La Chronique latine inédite de Jean Chartier (1422—1450) et les derniers livres du Religieux de Saint-Denis. — *Brunet, C.* Remarques sur la paléographie des chartes provençales du XIIe siècle. — *Marot, Pierre*. De l'«usage» de Toul. Remarques sur le style chronologique employé à Toul au moyen âge. — *Omont, H.* Fondation par Jeanne de Chastel, veuve de Raoul de Presles, pour les chanoines de Saint-Jean-des Vignes de Soissons, à l'Université de Paris (1335). — *Samaran, Ch.* Pierre Choynet. Le *Rosier des guerres* et le *Livre des Trois Eages*. — *Bibliographie*. — *Livres nouveaux*. — *Chronique et Mélanges*.

88. köt. 1927. *Cagnat, René*. Notice sur la vie et les travaux de M. Élie Berger. — *Levillain, Léon*. De l'authenticité de la *Clausula de unctione Pippini*. — *Solente, Suzanne*. Fragments d'un nouveau manuscrit de la bibliothèque de Charles V. — *Mirot, Léon*. Études Lucquoises. — *Lyon, Ernest*. Comment fut élaborée l'Ordonnance sur les rachats en Poitou (mai 1269). — *Solente,*

Suzanne. Les manuscrits des Dupuy à la Bibliothèque nationale. — *Marot, Pierre*. La date de la mort de l'évêque de Toul, Ricuin de Commercy (7 février 1124). — *Marchand Jean*. Un compte inédit de Bertrand du Guesclin. — *Marot, Pierre*. Identifications de quelques partenaires et juges des «Unica» des jeux-partis du Chansonnier d'Oxford. — *Bibliographie*. — *Livres nouveaux*. — *Chronique et Mélanges*.

Historisches Jahrbuch.

45. köt. 1925. *Allgeier A.* Das græco-ägyptische Mysterium im Lukasevangelium. — *Braubach M.* Das Ende der kurkölnischen Universität Bonn. — *Dorneich J.* Die politische Entwicklung des jungen Buss. — *Eichmann E.* Studien zur Geschichte der abendländischen Kaiserkrönung. — *Eichmann E.* Die sog. Römische Königskrönungsformel. — *Finke H.* Die Anfänge des Historischen Jahrbuches. — *Flaschkamp Fr.* Die Religions- und Kirchenpolitik des grossen Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg nach ihren persönlichen Bedingungen. — *Kampers F.* Rex et sacerdos. — *Lasłowski E.* Die römischen Jubeljahre in ihren Beziehungen zu Schlesien. — *Otto H.* Marsilius von Padua und der Defensor pacis. — *Pfandl L.* Balthasar Gracian (1601—1658.) — *Willemsen C. A.* Kardinal Napoleon Orsini. — *Zellinger J.* Der geköderte Leviathan im Hortus Deliciarum der Herrad von Landsperg. — *Kleine Beiträge*. *Hartig O.* Zur Biographie des Malers Hans Muelich von München (1516—1573.) — *Kluge E.* Kritische Anmerkungen in den Gedichten des Publilius Optatianus Porfyrius. — *Lehmann P.* Philippe d'Harvengt. — *Paulus N.* Zur Geschichte des Wortes Beruf. — *Weymann C.* Analecta. — *Rezensionen und Referate*. — *Zeitschriftenschau*. — *Verzeichnis der in der «Bücherschau» besprochenen Werke*. — *Mitarbeiter des Jahrgangs 1925*.

46. köt. 1926. *Allgeier A.* Psalmenzitate und die Frage nach der Herkunft der libri Carolini. — *Auer P. A., O. S. B.* Eine verschollene Denkschrift über das grosse Interdikt des 14. Jahrhunderts. — *Eichmann E.* Zur Geschichte des lombardischen Krönungsritus. — *Frauenholz E. v.*, Imperator Octavianus Augustus in der Geschichte und Sage des Mittelalters. — *Henche A.* Der Rastatter Gesandtenmord im Lichte der politischen Korrespondenz des nassauischen Partikulargesandten Frh. von Krüge. —

Leturia P., S. J., Die amerikanische Enzyklika Leos XII. vom 24. September 1924. Ihre Geschichte, ihr Text, ihre Folgen. — *Leturia P., S. J.*, Der Heilige Stuhl und das spanische Patronat in Amerika. — *Peitz W. M., S. J.* Die Entstehung des Registrum super negotio Romani imperii und der Anlass zum Eingreifen Innocenz III. in den deutschen Thronstreit. — *Turba G.* Die «kaiserliche Hauskrone» und die Nürnberger «Reichskrone». Auf Grund unveröffentlicher Dokumente. — *Weinberger O.* Karl Ernst Jarcke. Ein Beitrag zu seiner Würdigung nebst unveröffentlichen Briefen und Aktenstücken. — *Kleine Beiträge.* *Zeiss H.* Zur Frage der kaiserlichen Zisterzienservogtei. — *Kritiken und Referate.* — *Zeitschriftenschau.* — *Verzeichnis der in der «Bücherschau» besprochenen Werke.* — *Nachrichten.* — *Mitarbeiter des Jahrgangs 1926.*

47. *köt. 1927.* *Beckmann G.* Die Pappenheim und die Würtzburg des 12. und 13. Jahrhunderts in ihrer Verflechtung mit der Geschichte der Zeit und in ihren Berührungen mit Kaisern und Päpsten. — *Braubach M.* Die «Eudämonia» (1795–1798). Ein Beitrag zur deutschen Publizistik im Zeitalter der Aufklärung und der Revolution. — *Buchner M.* Zur Entstehung und zur Tendenz der «Gesta Dagoberti». Zugleich ein Beitrag zum Eigenkirchenwesen im Frankenreiche. — *Flaskamp F.* Das Todesjahr des hl. Bonifatius. — *P. Hofer J., C. SS. R.* Zur Geschichte des Toleranzpatents Kaiser Josephs II. in Tirol. — *Hugelmann K.* Studien zum Recht der Nationalitäten im deutschen Mittelalter. — *Kampers F.* Der Kosmokrator in einem altfranzösischen Märchen. — *Lehmann P.* Aus der «Vorratskammer» des Chronisten Dietrich Engelhus. — *Martin J.* Priscillianus oder Instantius? — *Ried M.* Studien zu Kettlers Stellung zum Infallibilitätsdogma bis zur Definition am 18. Juli 1870. — *Schrohe H.* Justus Calvinus-Baronius, ein Konvertit und Kontroversist des 17. Jahrhunderts. — *Streit M.* Kurfürstin Adelheid von Bayern. — *Kleine Beiträge.* *Altaner B.* Zur Geschichte der Handschriftensammlung des Kardinals Johannes von Ragusa. — *Braubach M.* Ein Fluchtplan des Kurfürsten Joseph Clemens während seines Aufenthaltes in Namur (1704). — *Brein J. A.* Der publizistische Kampf um das bayerische Konkordat vom 29. März 1924 und die Verträge mit den evangelischen Kirchen. Ein bibliographischer Versuch. — *Hablitzel J. B.* Der «Hebræus quidam» bei Paschasius Radbertus. — *Kalkoff P.* Die Erfurter theologische Fakultät gegenüber

der Bulle «Exsurge». — *Keussen H.* Die Antwort der Kölner medizinischen Fakultät an die Erfurter Fakultät in Sachen des Sylvianismus. — *Laubert M.* Die provisorische Regelung der geistlichen Gerichtsbarkeit und die Entschädigung des Klerus in der Provinz Posen nach 1815. — *Paulus N.* Die Erfurter theologische Fakultät gegenüber der Bulle «Exsurge.» — *Pusino J.* Protopop Awakum 1620 bis 1. April 1681. Das Lebensbild eines Glaubensheldes aus der russ. Kirchengeschichte. — *Scherer E. C.* Die letzten Vorlesungen Melanchthons über Universalgeschichte. — *Schmidt L.* Cassiodor und Theodorich. — *Schottenlocher K.* Aus dem Tagebuch des Ingolstädter Rechtslehrers Dr. Johannes Rosa (1508—1518.) — *Stolz E.* Die Heiligenfahrt Ludwigs von Württemberg im Jahre 1493. — *Weymann C.* Zu den Erfurter Gesta Ernesti ducis. — *Kritiken und Referate.* — *Zeitschriftenschau.* — *Verzeichnis der in der «Bücherschau» besprochenen Werke.* — *Nachrichten.* — *Mitarbeiter des Jahrgangs 1927.*

48. köt. 1. füzet. 1928. *Hitzfeld K. L.* Krise in den Bettelorden im Pontifikat Bonifaz VIII.? — *Kaufmann Paul.* Görres im Kampfe gegen die preussische Reaktion. — *Bastgen Hubert.* Talleyrands Aussöhnung mit der Kirche. — *Rezensionen und Referate.* — *Bücher- und Zeitschriftenschau.* — *Nachrichten.*

48. köt. 2. füzet. 1928. *P. Browe S. J.* Die Abendmahlsprobe im Mittelalter. — *Kampers Franz.* Die Fortuna Cæsarea Kaiser Friedrichs II. — *Helfenberger Franz.* Drei lateinische Gedichte des XIII. Jahrhunderts. — *Rezensionen und Referate.* — *Bücher- und Zeitschriftenschau.* — *Nachrichten.*

Historische Vierteljahrschrift.

23. évf. 1926. *Bezold, Fr. v.* Zur Geschichte der Dietrichsage. — *Brandenburg, Erich.* Die Memoiren Greys. — *Conte Corti alle Catene, E.* Bismarck und Italien am Berliner Kongress 1878. — *Frahm, Friedrich.* Bismarck Briefwechsel mit General Prim. — *Hashagen, Justus.* Papsttum und Laiengewalt in Verhältnis zu Schisma und Konzilien. — *Heydemann, Viktor.* Friedrichs des Grossen prosaische und dichterische Schriften während des siebenjährigen Krieges. — *Kühn, Joh.* Thomas Morus und Rousseau. — *Meister, Ernst.* Die Geschichtspilosophischen Voraussetzungen von J. G. Droysens «Historik». — *Schulz, Ernst.* Die Clausula de Pippino keine Fälschung. — *Srbik, Heinrich*

Ritter von. Der Prinz von Preussen und Metternich 1835—1848. — *Stern, Alfred.* Über das Werk «La Galerie des États Généraux 1789». — *Zedler Gottfried.* Die Quellen der Limburger Chronik und ihre Verwertung durch Tillman. — *Kleine Mitteilungen.* *Erben W.* Neue Fichtestudien. — *Erman, Wilhelm.* Schwarzrotgold im Bauernkrieg? — *Levison, Wilhelm.* Moritz Ritter. — *Müller, Nikolaus.* «Ou et quand est né Napoléon?» — *Stimming, M.* Fritz Vigner. — *Stolz, Otto.* Über die ältesten Rechnungsbücher deutscher Landesverwaltungen. — *Thyssen, Johannes.* Hat der Raum dieselbe Bedeutung für die Geschichtswissenschaft wie die Zeit? — *Besprechungen.* — *Zeitschriftenschau.* *Lampe.* Genealogie. — *Herbst, H.* Späteres Mittelalter. — *Wendorf, H.* Reformation und Gegenreformation. — *Weigel, H.* Absolutismus. — *Müller, H. E.* Politische Geschichte seit 1871. — *Nachrichten und Notizen.* — *Busch, Friedrich.* Bibliographie zur deutschen Geschichte.

24. évf. 1927. I. füzet. *Lintzel, Martin.* Heinrich I. und das Herzogtum Schwaben. — *Erdmann C.* Ferdinand I. und die Kreisverfassung. — *Koselleck, Arno.* Persönlichkeitsidee und Staatsanschauung in der deutschen Geniezeit. — *Kleine Mitteilungen.* *Schmidt, Ludwig.* Datum und Weg der longobardischen Einwanderung in Italien. — *Laubert, Manfred.* Beiträge zum Posener Mischetenkonflikt. *Kritiken.* *Nachrichten und Notizen.* — *Zeitschriftenschau.* *Paul, Johannes.* Aus der skandinavischen Zeitschriftenliteratur. — *Dr. Herzfeld.* Die Neueste Zeit 1871—1918. — *Wissenschaftliche Gesellschaften und (Publikations-)Institute.* — *Preisarbeit.* *Personalien.* — *Todesfälle.* — *Hör, Helmut.* Bibliographie der deutschen Geschichte. — II. füzet. *Frahm, Friedrich.* Cäsar und Tacitus als Gesellen für die altgermanische Verfassung. — *Söchting, Walther.* Die Beziehungen zwischen Flandern und England am Ende des 14. Jahrhunderts. — *Dr. Wortmann.* Ottokar Czernin und die Weltmächte im Weltkrieg. — *Kleine Mitteilungen.* *Rein, Adolf.* Nachricht über Rankes Bibliothek. — *Kritiken.* — *Nachrichten und Notizen.* — *Zeitschriftenschau.* *Lampe, Karl H.* Genealogische Zeitschriften. — *Stach, Walter.* Frühes Mittelalter. — *Wissenschaftliche Gesellschaften und (Publikations-)Institute.* — *Personalien.* — *Todesfällen.* — *Hör, Helmut.* Bibliographie der deutschen Geschichte.

Historische Zeitschrift.

133. köt. 1926. *Koehn, Karl*. Burgen, Burgmannen und Städte. Ein Beitrag zur Frage der Bedeutung der ländlichen Grundrenten für die mittelalterliche Stadtentwicklung. — *Liebermann, Felix* †. Shaws Bildnis der Jungfrau von Orleans. — *Heisenberg, August*. Das Problem der Renaissance in Byzanz. — *Baron, Hans*. «Christliches Naturrecht» und «Ewiges Recht». Eine Erwiderung. — *Paul, Johannes*. Die nordische Politik der Habsburger vor dem Dreissigjährigen Kriege. — *Meyer, Friedrich*. Über Kants Stellung zu Nation und Staat. — *Marcks, Erich*. Goethes Briefwechsel mit Karl August. — *Wertheimer, Eduard von*. Neues zur Geschichte der letzten Jahre Bismarcks (1890—1898). — *Miszellen*. *Galling, Kurt*. Die neuen Funde von Byblos. — *Körner, Josef*. Barocke Barockforschung. — *Meyer, Arnold Oskar*. Graf Rechberg über die kleindeutsche Geschichtsschreibung und die Gründung der Historischen Zeitschrift. — *Delbrück, Hans*. Von der Bismarck-Legende — *Harnack, Axel von*. Ernst Bassermann. — *Literaturbericht*. — *Alphabetisches Verzeichnis der besprochenen Schriften*. — *Notizen und Nachrichten*

134. köt. 1926. *Hampe, Karl*. Italien und Deutschland im Wandel der Zeiten. — *Hessel, Alfred*. Friaul als Grenzland. — *Stengel, Edmund*. Die Entwicklung des Kaiserprivilegs für die römische Kirche 817—962. Ein Beitrag zur älteren Geschichte des Kirchenstaates. — *Brackmann, Albert*. Die Ostpolitik Ottos des Grossen. — *Finke, Heinrich*. Die Seeschlacht am Kap Orlando (1299 Juli 4.) Mit Benutzung des Nachlasses von Dr. H. E. Rohde. — *Füsslein, W.* Das Ringen um die bürgerliche Freiheit im mittelalterlichen Würzburg des 13. Jahrhunderts. Mit neuen Urkunden. — *Trier, Jost*. Patrozinienforschung und Kulturgeographie. — *Häpke, Rudolf*. Der nationalwirtschaftliche Gedanke in Deutschland zur Reformationszeit. — *Rothfels, Hans*. Friedrich der Grosse in den Krisen des Siebenjährigen Krieges. — *Beyerhaus Gisbert*. Abbé de Pauw und Friedrich der Grosse. Eine Abrechnung mit Voltaire. — *Neumann, Carl*. Der junge Jacob Burckhardt — *Miszellen*. *Schneider, Friedrich*. Neuere Dante-Literatur. V. — *Mayer, Gustav*. Gräfin Sofie von Hatzfeldt, Bismarck und das Duell Lassalle—Racowitza. — *Valentin, Veit*. Die Vorgeschichte des Waffenstillstandes 1918. — *Wechsler, Eduard*. Zur Kenntnis des jüngsten Frankreich. — *Literaturbericht*. *Alphabetisches*

Verzeichnis der besprochenen Schriften. -- Notizen und Nachrichten.

135. köt. 1927. *Hintze, Otto.* Troeltsch und die Probleme des Historismus. Kritische Studien. -- *Gelzer, Matthias.* Altertumswissenschaft und Spätantike. -- *Hoppe, Willy.* Das Erzstift Magdeburg und der Osten. -- *Moeller, Ernst von.* Über Leibnitz' Jugendschrift De Vaticinio Sapientum. -- *Müller, Karl Alexander von.* Treitschke als Journalist. -- *Kaehler, Siegfried.* Alfred Doves Aufsätze und Briefe. -- *Miszellen.* *Hintze, Otto.* Kelsens Staatslehre. -- *Galling, Kurt.* Das Deuteronomium. -- *Below, Georg von.* Die unfreie Herkunft des niederen Adels und ihre Beurteilung. -- *Vernadsky.* Zur Geschichte des Entwurfs einer Konstitution für Russland vom Jahre 1819. -- *Literaturbericht.* -- *Alphabetisches Verzeichnis der besprochenen Schriften.* -- *Notizen und Nachrichten.*

136. köt. 1927. *Judeich, Walther.* Canave. -- *Laqueur R.* Griechische Urkunden in der jüdisch-hellenistischen Literatur. -- *Brinckmann, A. E.* Barock und Rokoko in Süddeutschland. -- *Dehio, Ludwig.* Benedict Waldeck. *Roloff, Gustav.* Brünn und Nikolsburg: Nicht Bismarck, sondern der König isoliert. -- *Haering, Hermann.* Die Zukunft des Dahlmann-Waitz. -- *Miszellen.* *Hasenclever, Adolf.* Zur Geschichte der Flibustier. -- *Baumgardt, David.* Ein unbekanntes Dokument zur Kirchenpolitik der deutschen Romantik. -- *Osswald, R. P.* Die deutsche Flamenpolitik und das Gutachten von Prof. Bredt vom parlamentarischen Untersuchungsausschuss. -- *Reincke-Bloch, Hermann.* Harry Bresslau. -- *Literaturbericht.* -- *Alphabetisches Verzeichnis der besprochenen Schriften.* -- *Notizen und Nachrichten.*

137. köt. 1928. *Meinecke, Friedrich.* Kausalitäten und Werte in der Geschichte. -- *Lehmann, P.* Mittelalter und Küchenlatein. -- *Schramm, P. E.* Über Illustrationen zur mittelalterlichen Kulturgeschichte. -- *Rein, Adolf.* Über die Bedeutung der überseeischen Ausdehnung für das europäische Staatensystem. -- *Ritter G.* Der Freiherr vom Stein und die politischen Reformprogramme des Ancien Régime in Frankreich. -- *Keibel, L.* Einige Jugendarbeiten aus dem Nachlass Leopold v. Ranke. -- *Miszellen.* *Eberlein, K. K.* Das Problem der Generation. -- *Lenz, G.* Das Marx-Engels-Institut in Moskau. -- *Literaturbericht.* -- *Alphabetisches Verzeichnis der besprochenen Schriften.* -- *Notizen und Nachrichten.*

138. köt. 1. füzet. 1928. Bernays J. Die Diplomatie um 1500. — Ritter G. Der Freiherr von Stein und die politischen Reformprogramme des Ancien Régime in Frankreich. (Schluss.) — *Miszellen.* Balthgen F. Zur Geschichte des Hauses Gaetani, — Westphal O. Deutscher Liberalismus im Zeitalter Bismarcks. — Rothfels H. Die Denkwürdigkeiten des Generals von Schweinitz. — *Literaturbericht.* — *Verzeichnis der besprochenen Schriften.* Mommsen W. Erklärung. Wolfram G. Erwiderung. Berichtigung.

Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung.

41. köt. 1926. Redlich, Oswald. Fortschritte der Urkundenlehre. Erben, Wilhelm. Über die Erwähnung eigener Erlebnisse bei Geschichtsschreibern des Mittelalters. — Dopsch, Alfons. Die leudes und das Lehenswesen. — Jaksch, August. Fredegar und die Conversio Carantanorum (Jugo). Heuberger, Richard. Fränkisches Pfalzgrafenzeugnis und Gerichtsschreibertum. — Voltolini, Hans. Die Imbreviatur des Johannes Scriba im Staatsarchiv zu Genua. — Hirsch, Hans. Die Urkunden Konrads III. aus der Zeit seines italienischen Gegenkönigtums. — Zatschek, Heinz. Über Formularbehelfe in der Kanzlei der älteren Staufer. — Klebel, Ernst. Die Grafen von Sulzbach als Hauptvögte des Bistums Bamberg. — Mitis, Oskar. Ein angeblicher Bruder Herzog Friedrichs des Streitbaren. — Schneider, Friedrich. Die Öffnung des Grabmales Kaiser Heinrichs VII. in Pisa 1920/21. — Stowasser, Otto H. Zur inneren Politik Herzog Albrechts III. von Österreich. — Gross, Lothar. Ein Versuch Herzog Friedrichs von Tirol zur Erwerbung von Brabant. — Steinacker, Harold. Zu Aventin und den Guellen des dritten Kreuzzugs. — Hollnsteiner, Johannes. König Sigismund auf dem Konstanzer Konzil. — Friess, Edmund und Seidl, Jakob. Ein niederösterreichisches Ungeldbuch aus dem Jahre 1437. — Martin, Franz. Eine Zeitung über den Einzug Matthäus Langs in Rom. — Mayer, Theodor. Die deutsche Volkswirtschaft vor dem Dreissigjährigen Kriege. — Srbik, Ritter von. Zur Schlacht von Lützen und zu Gustav Adolfs Tod. — Bauer, Wilhelm. Der «Ehren-Ruff Deutschlands» von Wagner von Wagenfels. — Bittner, Ludwig. Ein vormärzlicher Plan zur Errichtung einer Archivschule. — Bilger, Ferdinand.

Die italienische Einheitsbewegung im Urteile Rankes, Heinrich Leos und Jakob Grimms. — *Stein, S.* Lex und Capitula. Eine kritische Studie. — *Zimmert, Karl.* Zur Tageno-Ansbertfrage. — *Helleiner, Karl.* Ein Deperditum von Heinrich IV. — *Kleine Mitteilungen.* *Schmidt, Ludwig.* Ostgotisches. — *Swoboda, Heinr.* Walter Otto, Kulturgeschichte des Altertums. — *Literatur.* — *Nekrologe.* — *Personalien.* — *Eingelaufene Bücher.*

42. köt. 1—2. füzet. 1927. *Hirsch, Hans.* Reichskanzlei und Reichspolitik im Zeitalter der Salischen Kaiser. — *Wilhelm, Bruno O. S. B.* Die Verhandlungen Ludwigs des Bayern mit Friedrich von Österreich in den Jahren 1325—1326 und die deutsche Erzählung über den «Streit zu Mühlendorf». — *Berney, Arnold.* Die Hochzeit Josephs I. — *Kleine Mitteilung.* *Steinacker, Harold.* Zu Aventin und Tageno. — *Literatur.* — *Notizen.*

42. köt. 3. füzet. 1927. *Redlich, Oswald.* Theodor Sickel. Werdezeit und Persönlichkeit. — *Zatschek, Heinz.* Die Benutzung der Formulae Marculfi und anderer Formularsammlungen in den Privaturkunden des 8. bis 10. Jahrhunderts. — *Srbik, Heinrich Ritter von.* Österreichs Schicksal im Spiegel des geflügelten Wortes. — *Kleine Mitteilung.* *Voltolini, Hans.* Neuere Literatur zur Verfassungs- und Rechtsgeschichte Siebenbürgens. — *Literatur.*

42. köt. 4. füzet. 1927. *Martin Franz.* Zwei Salzburger Briefsammlungen des 12. Jahrhunderts (das sog. Briefbuch Erz. Eberhards I.). — *Haupt Graf zu Pappenheim.* Die Identitätsfrage Kolden-Pappenheim. — *Kleine Mitteilung.* *Hugelmann Karl.* Eine Ansprache Georgs von Peuerbach an seine Hörer. — *Literatur.* — *Notizen.*

Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde.

46. köt. 3. füzet. 1926. *Kehr, P.* Bericht über die Herausgabe der Monumenta Germaniae Historica. 1925. — *Much, Rudolf.* Baiwarii. — *Schmeidler, Bernhard.* Über die Tegernseer Briefsammlung (Froumund). — *Ottmar, E.* Das Carmen de Friderico I. imperatore aus Bergamo und seine Beziehungen zu Otlo-Rahewins Gesta Friderici, Gunthers Ligurinus und Burchard von Ursbergs Chronik. — *Scholz, Richard.* Zur Datierung und Überlieferung des Defensor pacis von Marsilius von Padua. — *Miszellen.*

Strecker, Karl. Baiuaria lex. — *Krebs, Manfred.* Ein unbekannter Vertrag Rudolfs v. Habsburg mit dem Strassb. Bischof Konrad III. vom Jahre 1274. — *Nachrichten.* — *Chronik der Monumenta.* — *Register.* — *Verzeichnis der Verfasser der in den Nachrichten erwähnten Bücher und Aufsätze.*

47. köt. 1—2. füzet. 1927. *Kehr, P.* Bericht über die Herausgabe der Monumenta Germaniae Historica, 1926. — *Winter, Georg.* Zur Vorgeschichte der Monumenta Germaniae Historica. *Krusch, Bruno.* Der Bayername. — *Spraemberg, Heinrich.* Marculf und die fränkische Reichskanzlei. — *Strecker, Karl.* Der Lazarusrythmus des Paulinus von Aquileja. *Læhr, Gerhard.* Das Schreiben Stephans V. an Sventopulk von Mähren. — *Zatschek, Heinz.* Zu Petrus Diaconus. — *Bock, Friedrich.* Fälschungen des Freiherrn von Hormayr (1782—1848). *Miszellen.* *Schröder, Eduard.* Zu den Urkunden K. Ottos III. *D. de Bruyne O. S. B.* Une lettre inédite de Ponce, moine (de Ripoll) vers l'an 1015. — *Schmeidler, Bernhard.* Eine ungedruckte Königsurkunde Heinrichs IV. *Kraft, Wilhelm.* Eine unbekante Urkunde König Konrads IV. von 1248. *Kehr, P.* Harry Breslau. Ein Nachruf. — *Chronik der Monumenta.* — *Nachrichten.*

47. köt. 3. füzet. 1928. *Finsterwalder, Paul Willem.* Eine parteipolitische Kundgebung eines Anhängers Lothars I. — *Læhr, Gerhard.* Die Briefe und Prologe des Bibliothekars Anastasius. — *Schramm, Percy Ernst.* Umstrittene Kaiserbilder aus dem 9—12. Jahrhundert. — *P. Redlich Virgil, O. S. B.* Neue Nekrologienfragmente aus Tegernseer Handschriften. — *Hampe, Karl* und *Hennesthal Rudolf.* Die Reimser Briefsammlung im Cod. 1275 der Reimser Stadtbibliothek. — *Levison Wilhelm.* Miracula Ludowici Iantgravii. — *Scholz Richard.* Zwei neue Handschriften des Defensor Paris von Marsilius von Padua und ein unbekannter kirchenpolitischer Traktat Wilhelms von Occam. — *Chronik der Monumente.* — *Nachrichten.* — *Register.* — *Verzeichnis der Verfasser der in den Nachrichten erwähnten Bücher und Aufsätze.*

Römische Quartalschrift für christliche Altertums- kunde und für Kirchengeschichte.

33. köt. 1925. *Kirsch Joh. Peter.* Die Grabstätte der «Felices duo pontificus et martyres» an der via Aurelia. — *Wohleb L.*

Cyprians Spruchsammlung ad Quirinum. — *Weymann, Eduard*. Die Aufzeichnungen des Stadtpfarrers Sebastian Werro von Freiburg i. Ue. über seinen Aufenthalt in Rom vom 10. bis 27. Mai 1581. — *Göller Emil*. Aus der Camera apostolica der Schismapapste. — *Bastgen Hubert*. Vatikanische Akten aus den Jahren 1835/36 zum Beginn des Konfliktes zwischen der katholischen Kirche und Preussen. — *Finke, Heinrich*. Neues über den hl. Vicente Ferrer. — *Kleinere Mitteilungen*. *Löhr Gabriel, O. P.* Drei Briefe Hermanns von Minden O. P. über die Seelsorge und die Leitung der deutschen Dominikanerinnenklöster. — *Rezensionen*.

34. köt. 1926. *Kirsch J. P.* Der Altar in der neuentdeckten Märtyrerkrypta der Pamphiluskatakomben. — *Andres Friedr.* Die Engel- und Dämonenlehre des Klemens von Alexandrien. — *Allgeier Arthur*. Das Psalterium Casinense und die abendländische Psalmenüberlieferung. — *P. Walz Ang. O. P.* Kölner Studienaufenthalt des Aquinaten. Ein Beitrag aus *P. Denifles* Nachlass. — *Juhász Koloman*. Die Beziehungen der Propaganda-Kongregation zur Tschanader Diözesen. — *Wilpert Jos.* Neue Monumente zur Symbolik des heil. Palliums. — *Pieper Karl*. Etappen und Eigenart der altchristlichen Mission. — *Buchner Max*. Zur Überlieferungsgeschichte des «Liber Pontificalis» und zu seiner Verbreitung im Frankenreiche im 9. Jahrhundert. — *Prowe P. S. J.* Die Hostienschändungen der Juden im Mittelalter. — *Bastgen Hubert*. Ein Briefwechsel zwischen Bischof Reisach und Kardinal Lambruschini. — *Schnürer Gust.* Über Alter- und Herkunft des Volto Santo von Lucca. — *Tóth Ladislaus*. Zwei Briefe des Wiener Nuntius Garampi über die kirchlichen Verhältnisse um 1776. — *Kirsch J. P.* Anzeiger für christliche Archäologie.

Bastgen Hubert. Stephan Ehses †. Zum Andenken. *Kleinere Mitteilungen*. *David E.* Textverstümmelung in einem Kanon des Trienter Konzils. Auf Grund einer mündlichen Mitteilung von † *Stephan Ehses*. — *Kirsch J. P.* Das Reliquiengrab des Altars in St. Cosma e Damiano in Rom. — *D. De Bruyne O. S. B.* Le manuscrit bernois du martyrologe hieronymien. — *Rezensionen*.

35. köt. 1927. *David, Emmerich*. Vorgeschichte und Geschichte des Priesterkollegiums am Campo Santo. — *Markthaler, Paul*. Die dekorativen Konstruktionen der Katakombendecken Roms. — *Klauser, Theodor*. Ein vollständiges Evangelienverzeichnis der römischen Kirche aus dem 7. Jahrhundert, erhalten im Cod. Vat. Pal. lat. 46. — *Sickenberger, Joseph*. Die Deutung der Engel

der sieben apokalyptischen Gemeinden. — *Wohleb, Leo*. Das Testimonium Flavianum. — *Stapper, Richard*. Mittelalterliche Ostergebräuche der Stiftsherren zu Kleve. — *Fcckes, Karl*. Die religionsphilosophischen Bestrebungen des spätmittelalterlichen Nominalismus. — *Merkle, Sebastian*. Antonio Uccelli und Thomas contra errores Granorum. — *Wilpert, Giuseppe*. I due frammenti di sculture policrome del Museo delle Terme. — *Schneider, Alfons Maria*. Mensa oleorum oder Totenspeisetische. — *Brinktrine, Joh*. Zur Entstehung und Erklärung des Gloria in excelsis. — *Göller, Emil*. Das päpstliche Provisionswesen und der Salzburger Bistumsstreit 1403–1406. — *Mohler L*. Bessarions Instruktion für die Kreuzzugspredigt in Venedig. (1463.) — *Jedin H*. Ein Streit um den Augustinismus vor dem Tridentinum (1537–1543.) — *Schmidlin Jos*. Roms Anteil an der katholischen Reformation in Deutschland. — *Bierbaum, Max*. Diözesansynoden des Bistums Münster. — *Bastgen, Hubert*. Die Note der Curie an Bunsen vom 15. März 1836. — *Hensen A*. Herinneringen aan Campo Santo. — *Kirsch J. P*. Anzeiger für christliche Archäologie. Nr. XLIII. — *Kleinere Mitteilungen. Kalsbach, Adolf*. Zur neuen Literatur über die «Memoria Apostolorum» an der Via Appia. — *Kirsch J. P*. Wieder auffindung des Originals einer Damasus-Inschrift. — *Jedin H*. Ein ungedruckter Cochlæusbrief. — *Rezensionen*. — *Bei der Schriftleitung eingelaufene Bücher*.

Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken.

18. köt. 1926. Jahresbericht des Historischen Instituts. 1925–1926. — *Güterbock Ferdinand*. Die Rektoren des Lombardenbundes in einer Urkunde für Chiaravalle. — *Ries Robert*. Regesten der Kaiserin Constanze, Königin von Sizilien, Gemahlin Heinrichs VI. — *Wenck Karl*. Das erste Konklave der Papstgeschichte, Rom August bis Oktober 1241. — *Holtzmann Walther*. Unbekannte Stauferurkunden und Reichssachen. — *Schneider Fedor*. Untersuchungen zur italienischen Verfassungsgeschichte. II. Staufisches aus der Formelsammlung des Petrus de Boateriis. — *Schelhas Karl*. Die Franziskanerobservanten Johannes Nasus und Michael Alvarez und die Gründung ihrer Ordensprovinz Tirol im Jahre 1580. — *Danckelmann Eberhard Freiherr von*. Zur Frage der Mitwissenschaft Papst Innocenz XI. an der oranischen Expedition. — *Miszellen*.

19. köt. 1927. Jahresbericht des Historischen Instituts 1926—1927. — *Kehr P.* Rom und Venedig bis ins XII. Jahrhundert. — *Vehse Otto.* Das Bündnis gegen die Sarazenen vom Jahre 915. — *Erdmann Carl.* Mauritius Burdinus (Gregor VIII.) — *Sthamer Eduard.* Aus der Vorgeschichte der sizilischen Vesper. — *Davidsohn Robert.* Ein Briefkodex des XIII. und ein Urkundenbuch des XV. Jahrhunderts. — *Miszelle.* Aus dem Cætaniarchiv.

Revue historique.

151. köt. 1926. *Homo Léon.* Les documents de l'Histoire Auguste et leur valeur historique. — *Lévy—Schneider L.* L'autonomie administrative de l'épiscopat français à la fin de l'Ancien Régime. — *Mélanges. Reinach Salomon.* L'énigme de Siger. — *Bulletin historique.* Histoire de l'Afrique du Nord (Algérie, Tunisie, Maroc) 1919—1925 par *Ch. A. Julien.* — Histoire de France. Révolution par *Georges Pariset.* — De 1800 à nos jours par *Raymond Guyot.* — *Comptes-Rendus critiques.* — *Notes bibliographiques.* — *Recueils périodiques et sociétés savantes.* — *Bibliographie des comptes-rendus.* — *Chronique.* — Erratum. Index bibliographique. Table des matières.

152. köt. 1926. *Bourrilly V. L.* Dugueselin et le duc d'Anjou en Provence 1368. — *Homo Léon.* Les documents de l'Histoire Auguste et leur valeur historique (Suite et fin). — *Mélanges. Cahen Léon.* Le pacte de famine et les spéculations sur les blés. — *Sée Henri.* Que faut-il penser de l'oeuvre économique de Colbert? — *Van Dillen I. G.* Amsterdam, marché mondial des métaux précieux au XVII. et XVIII. siècle. — *Bulletin historique.* Histoire grecque 1915—1922 par *Paul Cloché.* — *Histoire de France.* Le moyen âge jusqu'aux Valois, par *Louis Halphen.* Fin du moyen âge 1328—1498 par *Charles Petit-Dutaillis.* — De 1660 à 1789 par *G. Pagés.* — Histoire économiques et sociale 1920—1925 par *Henri Sée.* — *Comptes-Rendus critiques.* — *Notes bibliographiques.* — *Recueils périodiques et sociétés savantes.* — *Bibliographie des Comptes-Rendus.* — *Chronique.* — Erratum. Index bibliographique. Table des matières.

153. köt. 1926. *Kontchalowsky Dimitri.* Recherches sur l'histoire du mouvement agraire des Grecques. — *Lubimenko Inna.* Les relations diplomatiques de l'Angleterre avec la Russie au XVII. siècle. — *Mélanges. Crozet R.* Un épisode de la guerre de Cent

ans. Le siège de Romorantin par le prince de Galles. — *Gallois L.* La cartographie du moyen âge et la carte attribué à Christophe Colomb. — *Bulletin historique.* Histoire générale des religions, 1921—1926. Judaïsme, Christianisme antique par *Charles Guignebert.* — Histoire byzantine. Publications des années 1922—1926 *Louis Bréhier.* — Histoire de Grande-Bretagne par *Ch. Bémont.* — Histoire de Suisse. Publications des années 1924—1925 par *Paul E. Martin.* *Comptes-Rendus critiques.* — *Notes bibliographiques.* — *Correspondance.* *Recueils périodiques et sociétés savantes.* — *Bibliographie des comptes-rendus.* *Chronique.* — Index bibliographique. Table des matières.

154. köt. 1927. *Bloch Marc.* Observations sur la conquête de la Gaule romaine par les rois francs. — *Degert Antonie.* Louis XI. et ses ambassadeurs. — *Pingaud Albert.* La politique italienne du Napoléon I. — *Mélanges.* *Auzoux André.* L'expédition d'Égypte en 1801. Les projets de Bonaparte et Ganteaume. — *Gautier G.* Un projet d'intervention militaire en Russie au XVI. siècle. Vie et aventures d'Henri Staden «oprichtnik» d'Ivan le Terrible. — *Petit-Dutaillis Ch.* Le roi d'Angleterre et les parlements du Moyen Age. — *Bulletin historique.* Histoire ancienne de la Péninsule ibérique 1911—1926 par *Raymond Lantier.* — Histoire grecque 1922—1925 par *Paul Cloché.* — Histoire de France. Époque moderne jusqu'en 1660 par *Henri Hauser.*

Histoire du droit 1918—juillet 1926 par *Henri Lévy—Bruhl.* — *Comptes-Rendus critiques.* — *Notes bibliographiques.* — *Recueils périodiques et sociétés savantes.* — *Bibliographie des comptes-rendus.* — *Chronique.* Index bibliographique. Table des matières. Erratum.

155. köt. 1927. *Bourgeois Émile.* Les Archives d'État et l'enquête sur les origines de la guerre mondiale. — *Boutenko V.* Un projet d'alliance franco-russe en 1856, d'après des documents inédits des Archives russes. — *Constant G.* Politique et dogme dans les confessions de foi d'Henri VIII. roi d'Angleterre. — *Levillain L.* Essai sur les origines du Lendit. — *Mélanges.* *Pingaud Albert.* Napoléon III. et ses projets de confédération italienne. — *Sée Henri.* Dans quelle mesure Puritains et Juifs ont-ils contribué aux progrès du capitalisme moderne? — *Zeiller Jacques.* Une ébauche de vicariat pontificale sous le pape Zosime. — *Bulletin historique.* Histoire de France. Le Moyen Age jusqu'aux Valois, par *Louis Halphen.* — Histoire d'Italie. Moyen

Age, par *A. de Bouard*. — Histoire économique et sociale 1926–1927, par *Henri Sée*. — Histoire yougoslave, par *V. Čorovič*. — *Comptes-Rendus critiques*. — *Notes bibliographiques*. — *Correspondance*. — *Recueils périodiques et sociétés savantes*. — *Bibliographie des comptes-rendus*. — *Nécrologie*. Gustave Fagniez par *Charles Bémont*. — Vasile Parvan par *Jérôme Carcopino*. — Erratum. Index bibliographique. Table des matières.

A magyar történettudomány halottai 1926–1928.

1927. — augusztus.	Makay Dezső.
— — november 25.	Szendrei János.
1928. — április 18.	Boncz Ödön.
— — július 21.	Ballagi Aladár.

Historische Revue. Im Auftrage der Ungarischen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Anton Aldásy. XIII. Jahrgang, 1928.

INHALTSÜBERSICHT.

Mahler Edgard: Über die wissenschaftlichen Methoden der chronologischen Forschung.

Es gibt kaum ein Gebiet der historischen Forschung, das so stiefmütterlich und unmethodisch gepflegt wird, wie das der historischen Chronologie. Namentlich gilt dies in Bezug auf die Völker des alten Orients. Da kommt es gar nicht selten vor, dass so manche Resultate der selbst von hervorragenden Historikern durchgeführten chronologischen Untersuchungen auch um mehrere Jahrhunderte von einander abweichen, nicht aber bloss dort, wo es sich etwa um Ereignisse handelt, die sich in den ältesten Anfängen der Geschichte abgespielt hätten, nein! auch dort, wo es Tatsachen betrifft, die den wichtigsten Perioden der Geschichte angehören. Aber auch auf dem Gebiete der Geschichte der sogenannten klassischen Völker gab es noch vor gar nicht langer Zeit stark klaffende Lücken, bei deren Ausfüllung man gar nicht selten auf fast unüberwindliche Schwierigkeiten stiess. Da kam es gar nicht selten vor, dass in der langen Kette der aufeinander folgenden Ereignisse ein Glied zu fehlen schien oder nicht an richtiger Stelle eingereiht werden konnte. Als nun das vom Spaten der Archäologen aus Tageslicht gebrachte Material sich von Tag zu Tag zu häufen begann, da musste man notwendigerweise auch den chronologischen Fragen mehr oder weniger vollste Aufmerksamkeit zuwenden u. nach Methoden suchen, die es ermöglichen sollten, das in der Kette der aufeinander folgenden Ereignisse etwa fehlende Glied irgendwie harmonisch einreihen zu können. Und da kam man auf den gar nicht unglücklichen Gedanken, jenen Berichten besondere Aufmerksamkeit entgegen zu bringen, die einzelne histor. Ereignisse mit etwa stattgehabten astronom. Erscheinungen in Verbindung bringen, indem die rechnerische Rekonstruktion jener astronom. Ereignisse — wie es z. B. Sonnen- oder Mondfinsternisse, heliakische Sternaufgänge, oder etwaige Mondphasen sind — es ermöglicht, die mit ihnen in Verbindung gebrachten histor. Ereignisse chronologisch festsetzen zu können. Verfasser weist nun auf die Übelstände hin, die hier mangels der nötigen historischen Kritik auf der einen Seite und durch unmethodische Behandlung der astronom. Erscheinungen auf der anderen Seite begangen werden und daher unverlässliche Resultate zeitigen.

Miskolczy Stefan: Der Rechtsanspruch der ungarischen Anjous auf den Thron von Neapel gibt eine eingehende Darstellung dieser Frage, die nach dem Tode Karl II. König von Neapel aktuell wurde. Als Karl Martell, der Erbe des Throns von Neapel im Jahre 1295 starb, hinterliess er einen Sohn Karl Robert, der von

Rechtswegen Erbe der beiden Königsreiche Neapel und Ungarn, sowie des Herzogtums Salerno war. Sein Grossvater, Karl II. bestimmte jedoch nach eingehender Beratung mit den Grossen, dass nach seinem Tode der Thron von Neapel seinem drittgeborenen Sohn Robert zufalle. Zu dieser Abänderung der Thronfolge gab Papst Bonifaz VIII. am 27. Februar 1297 seine Zustimmung, während Karl Robert durch Bonifaz VIII. zum König von Ungarn proklamiert wurde. Bekanntlich stiess die Übernahme der Regierung in Ungarn durch Karl Robert auf Schwierigkeiten, und erst nach langen Bemühungen und Kämpfen gelang es Karl Robert sich den ungarischen Thron zu sichern. Nach dem Tode Karl II., seines Grossvaters erhob Karl Robert Anspruch auf den Thron von Neapel, sowie auch auf die väterliche Erbschaft, doch konnte er mit seinen Ansprüchen nicht durchdringen.

Nach dem Tode des Thronfolgers Karl Herzog von Kalabrien änderte sich die Lage. Karl starb ohne männlichen Erben. König Robert wollte jetzt den Thron von Neapel den beiden Töchtern Karls, seinen Enkelinnen sichern. Diesem Plan stellten sich gewisse Schwierigkeiten entgegen, ausserdem musste der König damit rechnen, dass Karl Robert mit seinen Ansprüchen auf Neapel wieder hervortreten wird. König Robert fasste daher den Plan die Thronerbin Johanna mit Andreas, dem zweiten Sohn des Königs von Ungarn zu vermählen. Dieser Plan König Roberts durchkreuzte die Aspirationen der Herzoge von Tarent und Durazzo auf Neapel, die alles daran setzten um den Plan König Roberts zu verhindern. Die Verhandlungen betreffs der Ehe Johanna's mit Andreas gelangten 1333 zum Abschluss, worauf die Intriguen der genannten herzoglichen Familien neuerdings einsetzten und schliesslich 1345 zur Ermordung des Andreas führten.

Der ungarische Königshof hielt Johanna für die Urheberin des Mordes. König Ludwig wandte sich schon Anfang 1346 an die Kurie und verlangte, der Papst möge Johanna des Thrones verlustig erklären, und ihn als König von Neapel anerkennen. Die Verhandlungen mit der Kurie führten zu keinem Ergebnis, worauf Ludwig seine beiden Heerzüge nach Neapel unternahm, ohne dass es ihm gelungen wäre die ungarische Herrschaft in Neapel zu sichern. König Ludwig gab trotzdem die Hoffnung nicht auf, Neapel seinem Hause zu erwerben. Dies zu erreichen plante er zuerst seinen Bruder mit Maria der Wittve Karls von Durazzo zu verheiraten, später nach dem Tode seiner Gemahlin Margarete wollte er selbst die Ehe mit Maria eingehen, doch scheiterte dieser Plan an der Weigerung Marias. Trotzdem gab König Ludwig seine Absichten auf Neapel nicht auf. 1370 vermählte er seine Nichte Elisabet mit dem Herzog Philipp von Tarent und setzte alles daran, dass nach dem Tode Johanna's das Königreich Philipp und Elisabet zufalle. Der Tod Elisabets vereitelte jedoch die Pläne des Königs.

Gegen Ende seiner Regierung unternahm König Ludwig noch einen Versuch die Krone Neapels einem Mitglied seines Hauses zu erwerben. Die Ansprüche der ungarischen Anjous wurden bis jetzt am energischsten von dem französischen Hof bekämpft. Jetzt bot sich die Möglichkeit diese Ansprüche mit Unterstützung des französischen Hofes zu verwirklichen. 1374 kam zwischen König Ludwig und Karl V. von Frankreich ein Übereinkommen zustande, demzufolge Karls Sohn, Herzog Ludwig die Tochter des Königs von Ungarn Katharina eheliche, und König Ludwig seine Ansprüche auf Neapel

dem jungen Paar überträgt. Das Tod Katharinas machte diesen Plan zu nichte. Kurz darauf brach 1378 das grosse abendländische Schisma aus. Karl V. schloss sich dem französischen Papst Klemens VII. an, Ludwig anerkannte Urban VI. als rechtmässig gewählten Papst. Königin Johanna schloss sich zuerst Urban VI. an, später anerkannte auch sie den französischen Gegenpapst. Diesen Umstand benützte König Ludwig um an Johanna Rache zu nehmen. Gegen Johanna stellte er seinen Neffen Karl von Durazzo als Anwärter auf den Thron von Neapel auf, dessen Kandidation auch Urban VI. genehmigte und ihm das Königreich Neapel übertrug, als dessen zukünftigen Herrscher inzwischen Johanna den Herzog Ludwig von Anjou proklamierte. Karl, den Papst Urban in Rom zum König von Neapel krönte, gelang es von Neapel Besitz zu ergreifen, Johanna fiel in seine Hände, und wurde 1382 ermordet. Nach dem Tode Ludwigs von Ungarn änderte sich die Lage. Während früher die ungarische Anjous Ansprüche auf Neapel erhoben, unternahmen jetzt die Könige von Neapel den Versuch ihren Ansprüchen auf den Thron von Ungarn Geltung zu verschaffen.

Hankiss Jean: Un biographe français du cardinal Martinusius.

En consacrant une chronique romanesque à la vie aventureuse du «frère Georges» ministre de Jean de Hongrie, le romancier Jókai a consulté, outre les historiens et chroniqueurs hongrois, l'ouvrage quasi-inconnu d'un chanoine français, et qui lui semblait digne de l'attention des historiens modernes. A. Béchet, chanoine d'Uzès a dédié au prince Rákóczi, alors en France, une biographie détaillée de son compatriote: *Histoire du Ministère du Cardinal Martinusius, archevêque de Strigonie, Primat et Régent du Royaume de Hongrie* (Paris, Jean-Geoffroy, Nyon, 1715). La présence du noble prince ne fut certe pas le seul motif qui dût encourager le biographe français à entreprendre un travail de ce genre. Il trouva dans le récit de la vie et de la mort tragique du grand ministre une occasion de dénigrer la maison d'Autriche qu'on avait accusée d'avoir fait assassiner un adversaire par trop redoutable. D'autre part, la riche bibliothèque et les sages conseils du marquis d'Aubais contribuèrent, à leur tour, à déterminer la publication des résultats obtenus par le chanoine.

L'Histoire du Cardinal Martinusius est une compilation supérieure. Compilateur, Béchet réunit des matériaux nombreux et précieux. Il ne se contente pas de consulter De Thou, Martin Fumée, Moréri, André Morosini, les chroniques du Hongrois Istváni (et peut-être de F. Bethlen). Il ajoute à ces sources plus ou moins connues les *Commentarii della Guerra di Transilvania* (1565) de l'Italien Ascanio Centorio degli Ortenzi qui tient ses renseignements d'un témoin des événements: le factotum du condottiere Castaldo, assassin du cardinal.

Cependant, le grand mérite de Béchet consiste à savoir reconstituer la vérité tout en se basant sur des calomnies, et d'entrevoir la grandeur de l'homme d'État hongrois alors que ses sources sont obligées de prendre le parti des Habsbourg et de Castaldo. En dépit de ses erreurs, Béchet a un des premiers découvert le tragique dans l'existence du grand homme. Disciple du siècle de Louis XIV, il nous régale de portraits d'une certaine valeur littéraire et humaine.

Balanyi Georg: Die Rolle der römischen Frage beim Schliesen des Dreibundes. In der inneren Politik Bismarcks trat im Jahre

1878 eine grosse und tiefgehende Änderung ein. Unter dem Einfluss der gemachten traurigen Erfahrungen änderte es sowohl auf wirtschaftlichem als auch sozialem Gebiete seine bisher befolgte Politik. Auf wirtschaftlichem Gebiete ging er zum System der Schutzzölle über, auf sozialem Gebiete begann er einen heftigen Kampf gegen die Sozialdemokratie. Dieser kühne Umschwung zog natürlich auch die Abänderung des parlamentarischen Mechanismus mit sich. Bismarck stützte sich bisher auf die Partei der Nationalliberalen, jetzt versuchte er eine neue, verlässliche Parlamentsmajorität zu bilden. Da die konservative und freikonservative Partei nicht einmal ein Drittel der Nationalversammlung ausmachte, blieb Bismarck nichts anderes übrig, als das Zentrum zu gewinnen. Dies erforderte jedoch ein grosses Opfer: Die Einstellung des Kulturkampfes. Bismarck brachte um so lieber dieses Opfer, da er des Kulturkampfes auch schon überdrüssig war, der ihm ungeheuer viele Unannehmlichkeiten verursachte. Die Thronbesteigung Leos XIII., des versöhnlichen Papstes erleichterte ihm den Rückzug. Nach längerer Verzögerung schritt man den 14. Juli 1880 zur Wegräumung der Trümmer des Kulturkampfes, und binnen Jahresfrist wurde die Lage so bereinigt, dass Bismarck am 30. November 1881 die vor sieben Jahren aufgelassene Gesandtschaft beim Vatikan wieder herstellen konnte.

Leo XIII. setzte sehr grosse Hoffnungen auf das deutsche Reich. Nichts geringeres erwartete er, als die Aufrollung der römischen Frage und deren günstige Erledigung. Seine Hoffnung wurde durch die ausserordentlich rege Diskussion gesteigert, die in der, dem Kanzler nahestehenden Zeitungen gerade um diese Zeit die römische Frage in Mittelpunkt der allgemeinen Aufmerksamkeit stellte. Grosses Aufsehen erregten insbesondere die in der Berliner *Post* am 2., 11. und 18. Dez. erschienene Artikel, die darlegten, dass der Papst durch sein freiwilliges Begeben in die Verbannung im Stande wäre Italien zur Regelung der Romfrage zu zwingen. Auch die *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, die *Germania*, die *Kölnische Zeitung* und andere führende Organe schlossen sich der Diskussion an, und entwickelten entsprechend ihrer Weltanschauung den aufgeworfenen Gedanken weiter.

In Italien rief die deutsche Pressecampagne eine riesige Überraschung hervor. Sogar die amtliche und halbamtliche Presse beurteilte pessimistisch die Lage. Der amtliche *Diritto* deutete in seiner Nummer von 28. Dez. den unmittelbar bevorstehenden Eintritt einer internationalen Konferenz an, die zur neuerlicher Regelung der Romfrage berufen wäre. Diese Konferenz trat nicht zusammen. Die deutschen Zeitungen schlugen sofort gemässigtere Töne an, und in kurzem stellte es sich heraus, dass die ganze Pressecampagne ein geschickt gewähltes taktisches Mittel war. Bismarck wollte dadurch einerseits die günstige Beendigung des Kulturkampfes beschleunigen, anderseits aber einen Druck auf die zögernde italienische Regierung ausüben, damit sie je eher ihren Anschluss an den Zweibund vollziehe.

Trotzdem kann man Bismarcks römische Politik nicht als volle Heuchelei bezeichnen. Aus den Vorakten des Dreibundes kann man feststellen, dass am Anfang der Verhandlungen sein ernster Gedanke war durch Schaffung eines anständigen *modus vivendi* die Lage des Papstes zu erleichtern. Später liess er zwar auf Kálnoky's Zögern diesen Plan fallen, doch wenn er schon nicht bessern konnte, verschlechtern wollte er die Lage des Papsttums nicht. Daher weigerte

er sich fortwährend den Besitz des ehemaligen Kirchenstaates und überhaupt Rom's zu garantieren. Das war die Ursache, dass der Dreibund nicht in garantierter, sondern defensiver Form zustande kam.

Kleine Mitteilungen. *Elek Oscar: Johann Sigmund und ein italienischer Schriftsteller.* Behandelt die Verbindungen des Fürsten Johann Sigmund von Siebenbürgen mit dem Humanisten Dionigi Atanagi, der den zweiten Band seiner Anthologie — Rime diverse — (ersch. 1565) dem Fürsten widmete. Einzelne Teile der Widmung stimmen mit denen des Giovanandrea Gromo überein, dabei enthält die Widmung des Atanagi gewisse Übertreibungen — Lobhudeleien — die sich bei den Humanisten gewöhnlich vorfinden. Vf. versucht die Wurzeln der italianisierenden Bildung des Fürsten zu erforschen, um nachweisen zu können, dass die Widmung Atanagi's gewisse Berechtigung besitzt. Auf Grund stilistischer Vergleichen bespricht Vf. die humanistischen Züge des Stils des Atanagi, und charakterisiert kurz die in der Anthologie veröffentlichten Gedichte.

Aldásy Anton: Beiträge zur Geschichte des Handels und der Industrie unter König Sigmund. Veröffentlicht aus den Reichsregistraturbücher Sigmunds das Privileg d. d. Konstanz 28. Januar 1418 für die Brüder Johann und Konrad Fischer, betreffend den Bau einer Handelsstrasse vom Schwarzen Meer über Ungarn in das Reich.

Lukács Paul dr.: Ein unbekannter Brief des ungarischen Humanisten Janus Pannonius aus Venedig. Veröffentlicht aus dem Staatsarchiv zu Bologna den Brief des Janus Pannonius an die Stadt Bologna d. d. Venedig 16. April 1465, worin er die Stadt ersucht, sie möge einwilligen, dass Marzio Galeotto die Osterfeiertage bei ihm verbringe.

Literatur. *Viktor Ehrenberg:* Neugründer des Staates. Von Stefan Heinlein.

Fr. Fuchs: Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter. Von Julius Moravcsik.

Fr. Dölger: Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts. Von Julius Moravcsik.

G. Balanyi: Der Hl. Franz von Assisi. Von Stefan Miskolczy.

L. Lemmens O. F. M.: Testimonia minora saeculi de S. Francisco Assisiensi. Von Georg Balanyi.

Φρειδερίκον Μουράνν: 'Ο Οδνώδης και ἡ ὑπὸ Μωάμεθ Β' τοῦ πορθητοῦ πολιορκία τοῦ Βελυραδίου τῷ 1456. Von Julius Moravcsik.

A. Mathiez: Autour de Danton. Von Dr. Eugen Neumann.

Rheindorf Karl: Die Schwarze-Meer-(Pontus)-Frage vom Pariser Frieden von 1856 bis zum Abschluss der Londoner Konferenz von 1871. Von Georg Balanyi.

Granfelt Helge: Das Dreibundsystem 1879—1916. Von Georg Balanyi.

Die Geschichtsliteratur der neuesten Zeit 1925—1928. Von Eugen Horváth.

Zeitschriftenschau. — Todespille.